

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ**  
**ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**



**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**  
**ΣΤΗΝ**  
**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ & ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ**

**Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα**  
*Οι καταβολές, η κατάσταση, τα προβλήματα & οι προοπτικές της*

**Κώστας Κοτίδης**

Διπλωματική Εργασία  
υποβληθείσα στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πειραιώς  
ως μέρος των απαιτήσεων για την απόκτηση  
Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης  
στην  
Οικονομική & Επιχειρησιακή Στρατηγική

**Πειραιάς, Οκτώβρης 2016**



**UNIVERSITY OF PIREUS**

**DEPARTMENT OF ECONOMICS**



**MASTER PROGRAM  
IN  
ECONOMIC AND BUSINESS STRATEGY**

**Agricultural production in Central Greece**  
*The origins, the situation, the problems & the perspectives*

**Kostas Kotidis**

Master Thesis  
submitted to the Department of Economics of the University of Piraeus  
in partial fulfillment for the degree of  
Master of Arts  
in  
Economics and Business Strategy

**Piraeus, Greece, October 2016**



στον γιο μου  
Δημήτρη



## **Πριν ξεκινήσω**

Αυτή η εργασία οφείλει την ύπαρξή της σε κάποιους ανθρώπους. Στην οικογένειά μου για την ανοχή της. Στην κα Οικονομίδου για την αποδοχή, τις συμβουλές και την κατανόηση. Στους βιβλιοθηκάρους που ευγενικά άκουγαν τις απαιτήσεις μου. Και φυσικά, στους αγρότες που δέχτηκαν να μου μιλήσουν για τα προβλήματά του. Σ' όλους αυτούς χρωστάω και την εργασία και τις ευχαριστίες μου.





## Περίληψη

**Λέξεις-κλειδιά** γεωργία, πρωτογενής τομέας, γεωργικά αγαθά, γεωργική επανάσταση, δουλοκτησία, φεουδαρχία, τιμή, χρήμα, οικονομική σκέψη, οικονομικός πίνακας, ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, κατά κεφαλήν ΑΕΠ, καταναλωτική δαπάνη, ανεργία, δημόσιο χρέος, οικονομικός κύκλος, ύφεση, παραγωγικοί συντελεστές, κόστος παραγωγής, επιδοτήσεις, θεωρία παιγνίων

Η εργασία που θα διαβάσετε χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, θα ασχοληθούμε με την εφεύρεση και την εξέλιξη της γεωργίας μέσα στο χρόνο. Θα περιγράψουμε σε γενικές γραμμές την πορεία της μέσα στον ελλαδικό χώρο και θα κλείσουμε κάνοντας αναφορά σε ορισμένες σημαντικές στιγμές της οικονομικής-γεωργικής σκέψης.

Το δεύτερο μέρος ξεκινάει με την παράθεση μερικών βασικών μακροοικονομικών μεγεθών καθώς και της κατάστασής τους στη σημερινή Ελλάδα. Θα συζητήσουμε για την πολυετή ύφεση που ταλανίζει την οικονομία και θα αναζητήσουμε τις αιτίες. Έπειτα θα περάσουμε στη συμβολή της γεωργίας στην εθνική οικονομία τα τελευταία 20 χρόνια. Ακολουθεί η περιγραφή της ρουμελιώτικης παραγωγής. Των παραγωγικών της συντελεστών και του συνολικού της προϊόντος. Θα παρουσιάσουμε σε πίνακες τις σημαντικότερες καλλιέργειες, το μέγεθος της ιδιοκτησίας που τις χαρακτηρίζει αλλά και τη συνολική παραγωγή των καρπών τους. Το μέρος αυτό τελειώνει με την ψηλάφηση του αγροτικού κόστους παραγωγής.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος βασίζεται σε κάποιες ιδέες-άξονες. Πρώτος άξονας η διαπίστωση πως για την προβληματική κατάσταση του ελληνικού πρωτογενούς τομέα δε φταίει η ύφεση. Αφού δοθεί ο λόγος στους αγρότες της Στερέας θα περάσουμε σ' έναν δεύτερο άξονα. Οι επιδοτήσεις τείνουν να μειώσουν τη γεωργική παραγωγή. Κάτι που θα προσπαθήσουμε να δείξουμε με τη βοήθεια της θεωρίας παιγνίων.

Η εργασία αυτή θα τελειώσει με τη διατύπωση ορισμένων –σημαντικών για μας– συμπερασμάτων.



## **Agricultural production in Central Greece**

**Key-words** agriculture, agricultural product, agricultural revolution, slavery, prise, money, economic thought, tableau economique, primary sector, GDP, savings, consumption expenditure, unemployment, public dept, economic cycle, depression, total product and cost, subsidy, game theory.

The master thesis, which you 're holding, manipulates agriculture. In the first part, we describe the evolution of this important economic sector from the beginning till today. We also quote some of the theories of great economists about the primary sector.

Then, in the second part, we are interesting in the basic macroeconomic ideas of this country and the perpetual depression. We mention the productive elements, the central hellenic agriculture, the total product and the total cost.

In the third and last part of this thesis, we talk about the reasons of agricultural reduction, the problems of the agricultural production and its resrectives.



## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πριν ξεκινήσω .....	7
Περίληψη .....	9
Agricultural production in Central Greece .....	11
Περιεχόμενα .....	13
Κατάλογος Πινάκων .....	17
Κατάλογος Σχημάτων .....	21
Πρόλογος .....	23
Εισαγωγή .....	25
Οι νομοί μας .....	28
Τα αγαθά τους .....	28
<b>Μέρος Πρώτο</b> η γεωργία μέσα στην ανθρώπινη ιστορία & σκέψη.....	31
<b>Κεφάλαιο Πρώτο</b> Η γέννηση της γεωργίας .....	31
1.1 Πριν το Ολόκαινο .....	31
1.2 Η προετοιμασία της γεωργικής επανάστασης .....	34
1.3 Η γεωργική κοσμογονία .....	35
<b>Κεφάλαιο Δεύτερο</b> Η εμφάνιση της γεωργίας στον ελλαδικό χώρο.....	37
2.1 Η Κύπρος.....	37
2.2 Οι Κυκλάδες .....	37
2.3 Ο Μινωικός Πολιτισμός .....	38
2.4 Οι Μυκήνες .....	39
2.5 Τα χρόνια του Ομήρου .....	40
2.6 Τα κλασικά χρόνια .....	41
2.7 Το Βυζάντιο .....	42
2.8 Η τουρκοκρατία .....	43
2.9 Μέσα στη φωτιά του Εικοσιένα .....	44
2.10 Το νεοελληνικό κράτος (19 <sup>ος</sup> αιώνας) .....	45
2.11 Το νεοελληνικό κράτος (20 <sup>ος</sup> αιώνας) .....	46
<b>Κεφάλαιο Τρίτο</b> Από την ορδή στη φεουδαρχία .....	47
3.1 Εισαγωγικά .....	47
3.2 Για την εξέλιξη της οικονομίας .....	47
3.3 Το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα (ΠΚΣ) & γεωργία .....	48
3.4 Η γεωργία στη δουλοκτησία .....	50
3.4.1 Η διαμόρφωση της τιμής ενός γεωργικού προϊόντος .....	52
3.4.2 Η εμφάνιση του χρήματος .....	52
3.4.3 Η εξέλιξη της δουλοκτησίας .....	58
3.5 Η φεουδαρχία & γεωργία .....	60
3.6 Μετά τη φεουδαρχία .....	62
<b>Κεφάλαιο Τέταρτο</b> Η σημασία της γεωργίας στην οικονομική σκέψη... ..	63
4.1 Εισαγωγικά .....	63
4.2 Η εμποροκρατία & η εποχή της .....	63
4.3 Η έννοια της αξίας στον William Petty .....	65
4.4 Οι φυσιοκράτες .....	66
4.4.1 Η σχολή .....	66

4.4.2 Ο οικονομικός πίνακας .....	67
4.5 Η έννοια του πλούτου στο έργο του Άνταμ Σμιθ .....	71
4.6 Το ρικαρδιανό μονοατομικό υπόδειγμα .....	73
4.7 Ο Τόμας Μάλθους .....	74
4.7.1 Ο νόμος της φθίνουσας ή μη ανάλογης απόδοσης .....	74
4.7.2 Η μαλθουσιανή πληθυσμιακή θεωρία .....	75
4.7.3 Ο Μάλθους στις μέρες μας .....	76
4.8 Ο πρωτογενής τομέας στον Κέυνς .....	81
4.9 Κλείνοντας τους θεωρητικούς .....	81
<b>Μέρος Δεύτερο η στερεοελλαδίτικη γεωργία την τελευταία εικοσαετία .....</b>	<b>83</b>
<b>Κεφάλαιο Πέμπτο Τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη .....</b>	<b>83</b>
5.1 Εισαγωγή .....	83
5.2 Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) .....	83
5.3 Το Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ .....	87
5.4 Η καταναλωτική δαπάνη & οι αποταμιεύσεις .....	90
5.5 Το εμπορικό ισοζύγιο .....	92
5.6 Η ανεργία .....	92
5.7 Το δημόσιο χρέος .....	94
<b>Κεφάλαιο Έκτο Η μεγάλη ύφεση του καιρού μας .....</b>	<b>96</b>
6.1 Ο οικονομικός κύκλος .....	96
6.2 Οι αιτίες των οικονομικών κύκλων .....	97
6.3 Μια προσωπική σκέψη .....	98
<b>Κεφάλαιο Έβδομο Η ρουμελιώτικη γεωργία - Παραγωγή &amp; κόστος παραγωγής στη Στερεά Ελλάδα .....</b>	<b>101</b>
7.1 Η συμμετοχή της γεωργίας στο ΑΕΠ .....	101
7.2 Οι εισροές .....	102
7.2.1 Η εργασία στη γεωργία .....	103
7.2.2 Το κεφάλαιο στη γεωργία .....	105
7.2.3 Ο συντελεστής έδαφος .....	106
7.3 Οι καρποί της ρουμελιώτικης γης – οι εκροές .....	107
7.3.1 Τα δημητριακά .....	107
7.3.2 Η ελιά .....	109
7.3.3 Το σταφύλι & οι δεντρώδεις καλλιέργειες.....	110
7.3.4 Τα εσπεριδοειδή .....	111
7.3.4.1 Τα εσπεριδοειδή στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας .....	111
7.3.4.2 Τα εσπεριδοειδή στην Αιτωλοακαρνανία .....	112
7.3.4.3 Τα εσπεριδοειδή στην Αττική .....	113
7.3.5 Τα οπωροφόρα .....	114
7.3.5.1 Τα οπωροφόρα στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας .....	114
7.3.5.2 Τα οπωροφόρα στην Αιτωλοακαρνανία .....	116
7.3.5.3 Τα οπωροφόρα στην Αττική .....	118
7.3.6 Άλλες καλλιέργειες στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας .....	121
7.3.7 Αγρανάπαυση στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας .....	122
7.4 Το κόστος παραγωγής γενικά .....	122
7.4.1 Το κόστος παραγωγής σε γεωργία & κτηνοτροφία .....	124
7.5 Συνοψίζοντας.....	124

<b>Μέρος Τρίτο</b> αιτίες, συμπεράσματα, προοπτικές .....	127
<b>Κεφάλαιο Όγδοο</b> Η κατάσταση της γεωργίας & οι αιτίες της .....	127
8.1 Μια παράξενη ιδέα .....	127
8.2 Μιλώντας με τους αγρότες .....	130
8.3 Γιατί οι αγρότες μας επέλεξαν τις επιδοτήσεις .....	132
8.3.1 Λίγα λόγια για τη θεωρία παιγνίων .....	133
8.3.2 Η δική μας μήτρα αποδόσεων .....	133
8.3.3 Η ισορροπία κατά Nash .....	135
8.3.4 Ένα μάλλον επώδυνο συμπέρασμα .....	135
Επίλογος .....	136
Βιβλιογραφία πρώτου μέρους .....	138
Βιβλιογραφία δεύτερου μέρους .....	138
Βιβλιογραφία τρίτου μέρους .....	139





## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

<b>Πίνακας 1.</b> Οι νομοί της Στερεάς Ελλάδας που θα μας απασχολήσουν .....	28
<b>Πίνακας 2.</b> Τα γεωργικά προϊόντα .....	29
<b>Πίνακας 3.</b> Ο προσδιορισμός της τιμής του σταριού μέσα από τις δυνάμεις ζήτησης & προσφοράς .....	53
<b>Πίνακας 4.</b> Ο πίνακας παραγωγής της γεωργικής επιχείρησης .....	74
<b>Πίνακας 5.</b> Το ποσοστό κάθε φύλου στην έρευνα .....	77
<b>Πίνακας 6.</b> Τι απάντησαν οι μαθητές & οι μαθήτριες στο πρώτο ερώτημα .....	77
<b>Πίνακας 7.</b> Οι απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα .....	78
<b>Πίνακας 8.</b> Οι απαντήσεις στο τρίτο ερώτημα .....	79
<b>Πίνακας 9.</b> Οι ποσότητες κι οι τιμές των τριών αγαθών που παράγει η φανταστική οικονομία .....	84
<b>Πίνακας 10.</b> Το πραγματικό ΑΕΠ της χώρας μας .....	85
<b>Πίνακας 11.</b> Το ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές .....	86
<b>Πίνακας 12.</b> Πώς υπολογίζουμε τον δείκτη τιμών .....	87
<b>Πίνακας 13.</b> Η εύρεση του πραγματικού ΑΕΠ .....	87
<b>Πίνακας 14.</b> Η κατανομή του εισοδήματος στα μέλη των 2 οικονομιών .....	88
<b>Πίνακας 15.</b> Το ονομαστικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ετών 2006-2014 .....	89
<b>Πίνακας 16.</b> Η καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών .....	90
<b>Πίνακας 17.</b> Ο δείκτης Pearson ανάμεσα στη δαπάνη των νοικοκυριών & το ΑΕΠ .....	91
<b>Πίνακας 18.</b> Η καθαρή αποταμίευση για το διάστημα 2006-2014 .....	91
<b>Πίνακας 19.</b> Εισαγωγές & εξαγωγές στα έτη 2010-2015 .....	92
<b>Πίνακας 20.</b> Το εμπορικό ισοζύγιο των υλικών αγαθών .....	92
<b>Πίνακας 21.</b> Το ποσοστό ανεργίας .....	93
<b>Πίνακας 22.</b> Το δημόσιο χρέος .....	94
<b>Πίνακας 23.</b> Τα χαρακτηριστικά των φάσεων του οικονομικού κύκλου .....	97
<b>Πίνακας 24.</b> Οι παράγοντες που γεννούν τις κρίσεις .....	98
<b>Πίνακας 25.</b> Η προστιθέμενη αξία στην παραγωγή του ψωμιού .....	101
<b>Πίνακας 26.</b> Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα .....	102
<b>Πίνακας 27.</b> Αριθμός Εργαζομένων σε Γεωργία-Κτηνοτροφία (ανά ηλικιακή ομάδα) το 2000. Σύνολο & περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας .....	103
<b>Πίνακας 28.</b> Αριθμός Εργαζομένων σε Γεωργία-Κτηνοτροφία το 2000 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας .....	104
<b>Πίνακας 29.</b> Αριθμός Εργαζομένων σε Γεωργία-Κτηνοτροφία το 2009 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας .....	105
<b>Πίνακας 30.</b> Αριθμός Μηχανημάτων (Τρακτέρ & Φρέζες) το 2000 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας .....	106
<b>Πίνακας 31.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων (σύνολο & με γεωργική έκταση) το 2009 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας .....	106
<b>Πίνακας 32.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000 Σύνολο-Δημητριακά-Όσπρια .....	107
<b>Πίνακας 33.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000 Σύνολο-Σιτάρι .....	108
<b>Πίνακας 34.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000 Σίκαλη-Κριθάρι-Βρώμη .....	108
<b>Πίνακας 35.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	

Καλαμπόκι-Λοιπά Σιτηρά-Ρύζι .....	109
<b>Πίνακας 36.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2009	
Ελιές .....	110
<b>Πίνακας 37.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2009	
Σύνολο-Αμπέλια-Δεντρώδεις Καλλιέργειες .....	110
<b>Πίνακας 38.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Σύνολο Εσπεριδοειδών-Πορτοκαλιές-Λεμονιές .....	111
<b>Πίνακας 39.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Μανταρινιές-Γκρέϊπφρουτ-Κιτριές .....	111
<b>Πίνακας 40.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000	
Σύνολο Εσπεριδοειδών-Πορτοκαλιές-Λεμονιές .....	112
<b>Πίνακας 41.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000	
Μανταρινιές-Γκρέϊπφρουτ-Κιτριές .....	113
<b>Πίνακας 42.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000	
Σύνολο Εσπεριδοειδών-Πορτοκαλιές-Λεμονιές .....	113
<b>Πίνακας 43.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000	
Μανταρινιές-Γκρέϊπφρουτ-Κιτριές .....	114
<b>Πίνακας 44.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Ροδακινιές-Βερυκοκιές-Κερασιές .....	114
<b>Πίνακας 45.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Δαμασκηνιές-Βυσσινιές-Λοιπά Πυρηνόκαρπα .....	115
<b>Πίνακας 46.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Μηλιές-Αχλαδιές-Λοιπά Δέντρα & Θάμνοι Νωπών Φρούτων .....	115
<b>Πίνακας 47.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Μπανανιές Υπαίθριες-Αβοκάντο-Ακτινίδια .....	116
<b>Πίνακας 48.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000	
Ροδακινιές-Βερυκοκιές-Κερασιές .....	116
<b>Πίνακας 49.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000	
Δαμασκηνιές-Βυσσινιές-Λοιπά Πυρηνόκαρπα .....	117
<b>Πίνακας 50.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000	
Μηλιές-Αχλαδιές-Λοιπά Δέντρα & Θάμνοι Νωπών Φρούτων .....	117
<b>Πίνακας 51.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000	
Μπανανιές Υπαίθριες-Αβοκάντο-Ακτινίδια .....	118
<b>Πίνακας 52.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000	
Ροδακινιές-Βερυκοκιές-Κερασιές .....	119
<b>Πίνακας 53.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000	
Δαμασκηνιές-Βυσσινιές-Λοιπά Πυρηνόκαρπα .....	119
<b>Πίνακας 54.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000	
Μηλιές-Αχλαδιές-Λοιπά Δέντρα & Θάμνοι Νωπών Φρούτων .....	120
<b>Πίνακας 55.</b> Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000	
Μπανανιές Υπαίθριες-Αβοκάντο-Ακτινίδια .....	120
<b>Πίνακας 56.</b> Αριθμός εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Πατάτες -Ζαχαρότευτλα-Κτηνοτροφικά Φυτά .....	121
<b>Πίνακας 57.</b> Αριθμός εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Νωπά Λαχανικά –Πεπονοειδή -Άνθη .....	121
<b>Πίνακας 58.</b> Αριθμός εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000	
Άλλες αροτραίες – Αγροναπαύσεις .....	122

<b>Πίνακας 59.</b> Ο πίνακας παραγωγής μιας υποθετικής γεωργικής επιχείρησης .....	122
<b>Πίνακας 60.</b> Το μεταβλητό κόστος της επιχείρησης .....	123
<b>Πίνακας 61.</b> Το συνολικό κόστος της επιχείρησης .....	123
<b>Πίνακας 62.</b> Ο συντελεστής συσχέτισης ανάμεσα στο ΑΕΠ και την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα (ΑΞΙΑ) .....	127
<b>Πίνακες 63, 64, 65 &amp; 66.</b> Η ανάλυση παλινδρόμησης .....	128



## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχήμα 1. Διαγραμματικά το σημείο ισορροπίας .....	54
Σχήμα 2. Το σύνολο των χρηματικών μονάδων μεταφέρεται στους γαιοκτήμονες.	68
Σχήμα 3. Οι γαιοκτήμονες αγοράζουν γεωργικά προϊόντα αξίας 1 δις .....	69
Σχήμα 4. Οι γαιοκτήμονες αγοράζουν βιομηχανικά προϊόντα .....	69
Σχήμα 5. Οι βιομήχανοι αγοράζουν αγροτικά προϊόντα .....	69
Σχήμα 6. Οι γεωργοί αγοράζουν βιομηχανικά προϊόντα .....	70
Σχήμα 7. Οι βιομήχανοι προμηθεύονται πρώτες ύλες από την παραγωγική τάξη .	70
Σχήμα 8. Οι κοινωνικές τάξεις μετά από τις ανταλλαγές αγαθών και χρήματος .....	71
Σχήμα 9. Η καμπύλη συνολικού προϊόντος της επιχείρησης .....	74
Σχήμα 10. Η καμπύλη συνολικού προϊόντος μιας επιχείρησης δοσμένη με ποιοτικό τρόπο .....	74
Σχήμα 11. Το φύλο των ερωτηθέντων .....	77
Σχήμα 12. Σε ιστόγραμμα οι απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα .....	78
Σχήμα 13. Σχηματικά οι απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα .....	79
Σχήμα 14. Η διαγραμματική παρουσίαση των απαντήσεων στο τρίτο ερώτημα ...	80
Σχήμα 15. Το εργατικό δυναμικό .....	93
Σχήμα 16. Ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός .....	94
Σχήμα 17. Η σχηματική απεικόνιση των οικονομικών διακυμάνσεων .....	96
Σχήμα 18. Η πορεία του ΑΕΠ, της καταναλωτικής δαπάνης και της ανεργίας .....	100
Σχήμα 19. Το κόστος των παραγωγικών συντελεστών σε γεωργία & κτηνοτροφία (2000-2015) .....	124
Σχήμα 20. Η μήτρα αποδόσεων για το παίγνιό μας .....	134



## Πρόλογος

Δεν ξέρω αν μπόρεσα να βρω την ισορροπία που ζητούσα στη διπλωματική εργασία που ακολουθεί. Ήθελα από την πρώτη στιγμή τούτο το κείμενο να έχει και ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία. Από τη μία, ν' αναφερθεί στην ιστορία, τις θεωρίες για τη γεωργία αλλά και τα κοινωνικά συστήματα, μέσα στα οποία εξελίχθηκε. Κι αυτό γιατί δε θα με ικανοποιούσε μια δουλειά που θα είχε μόνο κάποιους πίνακες και μερικά διαγράμματα. Στο μυαλό μου, κάτι τέτοιο θα ήταν σχεδόν μηχανιστικό, θα περιείχε τον αυθορμητισμό της πράξης αλλά θα του έλειπε η ωριμότητα της θεωρίας.

Από την άλλη, μια διπλωματική δίχως στοιχεία ποσοτικής ανάλυσης –ειδικά σ' ένα θέμα όπως αυτό– θα ξέπεφτε στη θεωρητικολογία, θα γινόταν τόσο στείρα και στεγνή που θα κούραζε τον αναγνώστη και δε θα κινητοποιούσε τον συγγραφέα. Θα 'χαμε θεωρία δίχως πράξη. Κι ένα τέτοιο δογματικό περιεχόμενο δε θα ικανοποιούσε.

Αποφάσισα, λοιπόν, και τα δύο. Και θεωρία και πράξη. Κι ιστορικές αναφορές μα κι ερωτήσεις και συνεντεύξεις με αγρότες της Ρούμελης. Ελπίζω αυτή η απόφαση να ήταν κι η σωστή.

Δεν είχα από την πρώτη στιγμή ξεκάθαρο το τι ακριβώς ήθελα. Θα σας μιλούσα για τη γεωργική παραγωγή στη Στερεά, αλλά με ποιον τρόπο; Εκείνο που τελικά μου ξεκαθάρισε τον νου ήταν η αληθινή επαφή με τους ξωμάχους της γης. Με τους ίδιους τους παραγωγούς. Τότε είδα καθαρά τι χρειαζόταν να κάνω. Ποια ήταν τα προβλήματα και ποιες οι προοπτικές. Όλα ξεδιάλυναν όταν ήρθα σ' επαφή με μια καθημερινότητα που υποτίθεται πως γνώριζα, μα στ' αλήθεια ούτε που φανταζόμουν πόσο σύνθετη και γοητευτική είναι.

Η γεωργία, όχι μόνο της Ρούμελης αλλά και κάθε σπιθαμής ελληνικής γης, χρειάζεται την προσοχή και τη φροντίδα μας. Τους λόγους θα τους αναφέρω στην εισαγωγή που έπεται. Μέσα από αυτή ελπίζω να γίνει φανερό πως η καλλιέργεια είναι το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον αυτού του τόπου.

Επειδή πιστεύω μ' όλες μου τις δυνάμεις κάτι τέτοιο, ούτε στιγμή δε μετάνιωσα για το θέμα της εργασίας μου. Εντάξει, ίσως θα μπορούσε (το θέμα μου) να ήταν κάτι πιο εύπεπτο, πιο εμπορικό (με την οικονομική έννοια του όρου). Κι, όμως, η θεωρητική ενασχόληση με τον πρωτογενή τομέα μπορεί να γεμίσει συναισθήματα στον ερευνητή που μήτε δέκα εργασίες για τα παράγωγα και το χρηματιστήριο δεν καταφέρνουν.

Αν με ρωτήσετε, λοιπόν, σας λέω πως νιώθω όμορφα που θα σας μιλήσω γι' αυτό το θέμα. Ελπίζω τώρα να μην το μετάνιωσαν κι οι άνθρωποι που ήταν γύρω μου όλο αυτό το διάστημα. Τετριμμένο και κοινότοπο αυτό που θα πω, πολυδιαβασμένο απ' όλους σας, αλλά χωρίς αυτούς, εργασία δε θα υπήρχε.

Χώρισα την εργασία αυτή σε τρία μεγάλα μέρη. Το πρώτο –πιο θεωρητικό– ασχολείται με την ιστορία της γεωργίας. Ξεκινάει με τα πρώτα ανθρώπινα βήματα πάνω σ' αυτόν τον κόσμο, την ανθρώπινη εξάπλωση και την εφεύρεση προτού 12.000 χρόνια της γεωργίας.

Ύστερα εστιάζει στην Ελλάδα. Κυκλάδες, Κρήτη, Μυκήνες, Ομηρικοί καιροί, κλασσικά χρόνια, Βυζάντιο, Τουρκοκρατία, Εικοσιένα, νεοελληνικό κράτος κατά τον 19<sup>ο</sup> και τον 20<sup>ο</sup> αιώνα. Και μέσα σ' αυτές τις θρυλικές εποχές, τις αυτοκρατορίες και τα βασίλεια, τους φιλοσόφους και τις επαναστάσεις, η θέση της γεωργίας. Η πορεία της στον χρόνο. Η εξέλιξή της.

Ακολουθεί η αναφορά μας στα οικονομικά συστήματα. Πρωτόγονη κοινότητα, δουλοχτησία, φεουδαλισμός. Μέσα από την περιγραφή τούτων των κοινωνικών κατασκευών ζητάμε δύο –κατά βάση– πράγματα. Το ένα είναι η κατανόηση από τον

αναγνώστη, της συνολικής εξελικτικής διαδρομής του είδους μας, όπου το τυχαίο παντρεύτηκε –για να φτάσουμε ως εδώ- με την αναγκαιότητα και τους κανόνες της εξέλιξής μας. Το δεύτερο, είναι για να εντάξουμε μακροσκοπικά τη γεωργία –η οποία αποτέλεσε την κόρη της τροφουσυλλογής και την οικονομική βάση δύο τουλάχιστον συστημάτων: της δουλείας και της δουλοπαροικίας- μέσα σε τούτο το πανηγύρι του χρόνου και να βρούμε τη θέση της.

Το πρώτο μέρος κλείνει με τους θεωρητικούς της οικονομικής σκέψης. Εστιάζει σε κείνους που προηγήθηκαν μα και χαρακτήρισαν διανοητικά –σε οικονομικό επίπεδο- το δικό μας σύστημα, το σημερινό. Εμποροκράτες, Γουίλιαμ Πέττυ, Φυσιοκράτες, Άνταμ Σμιθ, Ντέιβιντ Ρικάρντο, Τζων Κένυς. Εδώ θ' ασχοληθούμε κυρίως με τις γεωργικές τους ιδέες ή για να φανούμε πιο προσγειωμένοι, μ' ένα μέρος τους.

Έτσι ολοκληρώνεται το πρώτο μέρος της διπλωματικής που ζητάει να μας προετοιμάσει –παρουσιάζοντας όσο γίνεται καλύτερα τις απαρχές και τη ρότα του αγροτικού βίου- για το δεύτερο που μας είναι πιο κοντινό και γι' αυτό πιο οικείο.

Στο δεύτερο μέρος μελετήσαμε την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας τα τελευταία 20 χρόνια (1995-2015). Το μέγεθος του ΑΕΠ (από το ζενίθ στο ναδίρ και την πολυετή ύφεση), την απασχόληση (από το «φυσιολογικό» 10% της ανεργίας στον υπερδιπλασιασμό της). Θα σταθούμε στους οικονομικούς κύκλους μιλώντας για τα στάδιά τους μα και κάνοντας μια προσωπική τοποθέτηση για τις αιτίες της σύγχρονης κακοδαιμονίας μας. Θα μελετήσουμε κι άλλα σημαντικά μακροοικονομικά μεγέθη της οικονομίας μας, όπως το δημόσιο χρέος και το εμπορικό ισοζύγιο.

Μετά απ' αυτά, θα περάσουμε στη γεωργία, τη συμβολή της στην εθνική οικονομία. Θα μιλήσουμε για τους παραγωγικούς συντελεστές που χρησιμοποιούνται στη ρουμελιώτικη γεωργική παραγωγή. Για τους καρπούς της γης της.

Το τελευταίο μέρος αφορά τις ερμηνείες μας για την κατάσταση του πρωτογενή τομέα, την αναζήτηση των αιτιών των προβλημάτων και της κακοδαιμονίας του. Εκεί, θα προσπαθήσουμε με τη βοήθεια διαφόρων ερμηνευτικών εργαλείων, όπως η θεωρία παιγνίων ή η επαγωγική στατιστική να θεμελιώσουμε τις απόψεις που θα διαβάσετε.

*Μπραχάμι, Οκτώβρης 2016*



## Εισαγωγή

Γιατί να ασχοληθεί κανείς σήμερα με την κατάσταση της γεωργίας στη Στερεά Ελλάδα; Τι θα μπορούσε, πραγματικά, να προσφέρει σε κάποιον κάτι τέτοιο;

Σ' έναν κόσμο που κατακλύζεται από τα επιτόκια, τις μετοχές, τα παράγωγα και το ύψος του δημόσιου χρέους, ποιος ο λόγος να μιλήσουμε για τα σιτηρά (εκτός κι αν έχουμε κάποιο προθεσμιακό συμβόλαιο που θα φέρει μεγάλες αποδόσεις), τον καπνό ή το βαμβάκι; Ποια είναι, στ'αλήθεια, η θέση της πραγματικής οικονομίας, σ'έναν χρηματοοικονομικό κόσμο;

Το 2015 θα είναι –όπως φαίνεται- για την Ελλάδα, ένα ακόμα υφεσιακό έτος. Για τον πλανήτη, μία ακόμα χρονιά οικονομικής εσωστρέφειας. Όχι, ότι δεν υπάρχουν σε πολλούς τομείς θετικοί δείκτες. Δεν είμαστε δα στο 2009, όπου το παγκόσμιο ΑΕΠ κατρακυλούσε. Κι, όμως, ο προβληματισμός περισσεύει σε σχέση με την αισιοδοξία. Μάλλον, γιατί όλοι μας καταλαβαίνουμε πως οι σημαντικότερες σφαίρες της οικονομικής δραστηριότητας δεν έλυσαν ειλικρινά και καθαρά, το πρόβλημα της αληθινής τους ανάκαμψης.

Αυτό δε συμβαίνει με το δημόσιο χρέος; Είμαστε, άραγε, σε θέση να πούμε πως τα κράτη (πέρα από την Ελλάδα) θα συνεχίσουν να χρηματοδοτούνται απρόσκοπτα για να εκτελέσουν τις λειτουργίες τους; Και πόση βεβαιότητα γεννάει η χρηματιστηριακή αγορά, όταν κάποιους μήνες πριν ο κινέζικος δράκος εμφάνιζε, πρώτη φορά, τόσο εμφανή σημάδια χρηματιστηριακού κραχ;

Η χώρα μας, σχεδόν, παρουσιάζει όλες τις νόσους μαζί. Τα δημόσια οικονομικά της σηκώνουν ένα χρέος που αγγίζει το 180% του ΑΕΠ και τα 330 δισεκατομμύρια ευρώ. Το χρηματιστήριο της φαντάζει τόσο εύθραστο που ώρες-ώρες νομίζεις (δεν είναι φυσικά έτσι ακριβώς στην πραγματικότητα) πως είναι ζήτημα χρόνου η τελειωτική του κατάρρευση.

Μέσα σ'αυτήν τη συγκυρία, πιστεύουμε πως οι οικονομολόγοι του τόπου μας είναι –μ'έναν τρόπο κι όσο μπορεί να μας επιτραπεί αυτή η έκφραση- ιδιαίτερα τυχεροί. Γιατί έχουν μπροστά τους, προς μελέτη, ένα φαινόμενο που, ως τα σήμερα, μονάχα στα βιβλία της οικονομικής ιστορίας θα μπορούσαν να διαβάσουν. Γνώμη μας είναι πως πρέπει, μέσα στην οικονομική δυστυχία που μας βομβαρδίζει, να αδράξουν την ευκαιρία. Τώρα, που ακόμη η ύφεση συνεχίζει να εκδηλώνεται και να επιδρά στις ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων καθημερινά.

Το επιστημονικό τους έργο, σε συνεργασία με τις άλλες επιστήμες, μπορεί -κι οφείλει- να προσφέρει ερμηνείες, αναλύσεις και διεξόδους. Απ'αυτό περιμένουμε εκείνη τη θεωρητική επεξεργασία, η οποία θα στηριχτεί στην εμπειρία και την έρευνα, που θα φωτίσει τις λύσεις τόσο δυσεπίλυτων κι επώδυνων προβλημάτων.

Νομίζουμε πως δεν είναι υπερβολικό αυτό που θα πούμε: στην Ελλάδα του καιρού μας αντιστοιχεί η εμφάνιση μιας νέας γενιάς οικονομολόγων, που θα κατορθώσει, όχι από άποψη αλλά από ανάγκη, να παραγάγει οικονομική σκέψη και θεωρία (και γιατί όχι, ίσως, και μία «σχολή»).

Ας ξαναγυρίσουμε, παρ'όλ'αυτά, στο αρχικό μας ερώτημα: γιατί γεωργία κι ειδικά σ'ένα γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας;

Ξεκινώντας από το δεύτερο (το γιατί, δηλαδή, Στερεά Ελλάδα) η απάντηση είναι προφανής. Η μελέτη της ελληνικής γεωργίας, μιλώντας με όρους επικράτειας, ξεπερνάει τις δυνατότητες αυτής της διπλωματικής εργασίας και του συγγραφέα. Είναι έργο φιλόδοξο αυτό, που δεν μπορούμε να φέρουμε εις πέρας. Ούτε θεωρητικά ούτε ερευνητικά. Τι κάνουμε, λοιπόν; Μικραίνουμε το αντικείμενο έρευνας ώστε να το αντιμετωπίσουμε με μεγαλύτερη επάρκεια. Πιστεύουμε ότι ασχολούμενοι με τη γεωργία εφτά κι όχι πέννητα νομών, μπορούμε να είμαστε πιο συγκεκριμένοι, πιο

αυστηροί στα συμπεράσματά μας, περισσότερο ορθοί και μάλλον πιο χρήσιμοι. Κάτι τέτοιο, όμως, θα το κρίνει ο αναγνώστης κι όχι ο συγγραφέας.

Μήπως σ'ένα τέτοιο περιβάλλον γεωγραφικής συρρίκνωσης, είμαστε ασφαλείς; Όχι, φυσικά. Τίποτα δε μας εξασφαλίζει ότι σμικρύνοντας το αντικείμενο θα είμαστε πιο σωστοί στις ερμηνείες μας. Κι αυτό είναι κάτι που μας απασχολεί ιδιαίτερα.

Αν θέλουμε να είμαστε ειλικρινείς, πρέπει να πούμε πως η επιλογή της ρουμελιώτικης αγροτικής οικονομίας έγινε και για έναν ακόμα πρακτικό λόγο. Μας είναι πιο εύκολο να μιλήσουμε για τον αιτωλοακαρνανικό καπνό ή την ελιά Αμφίσσης γιατί είναι πιο κοντά μας. Μας δόθηκε, έτσι, η δυνατότητα να μετατρέψουμε την έρευνά μας σε επιτόπια, γνωρίζοντας εκ του σύνεγγυς πολλές από τις καλλιέργειες που μας απασχόλησαν. Κάτι τέτοιο θα ήταν υπερβολικά δύσκολο αν το αναγάγαμε σε πανελλαδική κλίμακα.

Με τα παραπάνω προσπαθήσαμε ν'απαντήσουμε –όπως προείπαμε- στο γιατί επιλέξαμε αυτό το κομμάτι γης. Τώρα θα πρέπει να απαντήσουμε και στο γιατί επιλέξαμε τη γεωργία.

Εδώ, νομίζουμε, η απάντηση είναι λιγότερο ιδιοτελής. Στην αρχή αυτής της εισαγωγής υπονοήσαμε πως τα σύγχρονα οικονομικά έχουν μετατοπίσει, εδώ και δεκαετίες, το ενδιαφέρον τους από την πραγματική οικονομία σε άλλες σφαίρες. Αμέτρητοι οικονομολόγοι εργάζονται ακατάπαυστα πάνω σε χρηματοοικονομικά μοντέλα. Μεγάλα κεφάλαια ξοδεύονται για την ανάπτυξη τραπεζικών προϊόντων που ευαγγελίζονται τεράστιες αποδόσεις.

Η πραγματική οικονομία και μαζί της η γεωργία, εξωθήθηκαν σ'ένα ιδιόμορφο ερευνητικό περιθώριο, παρόλο που όλοι συνειδητοποιούμε τη σημασία τους. Γιατί συμβαίνει αυτό; Πιστεύουμε πως ένας από τους βασικούς λόγους ήταν τα υψηλά κέρδη που εμφάνιζαν, μέχρι πριν λίγο καιρό, οι χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Σε αντίθεση με την καλλιέργεια, τα παράγωγα κι οι μετοχές, τα ομόλογα και τα αμοιβαία υπόσχονταν -και πολλές φορές έδιναν- μεγάλα κι εύκολα κέρδη. Αντίθετα, ο μόχθος της σποράς δεν εγκυμονεί συνήθως κάτι τέτοιο. Το αποτέλεσμα ήταν μεγάλα ποσά να δοθούν σ'ένα είδος έρευνας κι εργασίας που δε σχετιζόταν με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής.

Είναι, λοιπόν, αντισυμβατικό ν'ασχοληθεί κανείς με την αγροτική εργασία; Ακόμα κι αν είναι, αυτό από μόνο του δεν αρκεί. Εκείνο που αληθινά έχει σημασία είναι αν το να επενδύσεις επιστημονικά αλλά κι υλικά στη γεωργία, είναι κάτι το ωφέλιμο ή όχι.

Σ'αυτό το ερώτημα απαντάμε ανεπιφύλαχτα ότι ισχύει το πρώτο. Να, γιατί. Άποψή μας είναι πως όλες οι σφαίρες που αναφέραμε (δημοσιονομική, χρηματοπιστωτική, νομισματική κτλ) βασίζονται πάνω στη σφαίρα της πραγματικής οικονομίας. Το τι παράγω, το πόσο ποιοτικό είναι, το πώς θα το δημιουργήσω κι άρα ποια μέθοδο παραγωγής θα χρησιμοποιήσω, το σε ποιον θα το μοιράσω κι άρα πόσο μεγάλο θα είναι το μέγεθος των οικονομικών μου ανισοτήτων, το πώς θα αναπτύξω την οικονομία μου, δηλαδή, πώς θα αυξήσω τα αγαθά που πλάθω, όλα αυτά είναι τα καίρια ερωτήματα που πρέπει ν'απαντήσει μια οικονομία που επιθυμεί να ζήσει και ν'αναπτυχθεί.

Φυσικά και το επιτόκιο με το οποίο θα δανειστεί ένας βιομήχανος ή το χρέος που έχουν τα νοικοκυριά ή η πολιτεία είναι πράγματα πολύ σημαντικά. Όπως και το νόμισμα που θα χρησιμοποιείς στις συναλλαγές σου. Όλα αυτά, όμως, υπηρετούν την οικονομική βάση στην οποία κατοικοεδρεύει η παραγωγή των αγαθών. Δηλαδή, και σε σχέση με τα παραπάνω, ο βιομήχανος επιθυμεί να έχει μικρό επιτόκιο δανεισμού για να επενδύσει, το νοικοκυριό δανείζεται για να αποκτήσει ένα σπίτι ή για να γευτεί τις καλοκαιρινές του διακοπές, το κράτος έχει μικρότερο χρέος αν οι κάτοικοί του

παράγουν, βγάζουν εισοδήματα κι εκείνο τα φορολογεί ενώ το νόμισμα χρησιμοποιείται κυρίως ως μέσο ανταλλαγής προϊόντων.

Λέγοντας τα προηγούμενα δεν εννοούμε, φυσικά, πως μονάχα η πραγματική οικονομία έχει σημαντικό ρόλο και πως όλα τα υπόλοιπα απλώς την υπηρετούν και λειτουργούν παθητικά. Το αντίθετο συμβαίνει. Για παράδειγμα, το τι νόμισμα χρησιμοποιείς είναι ένα πολύ σοβαρό ζήτημα γι'αυτό και μας απασχολεί όλους τόσο πολύ. Τότε, τι πραγματικά εννοούμε;

Εννοούμε το εξής απλό πράγμα: όλοι οι παράγοντες που αναφέραμε είναι σημαντικοί κι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Αν, όμως, έπρεπε, από τις αναφερθείσες σφαίρες της οικονομικής ζωής, να επιλέξουμε εκείνη που θεωρούμε κυρίαρχη (με την έννοια ότι επηρεάζει, συνήθως, τις υπόλοιπες περισσότερο απ'ότι οι υπόλοιπες αυτήν) θα διαλέγαμε τη σφαίρα της πραγματικής οικονομίας.

Αν όντως έχουν έτσι τα πράγματα (ή έστω αν το σχήμα που χρησιμοποιήσαμε ερμηνεύει σ'έναν ικανοποιητικό βαθμό την πραγματικότητα) τότε η λύση στο υπαρξιακό πρόβλημα των καιρών μας, δεν πρέπει ν'αναζητηθεί τόσο στο πεδίο του χρέους, του δημοσιονομικού ελλείματος, του χρηματιστηρίου ή του νομίσματος όσο σε κείνο της ανάπτυξης της γεωργίας, της βιοτεχνίας, της βιομηχανίας, της ναυτιλίας και του τουρισμού. Δεν είναι λίγο να διευθετηθεί το ζήτημα του χρέους και να ξεφύγουμε από τη μέγγελη του, αν μιλήσουμε έτσι, για ένα τόσο σοβαρό θέμα που μας απασχολεί ως έθνος. Όμως, ας σκεφτούμε το ενδεχόμενο, αύριο, η πολιτεία να καταθέσει στην κοινωνία ένα νέο κι αποτελεσματικό σχέδιο παραγωγικής ανασυγκρότησης. Αν η επίλυση του χρέους υπόσχεται την ανακούφιση της χώρας, η παραγωγική αναδόμηση κυοφορεί μια νέα Ελλάδα.

Τι σημαίνουν όλα αυτά; Πολύ απλά, ότι η ενασχόληση με τα προβλήματα και τις προοπτικές της γεωργίας μας (έστω και μόνο σ'ένα από τα διαμερίσματα της χώρας) δεν είναι πολυτέλεια αλλά επιτακτική ανάγκη.

Στο επίπεδο της θεωρίας υπάρχει κάτι πολύ πιο φιλόδοξο, στο οποίο -δυστυχώς- δεν μπορεί, εξ αντικειμένου, να συνεισφέρει η εργασία αυτή. Ποιο είναι αυτό; Μα η αδύριτη –στο βαθμό που τα παραπάνω είναι σωστά- ανάγκη, η οικονομική σκέψη να γυρίσει στη γη της πραγματικής οικονομίας. Να επαναπατριστεί. Τα οικονομικά της πραγματικής οικονομίας οφείλουμε να είναι ο κλάδος που, τα αμέσως επόμενα χρόνια, θα γνωρίσει εκείνη την άνθηση, η οποία θα του προσφέρει τη θέση που πρέπει να κατέχει. Όχι από ιδεοληψία αλλά από πίστη ότι μέσα στο δικό του αντικείμενο και στις δικές του θεωρητικές επεξεργασίες κυοφορείται η οριστική θεραπεία του οικονομικού μας άλγους.

Υπάρχει, όμως, και κάτι ακόμα. Το ζήτημα στο οποίο θ'αναφερθούμε θεωρούνταν, λίγο καιρό πριν, ταμπού. Τώρα, η πραγματικότητα το έχει, με ένταση, αναδείξει. Ποιος είναι απολύτως σίγουρος για το νομισματικό καθεστώς της χώρας τα αμέσως επόμενα χρόνια; Υπάρχει κανείς που μπορεί να πει με βεβαιότητα ότι η χώρα θα παραμείνει στο ευρώ; Κι ότι δε θα επιλέξει –μετά από χρόνια, ίσως- η ίδια ή ότι δε θα την αναγκάσουν (οικονομικές δυνάμεις πιο ισχυρές απ'αυτήν) να φύγει από το κοινό νόμισμα;

Όλοι μας, όμως, ανοίγοντας τα τελευταία χρόνια μια τέτοια συζήτηση αναφερθήκαμε στο επισιτιστικό πρόβλημα που πιθανά θ'ανακύψει από μια ραγδαία αλλαγή του νομίσματος. Μιλήσαμε για είδη διατροφής, ακόμα κι αγροτικά προϊόντα που εισάγουμε από τον έξω κόσμο και με την είσοδο ενός νέου υποτιμημένου – αναγκαστικά- νομίσματος θα γίνουν πιο ακριβά. Πρέπει ή όχι, η χώρα μας να καταρτίσει άμεσα –και με το χαρακτήρα του κατ'επείγοντος- ένα σχέδιο ενίσχυσης κι ανασυγκρότησης της παραγωγής δημητριακών, οπωροκηπευτικών, εσπεριδοειδών κι άλλων καρπών της γης, που θα υπηρετήσει έναν τέτοιο προγραμματισμό; Είναι,

λοιπόν, ή όχι, επιταχτική ανάγκη ν'ασχοληθούμε με τη γεωργία μας, αν θέλουμε να μην αντιμετωπίσουμε μια ανθρωπιστική κι επισιτιστική κρίση (στον πληθυσμό μας) μεγάλων διαστάσεων;

Η διπλωματική αυτή εργασία δεν μπορεί να συμβάλλει –όσο κι αν το θέλει- στην τεκτονική μετατόπιση από τα οικονομικά του χρήματος σ'αυτά της πραγματικής οικονομίας. Οι καταγεγραμμένες της δυνατότητες δε φτάνουν ως εκεί. Ούτε, φυσικά, μπορεί να συμβάλλει στην προσπάθεια ψιλάφησης αλλά και κατάρτισης ενός σχεδίου αντιμετώπισης των συνεπειών μιας πιθανής –και απευκαταίας- επισιτιστικής τραγωδίας. Θα προσπαθήσει, όμως, να θέσει τα δύο αυτά ζητήματα. Και να ασχοληθεί μαζί τους. Με την ελπίδα ότι αυτά που την απασχολούν δεν είναι αδιάφορα ούτε για την πολιτεία ούτε για τα άτομα (επιστήμονες και μη). Και πως σύντομα θ'ανοίξει –όχι με δική της ευθύνη- ένας διαφορετικός τρόπος να μελετούμε αλλά και να εφαρμόζουμε τις οικονομικές μας γνώσεις.

## **Οι νομοί μας**

Με ποιους νομούς θ'ασχοληθούμε; Για μας, η αναφορά στη Στερεά Ελλάδα γίνεται με κριτήριο τη διαίρεση της χώρας σε γεωγραφικά διαμερίσματα κι όχι σύμφωνα με τη διοικητική της διαίρεση σε περιφέρειες. Έτσι, μας ενδιαφέρουν όλοι οι νομοί της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, η Αττική κι ο νομός Αιτωλοακαρνανίας από την περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας. Έχουμε, λοιπόν, τους ακόλουθους νομούς:

<b>A/A</b>	<b>ΝΟΜΟΣ</b>	<b>ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ</b>
1	Αιτωλοακαρνανίας	Δυτικής Ελλάδας
2	Αττικής	Αττικής
3	Βοιωτίας	Στερεάς Ελλάδας
4	Εύβοιας	Στερεάς Ελλάδας
5	Ευρυτανίας	Στερεάς Ελλάδας
6	Φθιώτιδας	Στερεάς Ελλάδας
7	Φωκίδας	Στερεάς Ελλάδας

*Πίνακας 1. Οι νομοί της Στερεάς Ελλάδας που θα μας απασχολήσουν*

Δε θα μιλήσουμε εδώ περισσότερο για τις επτά παραπάνω περιοχές του τόπου μας. Βρισκόμαστε άλλωστε ακόμη στην εισαγωγή. Για μας, όλοι αυτοί οι νομοί είναι κομμάτι αναπόσπαστο –όχι απλώς μιας διπλωματικής μα- του καθημερινού μας βίου.

Οι επτά παραπάνω αριθμοί δεν είναι κάποιοι κωδικοί αλλά οι συγγενείς, οι φίλοι κι οι γνωστοί μας. Είναι τα αγαθά πάνω στο τραπέζι μας, οι αναμνήσεις των παιδικών μας χρόνων, το παρόν (αφού πολλοί από μας μένουμε σε κάποιον απ'αυτούς) αλλά – γιατί, όχι- και πολλά απ'όσα μας επιφυλλάσει το μέλλον.

## **Τα αγαθά τους**

Στο δεύτερο μέρος θα παρουσιάσουμε σε πίνακες τους καρπούς που παράγονται στις παραπάνω περιοχές καθώς και το μέγεθος της γεωργικής ιδιοκτησίας σε στρέμματα γης. Ποια είναι αυτά τα αγαθά; Κοιτάξτε τον παρακάτω πίνακα:

A/A	Αγαθό
1	Δημητριακά
2	Ελιά
3	Σταφύλι
4	Εσπεριδοειδή
5	Οπωροφόρα
6	Άλλοι καρποί

*Πίνακας 2. Τα γεωργικά προϊόντα*

Τα αγαθά που μόλις διαβάσατε μπορεί κι αποτελούν μια ολόκληρη κατηγορία προϊόντων. Για παράδειγμα, στα δημητριακά ανήκει το σάρι, το ρύζι, το κριθάρι, το καλαμπόκι, η σίκαλη, η βρώμη. Στα εσπεριδοειδή καρπίζει το πορτοκάλι, το λεμόνι, το μανταρίνι, η κίτριά, το γκρέιπφρουτ. Στα οπωροφόρα, το ροδάκινο, το βερύκοκο, το κεράσι, το μήλο, το δαμάσκηνο, το αχλάδι. Ενώ στους υπόλοιπους καρπούς που θα μας απασχολήσουν εντάσσεται η πατάτα, τα ζαχαρότευτλα, τα κτηνοτροφικά φυτά.

Δεν είναι βέβαια μονάχα οι καρποί που αναφέραμε. Οι ρουμελιώτικες γαίες παράγουν πολλά ακόμα αγαθά. Σε κάποια απ' αυτά θα αναφερθούμε και σε κάποια άλλα όχι.



## μέρος πρώτο

### η γεωργία μέσα στην ανθρώπινη ιστορία & σκέψη

#### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

##### Η γέννηση της γεωργίας

### 1.1 Πριν το Ολόκαινο

Πριν μιλήσουμε για τη γεωργία στις μέρες μας, ας αναρωτηθούμε για την καταγωγή της. Πώς κατόρθωσαν οι άνθρωποι να την εφεύρουν και να την εντάξουν στην καθημερινότητά τους; Τι συνέβη και περάσαμε στη συστηματική ενασχόληση με τη γη;

Για χιλιάδες χρόνια, η σχέση μας με τους καρπούς της φύσης ήταν σχέση τροφοσυλλεκτική. Για να ζήσουμε, όπως και τα υπόλοιπα πλάσματα, έπρεπε να τραφούμε. Κι αναζητούσαμε την τροφή μας εκεί που πιο εύκολα και πιο σίγουρα θα τη βρίσκαμε. Στα δέντρα, στα φυτά, στο έδαφος. Οι μηλιές, οι πορτοκαλιές ή οι ελιές της Ρούμελης δίνουν εδώ κι αμέτρητα έτη, τους καρπούς τους στους κατοίκους της.

Αρχικά, η επαφή αυτή, ανθρώπου-καρπού, ήταν ενστικτώδης, επιπόλαια. Για πολύ καιρό, γενόμασταν τους χυμούς της φύσης χωρίς ν'αναρωτιόμαστε για την προέλευσή τους, τις ιδιότητες ή τη συμπεριφορά των δέντρων. Η εμπειρία, όμως, από τη συστηματική κατανάλωση δημιούργησε έναν νέο τρόπο σκέψης. Για παράδειγμα, η ελιά. Δε θα μπορούσε να σου δώσει καρπούς το καλοκαίρι. Αυτό σήμαινε πως αν μια φυλή βάσιζε σε μεγάλο βαθμό τις διατροφικές της συνήθειες στα ελαιόδεντρα, θα έπρεπε τους υπόλοιπους μήνες, να αναζητήσει αλλού την τροφή της.

Φανερό είναι, πως η τροφοσυλλογή σήμαινε και μετακίνηση, σήμαινε μετανάστευση. Αυτή η διαβατιάρικη συνήθεια, του να πηγαίνω, δηλαδή, εκεί που βρίσκεται η τροφή μου, κράτησε δεκάδες χιλιάδες χρόνια. Σ'αυτήν οφείλουμε το γεγονός, ότι από τόσο παλιά ο άνθρωπος κατάφερε να εποικήσει όλον τον πλανήτη Γη. Χωρίς αεροπλάνα ή αξιόλογη ναυσιπλοΐα, κατοίκησε –πιθανά ξεκινώντας από την καρδιά της Αφρικής- όλον τον κόσμο: την Ασία, την Ευρώπη, την Αμερική, την Ωκεανία. Αυτή η τεράστια γεωγραφική εξάπλωση κράτησε χιλιετίες και βασίστηκε όχι μονάχα στην έμφυτη τάση μας ν'ανακαλύπτουμε καινούργιους τόπους αλλά πρώτα και κύρια, στην ανάγκη.

Όσο, λοιπόν, δεν έμπαινε η γεωργία στη ζωή μας, ήμασταν αναγκασμένοι να μετακινούμαστε. Δείτε ακόμη και σήμερα, λαούς αποδημητικούς όπως οι Ρομά. Η παραγωγή τους δε σχετίζεται με τη γη και την καλλιέργειά της, γιατί πολύ απλά, αυτό θα σήμαινε μόνιμη εγκατάσταση κι όχι μετακίνηση.

Η ιστορία του τροφοσυλλέκτη-ανθρώπου χάνεται μέσα στα βάθη του χρόνου. Ξεκινάει (μιλώντας για το είδος homo) από τον χόμο χάμπιλις και την αφρικανική ήπειρο. Βρισκόμαστε σχεδόν δύο εκατομμύρια χρόνια πίσω. Είναι το πέρασμα από την πλειόκαινη στην πλειστόκαινη (αν μιλήσουμε με όρους γεωλογικής εποχής) κι από την τριτογενή στην τεταρτογενή (αν μιλήσουμε με όρους γεωλογικής περιόδου).

Εδώ, ας τονίσουμε δύο σημεία. Το πρώτο είναι πως κατά την τεταρτογενή περίοδο, η επιφάνεια της Γης παίρνει τη μορφή που σήμερα γνωρίζουμε. Φυσικά, δεν εννοούμε πως μέσα σ'αυτό το διάστημα δεν υπήρξε καμιά μεταβολή στο φλοιό, όχι βέβαια. Αλλά, ότι οι πέντε ήπειροι κι οι τέσσερις ωκεανοί μας σχηματοποιήθηκαν με

τον τρόπο που σήμερα αντικρίζει κανείς από ένα διαστημόπλοιο. Το ίδιο και η μεσογειακή λεκάνη, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα.

Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, μορφοποιείται κι ο ελλαδικός χώρος. Η Ελλάδα, όπως είναι σήμερα, ξεπερνάει σε έκταση τα 131.000 km<sup>2</sup>, εκ των οποίων μονάχα τα 39.600 είναι πεδινές εκτάσεις. Τα υπόλοιπα είναι λόφοι (35.400 km<sup>2</sup>) και βουνά (57.000 km<sup>2</sup>). Στη Στερεά Ελλάδα υπάρχουν νομοί –όπως αυτός της Ευρυτανίας- που το μέσο ύψος είναι πολύ μεγαλύτερο από το πανελλαδικό των 500 μέτρων. Η μορφολογία του ελλαδικού χώρου «οριστικοποιείται» την περίοδο αυτή.

Εκατομμύρια χρόνια πριν, στην καρδιά σχεδόν του μειόκαινου, εμφανίζονται διάφορες ποικιλίες δέντρων και καρπών, όπως οι ελιές (Παυλόπουλος, Καρύμπαλης 8). Στα μέρη μας, παρουσιάζεται η πικερμική πανίδα, η πλάση αρχίζει να δημιουργεί το πλαίσιο, στο οποίο ο χόμο θα πρωτοτροφοσυλλέξει.

Οι πρόγονοί μας –όπως ο αυστραλοπίθηκος ή ο παράθρωπος- συνδετικοί κρίκοι μιας αλυσίδας που φτάνει ως τον homo, τρέφονταν κυρίως με φυτικές ουσίες, με καρπούς και με ρίζες (Ράντζι 45). Φτάνοντας, λοιπόν, στον «ικανό άνθρωπο», τον χάμπιλις, έχουμε ένα πλάσμα που κατασκευάζει εργαλεία, που τρέφεται με καρπούς αλλά κι από τα αποτελέσματα ενός εμβρυακού κυνηγιού. Αυτή η διατροφική ποικιλία, που παραπέμπει σ' έναν πρωτόλειο καταμερισμό εργασίας, αποδεικνύεται από τις οδοντοστοιχίες που έχουμε βρει.

Οι ανθρωπίδες, λοιπόν, εφαρμόζουν από ανάγκη κι όχι από άποψη, ένα φυσικό καταμερισμό έργων, τόσο παλιό όσο κι εκείνοι (Δαρβίνος 145). Κι όσο ζουν και παράγουν, τόσο εξελίσσονται.

Μέσα στο πλειστόκαινο, ένα επόμενο είδος, κρατώντας το κεφάλι του ψηλά, μεταναστεύει και ξεφεύγει από τα στενά αφρικανικά όρια. Ο χόμο ερέκτους –ο όρθιος άνθρωπος, όπως τον ονομάσαμε- καταφέρνει να προσεγγίσει ποιοτικότερα την τωρινή μας φύση, γίνεται πιο ριψοκίνδυνος εξερευνητής του κόσμου και περισσότερο επιδέξιος θηρευτής. Δεν ξεχνάει, όμως, την καρποσυλλογή. Η σχέση που έχει αναπτύξει με τον βρώσιμο καρπό είναι δυνατή κι ενεργοποιεί, μαζί με το ένστικτο της επιβίωσης, όλες του τις αισθήσεις. Την όραση, όταν βλέπει τις οπώρες πάνω στα κλαδιά. Την ακοή, όταν τις ακούει να πέφτουν στο χώμα. Την αφή, όταν τις αγγίζει. Την οσμή, όταν μυρίζει το υπέροχο άρωμά τους. Και την γεύση, όταν δέχεται ο ουρανίσκος του, τους χυμούς τους. Αυτή η σχέση διαρκεί εκατομμύρια χρόνια τώρα και δύσκολα μπορεί να σβήσει. Τη συναντάει κανείς και σήμερα. Όχι μόνο στους ουκ ολίγους λαούς που συνεχίζουν να βασίζουν την οικονομία τους στην τροφοσυλλογή (Radin 67). Μα, και στο μικρό παιδί της επαρχίας που μπορεί ακόμη να κλέψει ένα τσαμπί από κάποια γειτονική κλιματαριά ή στους γεωργούς της Ρούμελης, που τις περισσότερες φορές (αν όχι όλες) διαμορφώνουν μια βαθιά επαφή με τον καρπό, που δύσκολα εμείς οι υπόλοιποι μπορούμε να καταλάβουμε.

Ο ερέκτους φαίνεται πως κατοίκησε και τα μέρη μας<sup>1</sup>. Η φυσική επιλογή τον έκανε ακόμα πιο ικανό να προσαρμόζεται στο περιβάλλον του (Δαρβίνος 145). Η παραγωγή του επικεντρώθηκε στους ντόπιους εδώδιμους καρπούς και σε ενδιαφέροντα θηράματα όπως το μαμούθ<sup>2</sup>. Χρησιμοποιεί χειροπελέκεις κι ακόντια. Συνεργάζεται κι αναπτύσσει κάποιες άγουρες μορφές τέχνης. Η κοινωνική του ζωή είναι σίγουρα πιο πλούσια και τα κληροδοτήματά του σ'εμάς, ανεκτίμητα.

Καθώς περνούσαν οι αιώνες, η εποχή του ερέκτους άρχισε να βασιλεύει. Στην Ευρώπη, 40.000 έτη πριν από σήμερα, έχουμε την εμφάνιση του χόμο σάπιενς. Στο Φράγγχι Αργολίδας βρέθηκαν φυτικά υπολείμματα που μαρτυρούν στοιχεία για την

<sup>1</sup> Δες σπήλαιο Πετραλώνων.

<sup>2</sup> Οστά του οποίου έχουμε βρει στην Πεντάβρυσο Πτολεμαΐδας.



ανθρώπινη διαίτα από το 18.000 π.Χ. Μέσα σ'αυτά καρποί, όσπρια κι άγρια δημητριακά (Ελευθεροτυπία 14/1/11), δείχνουν ότι η γεωργία ήρθε έπειτα από μια μακράιωνη περίοδο όσμωσης με τον καρπό.

Είπαμε παραπάνω, ότι η καθημερινή επαφή με το δέντρο άλλαξε τον τρόπο που το βλέπουμε. Αν στην αρχή ο καρπός έβγαινε τυχαία, τώρα σιγά-σιγά μέλωνε με μια αναντίρρητη κανονικότητα. Η παρατήρηση μάς δίδαξε ότι η επαφή του σπόρου με το χώμα, πολλές φορές γεννούσε μίσχους, δεντρύλλια και τελικά δέντρα.

Τι γέννησε όλα αυτά; Νομίζουμε, ένα σύνολο ιδεών που όσο επιβεβαιωνόταν από τις νομοτέλειες της φύσης, τόσο συγκροτούνταν σε θεωρία. Σ'αυτό, ακριβώς, το σημείο βρίσκεται το σπέρμα μιας από τις μεγαλύτερες επαναστάσεις που έκανε ο άνθρωπος ποτέ του της γεωργικής. Όμως, γι'αυτήν θα μιλήσουμε στην επόμενη παράγραφο.

Οι ανθρώπινες κοινότητες προκειμένου να επιβιώσουν, από την πρώτη στιγμή έπρεπε να δομήσουν τον τρόπο με τον οποίο θα παρήγαγαν τα αγαθά που είχαν ανάγκη. Αυτή η –τόσο σημαντική για την ύπαρξή τους- απόφαση τούς επηρέασε μ'έναν τρόπο καθοριστικό. Τους μετέτρεψε από μονάδες σε όντα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά. Η πορεία των πραγμάτων γέννησε έναν, όπως είπαμε, φυσικό καταμερισμό της εργασίας. Οι άντρες άρχισαν, όλο και πιο μόνιμα, να απασχολούνται στο κυνήγι, ενώ οι γυναίκες, επιφορτισμένες και με το μέγαλωμα των παιδιών, ασχολήθηκαν με την τροφосуλλογή.

Απόγονοι αυτών των πρώτων κλάδων παραγωγής ήταν η κτηνοτροφία κι η γεωργία. Η επαφή, δηλαδή, με το ζώο εξελίχθηκε μετέπειτα σε κτηνοτροφία ενώ εκείνη με τους καρπούς, σε γεωργία. Δεν είναι τυχαίο, πως ακόμη και σήμερα, σε πολλές και βασικές βουκολικές εργασίες συναντάς κυρίως άντρες. Ή ότι οι κοινωνίες που βασίστηκαν στην οικονομία των ζώων υπήρξαν περισσότερο πατριαρχικές. Από την άλλη, στις γεωργικές ασχολίες, η γυναίκα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο ως τις μέρες μας. Αυτό το τελευταίο στοιχείο μπορεί να απασχολήσει μια εργασία που ασχολείται με τη διάθρφωση του πληθυσμού στη στερεοελλαδίτικη γεωργία και τη δημογραφική θέση της γυναίκας σ'αυτήν.

Υπήρξε, άραγε, εποχή τροφосуλλογής στη Ρούμελη ή οι πρώτοι πληθυσμοί που κατοίκησαν το διαμέρισμα αυτό είχαν ήδη ανακαλύψει τη γεωργία. Είναι απολύτως βέβαιο πως συνέβη το πρώτο. Οι ανασκαφές μας σε προϊστορικές κοινότητες της Στερεάς, όπως η Χαιρώνια ή η Ραφήνα αποδεικνύουν την ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας χιλιάδες χρόνια πριν την εφεύρεση της γεωργίας στη Μεσοποταμία. Μεσολιθικοί οικισμοί βεβαιώνουν για την ύπαρξη ανθρώπων στα μέρη μας δεκάδες χιλιάδες χρόνια πριν τη γέννηση του Χριστού. Το ερώτημα εδώ είναι απλό: πώς κατάφεραν να ζήσουν; Μήπως μονάχα από το κυνήγι;

Εδώ, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί για δύο ευνόητους λόγους. Ο πρώτος είναι πως η καρποσυλλογή είναι μια απλή (σχετικά) κι ακίνδυνη παραγωγική διαδικασία σε σχέση με το κυνήγι, ώστε είναι σίγουρο πως τα μέλη των ανθρώπινων κοινοτήτων τροφосυνέλεξαν. Το δεύτερο είναι πως τα αποτελέσματα του ανδρικού κυνηγιού ήταν πέρα για πέρα αβέβαια και δεν τροφοδοτούσαν την κοινότητα καθημερινά με φαγητό. Είναι, λοιπόν, δυνατό να μην υπήρχε τροφосуλλογή στη Ρούμελη; Όχι, δεν είναι.

Εδώ, να προσθέσουμε και κάτι ακόμα. Η γεωργία μετά την εφαρμογή της στη Μεσοποταμία, εξαπλώθηκε, όχι κυρίως με τη μαζική μετανάστευση πληθυσμών. Κι αυτό γιατί τούτη η σπουδαία εφεύρεση έδινε τη δυνατότητα της μόνιμης εγκατάστασης. Κατά τη γνώμη μας, εξαπλώθηκε με τη μετάδοση της τεχνογνωσίας που μικρές πληθυσμικά ομάδες κουβάλησαν από τον Τίγρη και τον Ευφράτη, σταδιακά και με την πάροδο των χρόνων, στον Αχελώο και τον Σπερχειό.

Τι θέλουμε να πούμε με τα παραπάνω; Πολύ απλά, ότι η μετατροπή της ρουμελιώτικης κοινωνίας από κατά βάση τροφосуλλεκτική και κυνηγετική σε γεωργική έγινε από τον γηγενή πλυθησμό αλλά με εισαγόμενο know-how. Αυτή η διαδικασία εισαγωγής, μετάδοσης δηλαδή, των επιτευγμάτων της γεωργικής επανάστασης από την ανατολή, έγινε και μέσω εδάφους και μέσω θαλάσσης. Γι' αυτό το τελευταίο δεν έχουμε καμία αμφιβολία πια. Η ναυσιπλοΐα, ήδη από την 11<sup>η</sup> χιλιετία π.Χ., είχε μπει στη ζωή των προελληνικών φυλών. Ενδεικτική είναι η εύρεση οψιανού στο Φράγγι της Αρκαδίας, υλικού χρονολογημένου πριν το 10.000 π.Χ., που παρήγαγε μόνο η Μήλος.

Ένα σημαντικό ερώτημα είναι ποιοι καρποί έτρεφαν τους προγεωργικούς και προϊστορικούς στερεοελλαδίτικους οικισμούς. Σ' αυτό το σημείο, θα μας βοηθήσουν τόσο οι παλαιοανθρωπολογικές ανακαλύψεις όσο κι η μελέτη της φύσης των σημερινών καλλιεργιών της Ρούμελης.

### **1.2 Η προετοιμασία της γεωργικής επανάστασης**

Ένα εκατομμύριο εφτακόσιες χιλιάδες χρόνια πριν, ο homo έχει ήδη ξεφύγει από τα αφρικανικά όρια. Πρωτοεγκαθίσταται στην περιοχή της Μέσης Ανατολής κι έπειτα σ' όλο τον κόσμο. Σ' αυτήν την ευλογημένη, από τη φύση, περιοχή έμελλε να γεννηθεί η γεωργία. Η Ευρώπη εποικίστηκε ήδη από 850.000 π.Χ. Κι ο ελλαδικός χώρος (Πετράλωνα) δε θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση.

Ο χόμο για τον οποίο μιλάμε εδώ, δεν είμαστε εμείς αλλά ο ερέκτους. Σύγχρονος άνθρωπος γνωρίζουμε πια ότι φιλοξενήθηκε στην ήπειρό μας ήδη από το 45.000 π.Χ. Τα πλάσματα αυτά προορίζονταν ν' αντιμετωπίσουν τη μεγαλύτερη δοκιμασία που τους ετοίμασε το περιβάλλον. Η ύστερη εποχή των παγετώνων (προτού 20.000 χρόνια) είχε φτάσει στην ακμή της. Παρ' όλ' αυτά, βρήκε την ανθρωπότητα έτοιμη. Οι τροφосуλλέκτες-κυνηγοί πρόγονοί μας κατάφεραν να επιβιώσουν χάρις την αξιοσημείωτη προσαρμοστικότητα που επέδειξαν.

Σε τι την όφειλαν; Σίγουρα στην πείρα που είχε κατασταλάξει μέσα τους και τη μεταλαμπάδευση της από γενιά σε γενιά, για χιλιετίες. Ύστερα, στα προχωρημένα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν πια και που τους βοηθούσαν σε διάφορες εργασίες όπως το κυνήγι. Όλα αυτά, δίπλα στην επινοητικότητα που έπλαθε ένα διαφορετικό και πρωτόγνωρο νευρικό σύστημα, αιτία μα κι αποτέλεσμα όλων όσων αναφέραμε ως τώρα.

Έτσι, όταν δέκα τέσσερεις χιλιάδες χρόνια πριν, το κλίμα άρχισε να γλυκαίνει, όλα έδειχναν πως το είδος μας ήταν έτοιμο για ένα ποιοτικό άλμα.

Ήδη, προτού 19.000 έτη, στη λίμνη της Γαλιλαίας, άρχισαν να συλλέγονται άγρια δημητριακά. Φυτά όπως το κριθάρι κι η σίκαλη μα και το σιτάρι (αμυλώδες και μονόκοκκο) στην άγρια εκδοχή τους, είχαν για τα καλά προσελκύσει το ενδιαφέρον του ανθρώπου. Κι όσο υποχωρούσαν οι πάγοι κι ανέβαινε η θερμοκρασία στην επιφάνεια του πλανήτη, τόσο η συγκομιδή δυνάμωνε.

Τι φανέρωναν όλ' αυτά; Πέρα απ' όλα τ' άλλα, το γεγονός πως πριν την εφεύρεση της γεωργίας υπήρχε μια ολόκληρη περίοδος προγεωργικής δραστηριότητας. Ο homo sapiens ανάμεσα στην "πρωτόγονη" τροφосуλλογή και την καλλιέργεια του εδάφους, υπήρξε συστηματικός συλλέκτης δημητριακών. Κι όχι μόνο. Μαζί με το σιτάρι και το κριθάρι, η συγκομιδή επεκτάθηκε στα άγρια όσπρια. Αυτά ήταν ο αρακάς, η φακή, τα κουκιά, το λαθούρι και τα ρεβύθια (Καβέν 3).

Αυτή η πολύ ενδιαφέρουσα περίοδος δημιούργησε μια στενή σχέση ανάμεσα σ' εμάς και τον άγριο καρπό. Μέσα από τη συλλογή ανακαλύψαμε τους κανόνες με

τους οποίους η φύση μεγάλωνε τα φυτά της και μετά από χρόνια ήμασταν έτοιμοι να αναλάβουμε τα καθήκοντά της.

Η κλιματική αλλαγή δημιουργεί ως το 10.000 πΧ μια μεγάλη ζώνη (που ξεκινάει από την περιοχή του Νείλου και καταλήγει στο σημερινό Ιράν) ευδοκίμησης των καρπών αυτών που είχαν αρχίσει πια να συλλέγονται εντατικά. Ολόκληροι οικισμοί ξεκίνησαν να βασίζονται τη διατροφή, την καθημερινότητα και την ύπαρξή τους σ'αυτούς.

Για το άλεσμά τους, ήδη από το 12.000 πΧ, χρησιμοποιούν μυλόπετρες. Σε πολλές περιοχές, τα γουδοχέρια, τα τριβεία και τα γουδιά, που έχουν βρεθεί, εξυπηρετούσαν την ανάγκη για τη σύνθλιψη των άγριων δημητριακών και την παραγωγή καινούργιων διατροφικών μέσων για τον άνθρωπο.

Την ίδια εποχή, η υποχώρηση των παγετώνων αναδείκνυε μια νέα χλωρίδα, γεμάτη ποικιλία σε φυλλοβόλλα δέντρα και σημαντικούς επίγειους πόρους. Η κατοίκησή της έγινε πιο εύκολη, η τροφοσυλλογή εξελίχθηκε αλλά ο ευρωπαϊός έμφρων άνθρωπος έπρεπε να περιμένει τη μεταφορά της τεχνογνωσίας από την ανατολή, για να περάσει στο γεωργικό στάδιο.

### **1.3 Η γεωργική κοσμογονία**

Γύρω στο 9.000 π.Χ εμφανίζεται η πρώτη αγροτική οικονομία στη Μέση Ανατολή. Στηρίζεται στην καλλιέργεια δημητριακών κι όχι απλώς στη συστηματική συγκομιδή τους. Έτσι, η απόδειξη της ύπαρξής της δεν πρέπει ν'αναζητηθεί τόσο στα εργαλεία επεξεργασίας του μονόκοκκου σίτου αλλά στην μετάλλαξη του από την άγρια στην ήμερη μορφή του (Καβέν 52). Εργαλεία σύνθλιψης, όπως είδαμε, είχαν κι οι προγεωργοί.

Τούτος ο γεωργικός κατακλυσμός άλλαξε τις ανθρώπινες κοινωνίες. Δημιούργησε τους όρους για τη συγκέντρωση μεγάλων πληθυσμών σε μικρές εκτάσεις γης, κάτι το αδύνατο προγεωργικά. Κι αυτό γιατί κατάφερε ν'απαντήσει στο σημαντικότερο προβληματισμό τους αυτόν της συντήρησής τους.

Μ'αυτόν τον τρόπο, έγινε κατορθωτό να δημιουργηθούν αγροτικά χωριά (αργότερα και πόλεις), όπου έπειτα από κάποιες χιλιετίες εμφανίστηκε ο πολιτισμός.

Στη γεωργία, λοιπόν, οφείλουμε το πέρασμα από τη βαρβαρότητα στην πολιτισμένη κατάσταση.

Στην περιοχή αυτή της ασιατικής ηπείρου, κάρπισε το σιτάρι και το κριθάρι. Σε άλλα μέρη, όπως η Κίνα, το κεχρί και το ρύζι ενώ στην Αμερική ο αραβόσιτος. Αυτό εξηγεί τη γρηγορότερη μεταφορά της καλλιέργειας του σιταριού και του κριθαριού στην Ευρώπη και στα δικά μας μέρη.

Από το 8.000 π.Χ, δημητριακά με μεγάλους σπόρους καλλιεργούνται στην Ιεριχώ (την πρώτη πόλη του κόσμου). Παράλληλα με την καλλιέργεια άρχισαν ν'αναπτύσσονται μέθοδοι τόσο επεξεργασίας όσο κι αποθήκευσης των προϊόντων. Λάκκοι που φιλοξενούσαν το αλεσμένο σιτάρι αρχικά κι αποθήκες δημητριακών σε κυλινδρικές κοιλάτες αποδεικνύουν την ολοκληρωτική αλλαγή στην παραγωγική διαδικασία που συντελέστηκε τότε και που είχε πολλαπλές συνέπειες στην ανθρώπινη κοινωνία.

Είπαμε παραπάνω πως οι κοσμογονικές αυτές εξελίξεις κατάφεραν να συντηρήσουν μεγάλους πληθυσμούς. Οι αξιοσημείωτες αυτές ικανότητες τους δημιούργησαν έναν πρωτοφανέρωτο, για τον άνθρωπο, πλούτο που οδήγησε σιγά-σιγά στις ανταλλαγές, το εμπόριο μα και τις κοινωνικές ανισότητες.

Η γεωργία επεκτάθηκε στον ελλαδικό χώρο την 7<sup>η</sup> χιλιετία π.Χ. Και διαδοχικά, στην Ιταλική χερσόνησο και εκατοντάδες χρόνια αργότερα στα κεντρικά της γηραιάς ηπείρου.

Έξι χιλιάδες χρόνια πριν, πέτρινοι χειρόμυλοι βοηθούσαν στο άλεσμα του σιταριού ενώ από το 5.500 π.Χ, στη Νότια Μεσοποταμία, οι αγρότες εκτρέπουν τα νερά του Ευφράτη για να αρδεύσουν τη γη τους. Αυτό ήταν το πρώτο αρδευτικό σύστημα στην ιστορία του ανθρώπου. Κατόρθωσε, έτσι, να ποτίσει, με τα φουσκωμένα νερά του ποταμού, την άνυδρη γη της Μεσοποταμίας, τις πιο θερμές εποχές.

Ήταν, άραγε, εύκολο να φτάσουμε ως εδώ; Σίγουρα, όχι. Το ταξίδι από τον πρώτο τροφосуλλέκτη ως τον αρδευτή σιτοπαραγωγό, μόνο ευκολοδιάβατο δεν ήταν. Μια κακοτράχαλη ατραπός, την οποία διέβη το ανθρώπινο γένος και κατάφερε να φτάσει ως το τέλος της, ήταν αυτή η διαδρομή που διήρκεσε εκατομμύρια χρόνια.

Και τι δεν αντιμετώπισαν οι πρόγονοί μας. Παγετώνες, μετανάστευση, σιτοδεία μα και το πιο άγριο πρόσωπο της πλάσης. Μαζί μ' αυτά, τη δική του μετάλλαξη, το σταδιακό πέρασμα από τον χάμπιλις στον σάπιενς σάπιενς. Κι, όμως, τα κατάφερε. Δεν επέζησε απλώς. Δάμασε τη φύση, κατάλαβε τους νόμους της, καλλιέργησε τη γη της. Και σήμερα, ετοιμάζεται να επανδρώσει τις μελλοντικές αποστολές για τον Άρη. Αν τα καταφέραμε απέναντι σε τόσες δυσκολίες ως είδος, θα τα καταφέρουμε και σήμερα απέναντι στις προκλήσεις της ύφεσης και των καιρών μας.

Η εφεύρεση της γεωργίας, η επονομαζόμενη δηλαδή γεωργική επανάσταση, ήταν ένας υπέρλαμπρος σταθμός στο ταξίδι μας. Δίχως αυτόν, δε θα μπορούσαμε να έχουμε σήμερα πόλεις, γραφή, επιστήμες, σχολεία, νοσοκομεία, συγκροτημένες κοινωνίες. Χρωστάμε, λοιπόν, στη γεωργία και τους γεωργούς μας (παλαιούς αλλά και νέους) πολύ περισσότερα πράγματα απ' όσο νομίζουμε.

Μετά απ' όλ' αυτά, μπορούμε να περάσουμε στην ελλαδική αγροτική οικονομία.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

### Η εμφάνιση της γεωργίας στον ελλαδικό χώρο

#### 2.1 Η Κύπρος

Η εξάπλωση της γεωργίας προς τα δυτικά είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάστασή της, σ' αυτό που ονομάζουμε, ελλαδικό χώρο. Μέσα του τοποθετούμε και την Κύπρο, όχι βέβαια γιατί οι πρώτοι κάτοικοι το 10.000 πΧ ήταν Έλληνες, αλλά γιατί μιλώντας με γεωγραφικούς και σύγχρονους εθνικούς όρους, η Μεγαλόνησος κατοικείται εδώ και χιλιάδες χρόνια, κυρίως από Έλληνες.

Σ' αντίθεση με ό,τι πιστεύαμε μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, η Κύπρος άρχισε να κατοικείται ήδη από τη δέκατη χιλιετία προ Χριστού. Στην περιοχή του Ακρωτηρίου (νότια του νησιού) έχουν βρεθεί αντικείμενα που παραπέμπουν στην πρώτη ανθρώπινη κυπριακή κοινότητα. Εκεί, η κύρια ασχολία είναι το κυνήγι και μάλιστα ειδών που έχουν εξαφανιστεί από την περιοχή, όπως οι νάνοι ιπποπόταμοι κι ελέφαντες. Η θηρευτική αυτή δραστηριότητα (Σάμψων, 15) ενώ συνοδευόταν από την τροφοσυλλογή, δε φαίνεται να κινήθηκε παράλληλα με τη γεωργία.

Σχεδόν δύο χιλιάδες χρόνια αργότερα, στην περιοχή του Σιλλυρόκαμπου (λίγο βορειότερα από το Ακρωτήρι) αναπτύσσεται κοινότητα που χρησιμοποιεί δρεπάνια (έχουν βρεθεί λεπίδες που προσαρμόζονταν πάνω τους και προφανώς ασκούσε μια πρώιμη γεωργία (ό.π. 25).

Στα Μυθούλκια (μερικά χιλιόμετρα δυτικότερα, στις δυτικές ακτές του νησιού) ανακαλύφθηκαν ευρύματα εξημερωμένων σιτηρών κι οσπρίων. Χρονολογούνται στα τέλη της 8<sup>ης</sup> χιλιετίας πΧ και φανερώνουν έναν πολιτισμό ικανό να ασκείται πολύ πιο επιδέξια στα αγροτικά του καθήκοντα. Οι σπόροι (που ανευρέθησαν σε πηγάδι) δεν ήταν άγριοι, κάτι που δείχνει πως η σχέση που είχε αναπτύξει ο άνθρωπος μαζί τους δεν ήταν περιστασιακή.

Τα πράγματα γίνονται ακόμα πιο καθαρά αν περάσουμε στο λεγόμενο πολιτισμό της Χοιροκοιτίας. Είμαστε ανατολικά του Σιλλυρόκαμπου και γύρω στο 7.000 πΧ. Τα χωριά που ανήκουν στον πολιτισμό αυτό δεν είναι θηρευτικά μα αγροτοκτηνοτροφικά και καλλιεργούν πετυχημένα δημητριακά κι όσπρια, όπως το σιτάρι, το κριθάρι κι η φακή (Cauvin, 207).

Δυστυχώς, ενώ είμαστε σίγουροι για την ύπαρξη άγριων δημητριακών στο νησί, πολύ πριν από την κατοίκησή του, δε γνωρίζουμε ποια εξημερώθηκαν στα εδάφη του και ποια ήρθαν έτσι από την Ανατολή. Όπως και να 'χει, στην Κύπρο είχαν ήδη (μέχρι την εποχή που εξετάζουμε) συντελεστεί όλες οι μεγάλες αλλαγές. Η ύπαρξη ανθρώπινης παρουσίας σ' όλο το νησί, η μετατόπιση από την τροφοσυλλεκτική και θηρευτική κοινωνία του Ακρωτηρίου στη γεωργοκτηνοτροφική της Χοιροκοιτίας, η μετάβαση από την άγρια στην ήμερη καλλιέργεια δημητριακών.

Η συστηματική καλλιέργεια της γης είχε μπει, για τα καλά, στον ευρύτερο (μετέπειτα) ελληνικό χώρο. Και λίγες χιλιετίες μετά θα μεταφερόταν στο Αιγαίο και από κει στον ηπειρωτικό ελλαδικό κορμό. Η μελέτη μας, λοιπόν, θα συνεχιστεί στις Κυκλάδες και την Κρήτη, πριν περάσει στις Μυκήνες και την κλασική αρχαιότητα.

#### 2.2 Οι Κυκλάδες

Ο πρώτος σημαντικός πολιτισμός που εμφανίστηκε στα μέρη μας μπορούμε να πούμε πως ήταν ο Κυκλαδικός. Ο κύκλος της ζωής του κράτησε περισσότερο από 2 χιλιάδες χρόνια και σίγουρο είναι πια ότι επηρέασε την ιστορική εξέλιξη του τόπου μας.

Ένα ολόκληρο σύμπλεγμα νησιών που σήμερα αποτελεί προορισμό για εκατοντάδες χιλιάδες τουρίστες κάθε χρόνο, φιλοξένησε από το 3200 πΧ ως το 1100 πΧ την ακμή μα και την παρακμή τούτου του σπουδαίου πολιτισμικού σταδίου της προελληνικής ζωής. Μήλος, Πάρος, Νάξος, Κύθνος, Σέριφος, Άνδρος, Αμοργός, Θήρα, Αντίπαρος, Σίφνος, Σύρος είναι μερικά από τα νησιά στα οποία αναφερόμαστε.

Κάποιες σελίδες πριν, μιλήσαμε για τον οψιανό της Μήλου και το εμπόριο που αναπτύχθηκε, από πολύ νωρίς, για να μεταφερθεί μέχρι την ηπειρωτική Ελλάδα. Τα κυκλαδίτικα εδάφη, λοιπόν, ήταν γεμάτα με ασήμι (όπως της Σίφνου), σμύριδα (σαν αυτή της Νάξου), καολίνη (που είχε κοινή προέλευση με τον μηλιακό οψιανό) ή χαλκό (όπως εκείνος της Κύθνου) κι αυτό μαζί με τη σπουδαία γεωγραφική θέση τους, οδήγησε στο δυνάμωμα του εμπορίου, της μεταλλουργίας και συνολικά της οικονομίας.

Είναι πέρα για πέρα φανερό ότι η κοινωνική ανάπτυξη των Κυκλάδων συνδέθηκε, όπως ακριβώς συμβαίνει με κάθε πολιτισμό, με την οικονομική ευημερία που πρόσφεραν απλόχερα η ναυσιλία και τα ορυκτά. Σ' αυτό το περιβάλλον, όπου τα εδάφη δε φημίζονταν για την καρπερότητά τους, η γεωργία δεν ήταν ολοσδιόλου ανύπαρκτη έστω κι αν ήταν υποβαθμισμένη. Στα εδάφη που ήταν πιο εύφορα καλλιεργούνταν διάφορα είδη όπως η συκιά, η αμυγδαλιά, το κριθάρι, μερικά από τα σημαντικότερα όσπρια σαν τις φακές, τα μπιζέλια και τη φάβα. Δίπλα σ' αυτά, μπόρεσε να καρπίσει κι η ελιά.

Η παραγωγή κι η επεξεργασία μετάλλων καθώς κι η κεραμική που τόσο προόδευσαν στα αιγαιοπελαγίτικα αυτά μέρη είχαν εκτός των άλλων ως αποτέλεσμα τη δημιουργία σκευών, σαν το γουδί, το τριβείο ή τις μυλόπετρες, αλλά κι εργαλεία όπως το δρεπάνι που χρησιμοποιούσαν για την προπαρασκευή της κυκλαδίτικης τροφής.

Μέσα από το διαδεδομένο εμπόριο καλύπτονταν οι ελλείψεις των κατοίκων σε γεωργικά προϊόντα αλλά και μεταφερόταν μια σημαντική τεχνολογία σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

### **2.3 Ο Μινωικός Πολιτισμός**

Ενώ ο κυκλαδίτικος πολιτισμός οφείλει το πασίγνωστο πια όνομά του στον καθηγητή Χρήστο Τσουντα, ο μινωικός του διάδοχος φέρει το όνομα του μυθικού βασιλιά της Κνωσού.

Στο μεγαλύτερο σε μέγεθος νησί της ελληνικής επικράτειας άκμασε μια ιδιαίτερη κοινωνία της οποίας η οικονομία είχε κοινά μα και διαφορετικά στοιχεία από κείνα που συναντήσαμε βορειότερα στις Κυκλάδες.

Γνωστά σε όλους μας είναι τα ανάκτορα των σημαντικότερων κέντρων της νήσου. Εκεί αναπτύχθηκε μια ιδιόμορφη οικονομική πραγματικότητα που από τους ερευνητές ονομάστηκε ανακτορική και για την οποία θα επισημάνουμε δύο σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο είναι η ολοφάνερη ταξική της διαίρεση. Ο άναξ, οι αυλικοί, οι τεχνίτες, οι γεωργοί, οι έμποροι αποτελούσαν πια ξεχωριστές κοινωνικές τάξεις με διαφορετικά προνόμια κι άνισες σχέσεις μεταξύ τους. Είναι η εποχή που οι ανθρώπινες κοινότητες μοιράζονταν ταξικά, κάτι που θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε λίγες σελίδες αργότερα με την περιγραφή του περάσματος από την πρωτόγονη στη δουλοκτητική κοινωνία.

Το δεύτερο στοιχείο αφορά τους χώρους συγκέντρωσης του αγροτικού πλεονάσματος που έχουν βρεθεί μέσα στην περιοχή των ανακτόρων όπως αυτό της Κνωσού. Τούτες οι μεγάλες αποθήκες σιτηρών, τι άραγε να δείχνουν; Σίγουρα, την

ικανότητα της αγροτικής οικονομίας να δημιουργεί μεγάλα πλεονάσματα. Αυτές τις ποσότητες, λίγες σελίδες μετά θα τις ονομάσουμε υπερπροϊόν. Έπειτα, φανερώνουν την ισχυρή διαχειριστική και διοικητική θέση των ανακτόρων. Αυτοί οι τόνοι παράγονταν στους χώρους σποράς αλλά, με εξαίρεση εκείνους που καταναλώνονταν από τους παραγωγούς, μεταφέρονταν στο παλάτι όπου και συγκεντρώνονταν.

Ποια, όμως, γεωργικά προϊόντα πρόσφερε η μινωική γη; Φυσικά, όπως και σήμερα, ελιές. Μα και κλιματαριές με άφθονο σταφύλι. Όπως είδαμε, σιτάρι και κριθάρι τα οποία κι αποθηκεύονταν. Όσπρια όπως οι φακές, το ρεβύθι και τα φασόλια. Μα πέρα απ' αυτά, λινάρι και κρίκο αλλά και πολλά καλλωπιστικά άνθη όπως ο κρίνος κι η τουλίπα.

Στην πεδιάδα της Μεσαράς η συγκομιδή των δημητριακών ανερχόταν σε 775 τόνους το χρόνο. Σε άλλες περιοχές του νησιού η παραγωγή ελιάς ξεπερνούσε τους 10 τόνους. Σε πινακίδα της Κνωσού καταγράφονται 1.700 συκιές και 420 ρίζες αμπελιών, αλλά και δύο είδη ελιάς, τόσο της ήμερης όσο και της άγριας.

Ο μινωικός πολιτισμός μεγαλούργησε μέσα στην εποχή του χαλκού και κατά το τέλος της 2<sup>ης</sup> χιλιετίας π.Χ ήταν έτοιμος πια να δώσει και να δώσει τη θέση του στην μυκηναϊκή προέλαση.

## 2.4 Οι Μυκήνες

Ας περάσουμε τώρα στον πρώτο μεγάλο πολιτισμό της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο τίτλος μας μη σας αποπροσανατολίσει. Ο μυκηναϊκός πολιτισμός άνθισε όχι μόνο στην πόλη των Μυκηνών αλλά και στην Πύλο (όπου οι περίφημες πινακίδες της μάς προσφέρουν πολύ σημαντικές πληροφορίες), την Τίρυνθα που πιθανώς αποτελούσε το δεύτερο σημαντικότερο διοικητικό κέντρο, την Αθήνα, τη Θήβα, το Άργος, τον Μαραθώνα, τον Ορχομενό, την Ιωλκό.

Βλέπουμε πως αυτό που ονομάζεται μυκηναϊκός πολιτισμός είναι ένα ολόκληρο δίκτυο πόλεων από τη Θεσσαλία ως το νότο του Μοριά. Τούτο το οργανωμένο δίκτυο για 400 σχεδόν έτη (1600 – 1200 πΧ) διεφέντευε τόσο στα ηπειρωτικά όσο και στα νησιά του Αιγαίου. Επέκτεινε τη δράση και το εμπόριο του ως τις ιταλικές και τις ασιατικές ακτές<sup>3</sup>.

Η κοινωνική διαίρεση που είδαμε πως υπήρχε στην Κρήτη έκανε την εμφάνισή της και δω, φυσικά, με τις μυκηναϊκές της ιδιομορφίες. Ψηλά, στην κορυφή της ταξικής πυραμίδας ο βασιλιάς (με την ομηρική και σύγχρονη έννοια του όρου), οι αυλικοί, το ιερατείο και στη βάση της οι αγρότες κι οι δούλοι. Τι, όμως, καλλιεργούσαν εκείνη την περίοδο οι παραγωγοί; Πρώτα απ' όλα, δημητριακά που αποτελούσαν και τότε, όπως και σήμερα, τη βάση της ανθρώπινης διατροφής. Μάλιστα, ο σιτοφόρος αγρός είχε ειδική ονομασία και λεγόταν «άρουρα». Έπειτα, ελαιόδεντρα. Η ελαιοπαραγωγή σκόπευε όχι μόνο στη δημιουργία της βρώσιμης ελιάς και του λαδιού μα και σε χρήσεις φωτιστικές ή ατομικές (καθαριότητα). Ένα από τα πιο διαδεδομένα φρούτα ήταν το σύκο για το οποίο μάλιστα υπήρχε ο τίτλος του «οπίσυκου», δηλαδή, του επόπτη της παραγωγής τους. Και φυσικά, η αμπελουργία. Σε πινακίδα της Πύλου καταγράφονται 110 ρίζες αμπελιού αλλά και συκιές<sup>4</sup>.

Στα μυκηναϊκά χρόνια είχαμε τη δημιουργία μιας σταθερής οικονομικής βάσης, τμήμα της οποίας ήταν σαφέστατα η γεωργική παραγωγή και αποτέλεσμά της –μαζί

<sup>3</sup> Σε χετταϊκό αρχείο βρέθηκε αναφορά στους Αχαγιάβα δηλαδή τους Αχαιούς.

<sup>4</sup> Ακόμη και σήμερα, συναντάει κανείς την κοινή καλλιέργεια κλίματος και σύκου.

με άλλους παράγοντες- η δημιουργία μιας κοινωνίας που κατάφερε να μείνει στην Ιστορία.

## 2.5 Τα χρόνια του Ομήρου

Η ελληνική γλώσσα πέρασε από διάφορα στάδια –όπως κάθε γλώσσα- μα παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη συνέχεια ως τα σήμερα. Τις απαρχές της πρέπει να τις αναζητήσουμε στα βάθη των αιώνων, μιας κι η κάθοδος των ινδοευρωπαϊκών φύλων στα μέρη μας συνοδεύτηκε από το πάντρεμα των προελληνικών διαλέκτων με κείνες που αυτά τα φύλα κουβάλησαν.

Μπορούμε με σιγουριά να μιλήσουμε για ελληνική γλώσσα ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια. Όσα για τη γραφή, η γραμμική Β, της οποίας την αποκρυπτογράφηση οφείλουμε σε ανθρώπους όπως ο Βεντρίς (1952), είναι πια αποδεδειγμένο πως αποτελεί πρώιμο γραπτό δείγμα της δικής μας λαλιάς.

Κι όμως, η εκκωφαντική απουσία μυκηναϊκής δραστηριότητας μετά το 1.100 και μέχρι τον 8<sup>ο</sup> αιώνα πΧ –ποιος ξέρει, ίσως λόγω μιας μεγάλης καταστροφής- συνοδεύτηκε κι από την απουσία στοιχείων γραπτού μας λόγου. Όταν αυτός εμφανίστηκε, ήταν ολοσδιόλου διαφορετικός κι ανανεωμένος.

Είμαστε πια στην εποχή που ο Όμηρος κι ο Ησίοδος έγραψαν μερικά από τα σπουδαιότερα έργα που γράφτηκαν ποτέ στα ελληνικά. Μέσα στα ομηρικά έπη εμφανίζονται περιγραφές από τις πανάρχαιες εκείνες συναλλαγές των ανθρώπων, από τη ζωή των δούλων κι από τα γεωργικά αγαθά που μας απασχόλησαν κι εδώ. Εμείς, όμως, θα αφιερωθούμε για λίγες γραμμές στον πατέρα της διδακτικής ποίησης, τον Ησίοδο. Γιατί θεωρούμε το έργο του «Έργα και Ημέραι» το πρώτο δείγμα γραπτής οικονομικής σκέψης που εμφανίστηκε στον δυτικό κόσμο.

Πολλοί οικονομολόγοι μνημονεύουν το αριστοτελικό και το ξενοφώντειο έργο ως το προγονικό τούτης της σκέψης. Ο «Οικονομικός» αλλά κι οι «Πόροι» των μεγάλων μας φιλοσόφων είναι το δίχως άλλο έργα με ιδιαίτερη σημασία. Πιστεύουμε, όμως, ότι οι ιστορικοί της οικονομίας λαθεύουν όταν δεν αρχίζουν από τον Ησίοδο, δηλαδή, όταν δεν πηγαίνουν το ρολόι της ιστορικής τους αναζήτησης 4 αιώνες πριν.

Γιατί ο Ησίοδος; Οι όποιες αναφορές μας στο έργο του θα περιοριστούν σε 250 περίπου στίχους (από τον 383ο έως τον 617ο). Σ' αυτούς και καθώς ζητάει να νουθετήσει τον αδελφό του Πέρση, περιγράφει την αγροτική ζωή της εποχής του, τον τρόπο αλλά και τα μέσα καλλιέργειας.

Ο ασκραίος<sup>5</sup> ποιητής δεν περιορίζεται στη γεωργία. Εμείς το κάνουμε αυτό. Ξεκινάει από την εποχή. Χρησιμοποιεί ως κριτήριο την ανατολή αλλά και τη δύση των Πλειάδων (δηλαδή, του αστερισμού του Ταύρου) στον έναστρο ουρανό. Η ανατολή τους η οποία χρονικά πέφτει στις αρχές του Μάη συνταιριάζει με τον θερισμό ενώ η δύση τους (γύρω στα μέσα Νοέμβρη) με τ' όργωμα. Ένας γεωργός, σύμφωνα με τον Ησίοδο, θα χρειαστεί γυναίκα μα και βόδι για να οργώσει. «Γυναίκα αγοραστή» καθώς λέει, για να δείξει μ' αυτόν τον τρόπο το ιδιαίτερο δέσιμο της γυναίκας με τη γεωργία και τη γη. Οι δούλοι θα βοηθήσουν τόσο στο όργωμα όσο και στην αποθήκευση των σιτηρών.

Στο «Έργα και Ημέραι» βρίσκεις συμβουλές για τον ρουχισμό, για το σωστό αλέτρι, για το τάισμα ζώων και δούλων (οι οποίοι, μην το ξεχνάμε, θεωρούνταν όντα κατώτερα).

<sup>5</sup> Γεννήθηκε στην Άσκρα της Βοιωτίας.



Στον ησιοδικό λόγο σειρά παίρνει τ' αμπέλι. Η παραγωγή του κι ο τρύγος (Μαρωνίτης 55). Και για μας, σειρά έχει η κλασική αρχαιότητα, τότες που οι Έλληνες συνήθιζαν να μεγαλουργούν.

## 2.6 Τα κλασικά χρόνια

Οι επόμενοι αιώνες γέμισαν από κοινωνικές ταραχές και κοσμογονικές εξελίξεις. Τα πάθη ανάμεσα στις τάξεις οδήγησαν πολλές πόλεις στην πτώση των βασιλιάδων, στην ανάδειξη τυρράνων μα και στη δική τους αποκαθήλωση.

Στην Αθήνα τούτη η πολιτειακή έκρηξη έφτασε ίσαμε την επικράτηση της αριστοκρατίας και τη σύγκρουσή της με τους δημοκρατικούς και το λαό. Δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι αυτή η πόλη-κράτος κατάφερε να φτάσει τόσο ψηλά και να μείνει στην ιστορία.

Η εργασία μας δεν αποτελεί τον κατάλληλο χώρο για την εξιστόρηση της δράσης ενός Πεισίστρατου ή ενός Κλεισθένη. Ούτε σκοπό έχουμε να μιλήσουμε για τον μνημειώδη 5<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ και τον διασημότερο άντρα του, τον Περικλή. Πιστεύουμε όμως το εξής: η τεράστια ώθηση που δόθηκε στα αθηναϊκά γράμματα, την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική, η πρωτοφανέρωτη εδραίωση ενός πρωτοποριακού πολιτεύματος δεν ήταν καθόλου ανεξάρτητη από τις οικονομικές εξελίξεις που συντάραζαν τις αρχαιοελληνικές κοινωνίες.

Το εμπόριο, η ναυσιπλοΐα, η εξόρυξη ορυκτού πλούτου έβαλαν τις βάσεις για να χτιστεί το υπέρλαμπρο οικοδόμημα που περιγράψαμε. Κι η γεωργία; Εκεί, η νομοθεσία του Σόλωνα είχε ήδη δρομολογήσει τον σχηματισμό μιας τάξης ελεύθερων αγροτών που θα διαδραμάτιζε σπουδαίο πολιτικό και κοινωνικό ρόλο στα χρόνια του Κλεισθένη.

Το αμπέλι κι η ελιά κυριαρχούσαν εκεί όπου τα δημητριακά σαν το σιτάρι ή το κριθάρι αδυνατούσαν. Το ξύλινο άροτρο που είδαμε ο Ησίοδος να περιγράφει δεν άλλαξε ιδιαίτερα, ο θερισμός γινόταν με μικροδρέπανα ενώ το αλώνισμα με τη βοήθεια ζώων όπως το μουλάρι, το άλογο ή το βόδι.

Τούτη η ζωή του αγρότη, αν σήμερα είναι δύσκολη κι επίπονη, εκείνα τα χρόνια ήταν πολύ περισσότερο. Πώς να προστατευτείς από τον υετό; Και πώς να μη ρημάξει η γη από τους συνεχείς πολέμους;

Η ζωή παρ' όλ' αυτά προχωρούσε και συνοδευόταν από αλλαγές σ' εκείνους κυρίως τους κλάδους που είναι πιο δεκτικοί στην εξέλιξη. Όπως το εμπόριο και το νόμισμα. Η ανάπτυξη των συναλλαγών οδήγησε στην αύξηση των εισαγωγών σιτηρών στην αθηναϊκή οικονομία. Τούτο το συστηματικό κι ιδιαίτερα σημαντικό παρεδώσε σιτηρών-αθηναϊκών τετράδραχμων ήταν εκείνο που η πολιτεία επεδίωξε να ρυθμίσει νομικά. Απαγορεύτηκε σε οποιονδήποτε κάτοικο της αττικής γης να πηγαίνει τα δημητριακά του σε άλλο λιμάνι εκτός του Πειραιά. Τα 2/3 του φορτίου θ' έπρεπε να διατεθούν στην Αθήνα.

Η ύπαρξη ειδικών σιτιφυλάκων βοήθησε στην εποπτεία του εμπορίου σιτηρών, το οποίο εξαπλώθηκε σ' ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο, την Ιταλία και τη Μαύρη Θάλασσα.

Στην ιταλική χερσόνησο, βέβαια, ήδη από τον 8<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ είχε ιδρυθεί μια πόλη που έμελλε να κατακτήσει, μερικούς αιώνες μετά, όλο τον γνωστό κόσμο.

## 2.7 Το Βυζάντιο

Ο τόπος μας έζησε έντονα τα ελληνιστικά χρόνια όπως και κείνα της ρωμαϊκής κατάκτησης. Και μέσα από τους αιώνες πέρασε στη βυζαντινή περίοδο.

Στα πρωτοβυζαντινά έτη, ίσαμε δηλαδή την εποχή του Ιουστινιανού, έχουμε και τη μεγάλη ιδιοκτησία (αυτή που ανήκε στο κράτος, την εκκλησία ή του Δυνατούς, όπως ονομάζανε τους τοπικούς άρχοντες) καθώς και τη μεσαία με τη μικρή ιδιοκτησία. Οι δούλοι σιγά-σιγά άρχισαν να μειώνονται (αν κι η παρουσία τους συνέχισε να υπάρχει για αιώνες) κι η γεωργική εργασία ανατέθηκε σε χιλιάδες πάροικους κι ελεύθερους αγρότες<sup>6</sup>.

Οι πάροικοι ήταν αυτοί που στη Δύση εμφανίστηκαν ως δουλοπαροικία, δηλαδή, η πρόσδεση του εργάτη γης με τον κλήρο. Ούτε ο δουλοπάροικος ούτε απόγονός του μπορούσαν να εγκαταλείψουν το χωράφι τους.

Οι ελεύθεροι αγρότες δεν αποτελούσαν μια πρωτοφανέρωτη κοινωνική τάξη για τον ελλαδικό χώρο. Όμως, στο Βυζάντιο θα απειληθούν τόσο από τις άγριες διαθέσεις των μεγάλων γαιοκτημόνων που παραμόνευαν για να τους αρπάξουν τη γη όσο κι από τη μεγάλη φορολογία.

Φορολογική βάση αποτελούσε η γη αλλά και το έμψυχο δυναμικό της (καλλιεργητές και ζώα). Και φορολογούνταν όχι μόνο η καλλιεργούμενη μα κι η ακαλλιεργητή γη.

Σε τούτη την περίοδο δυναμώνουν δειλά-δειλά κι οι αγροτικές κοινότητες, συλλογικότητες μέσα από τις οποίες θα οργανωθεί η αγροτική ζωή στην ύπαιθρο της αυτοκρατορίας κι οι οποίες θ' αποτελέσουν την ιστορική βάση για τη σημερινή ύπαρξη των αγροτικών συνεταιρισμών. Στις αγροτικές αυτές κοινότητες εφαρμόστηκε κι η συλλογική φορολογική ευθύνη.

Η Θεσσαλία προμήθευε τη μεγάλη αυτή πολιτεία με το σιτάρι της ενώ η αμπελοργία, τα όσπρια και τα κηπευτικά συνέχισαν αδιάλειπτα την παραγωγή τους που ξεκίνησε από τα βάθη της προϊστορίας κι έφτασε μέχρι τα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του Ιουλιανού και του Θεοδοσίου.

Συμβαίνει κι εδώ ό,τι παρατηρήσαμε και στα μετααρχαϊκά χρόνια. Δεν εμφανίζονται μεγάλες καινοτομίες που ν' αφορούν είτε το είδος της καλλιέργειας είτε τη μέθοδό της. Υπάρχουν εικόνες, τοιχογραφίες αλλά και γραπτές αναφορές που δείχνουν τον θερισμό να γίνεται με τα δρεπάνια και το αλώνισμα με τα βόδια, όπως σχεδόν αιώνες πριν αλλά κι αιώνες μετά. Ξύλινο αλέτρι με σιδερένιο υνί, δικέλι, λισγάρι συναντούσες μέχρι τον 20<sup>ο</sup> αιώνα στη χώρα μας (Μαμάτσης 24).

Ο Κάρολος Ντηλ αναφέρει τη ρήση ενός βυζαντινού αυτοκράτορα που έλεγε πως δύο πράγματα ήταν απαραίτητα για τη διατήρηση του κράτους του: η γεωργία, η οποία τρέφει τους στρατιώτες κι ο στρατός που προστατεύει τους γεωργούς. Είναι κοινός τόπος ότι στα βυζαντινά αγροκτήματα παραγόταν το περισσότερο προϊόν που προοριζόταν για να θρέψει τις ανάγκες των κατοίκων της αυτοκρατορίας, του εμπορίου της και των κρατικών της ταμείων.

Ο Γεωργικός Νόμος στη μεσοβυζαντινή περίοδο ρύθμιζε τις σχέσεις των μικρών αγροτών καθώς και των μελών των κοινοτήτων τους. Περιείχε σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση της υπαίθρου, την ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας αλλά και το διαφαινόμενο (από τότε) κοινωνικό διαχωρισμό της τάξης

---

<sup>6</sup> Σε αμπελοχώραφα της Αχαΐας και σε μεγάλες ιδιοκτησίες υπήρχαν εποχές που συναντούσες ως και 2.000 δούλους. Η αλήθεια, βέβαια, είναι πως η εργασία τους στα χωράφια όλο κι έφθινε για ν' αντικατασταθεί σχεδόν ολοκληρωτικά από άλλες μορφές.

των καλλιεργητών σε κείνους που πλήθαιναν τα στρέμματά τους και σε κείνους που τα έχαναν και μετατρέπονταν σε πάροικους.

Κι όμως, τούτη η κότα με τα χρυσά αυγά (η γεωργία) έγινε αντικείμενο τόσο υψηλής φορολογίας και τόσο έντονης επίθεσης από τη μεριά των Δυνατών (κυρίως μετά τον 11<sup>ο</sup> αιώνα) που χρόνο με το χρόνο, γινόταν ολοένα και λιγότερο καρπερή. Η δουλοπαροικία κυριαρχούσε, οι σφετερισμοί των μεγαλοκτημόνων αυξάνονταν, η εγκατάλειψη της γης κι η εγκατάσταση στην πόλη (ήδη από τον 10<sup>ο</sup> αιώνα) έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις.

Η βυζαντινή περίοδος καλύπτει περισσότερα από 1000 χρόνια κυριαρχίας στην ανατολική πλευρά της Μεσογείου (κι όχι μόνο). Σ' αυτούς τους αιώνες, οι αντιθέσεις ήταν μεγάλες, οι κοινωνικές ανισότητες άλλοτε αμβλύνονταν κι άλλοτε οξύνονταν. Από ένα τόσο ταραχώδες κι ευμετάβλητο περιβάλλον δε θα μπορούσαν να λείψουν οι αγροτικές διεκδικήσεις κι εξεγέρσεις, μερικές από τις οποίες ταρακούνησαν την αυτοκρατορία, δημιουργώντας μία παράδοση αγώνων που φτάνει μέχρι τις μέρες μας.

### **2.8 Η τουρκοκρατία**

Το Βυζάντιο, με μια έννοια, είχε τελειώσει πολύ πιο πριν από τις 29 Μαΐου του 1453. Μίκραινε όλο και περισσότερο, έχανε μέσα στους αιώνες ανθρώπους και γη, για να καταλήξει να είναι ένα μικρό κρατίδιο γύρω από την Πόλη (και με ορισμένες ακόμα επαρχίες). Έτσι, η δεύτερη μετά το 1204, άλωση της Βασιλεύουσας επισφράγισε μια πορεία παρακμής που άρχισε καιρό πριν.

Για τους Έλληνες γεωργούς ξεκινούσε από την άλλη μια περίοδος δύσκολη που συνδύαζε δύο μεγάλα δεινά εκείνα της εθνικής καταπίεσης και της οικονομικής εκμετάλλευσης. Όχι ότι τα πράγματα –όπως τα περιγράψαμε στην προηγούμενη περίοδο- ήταν πρωτότερα ρόδινα. Το αντίθετο, θα λέγαμε. Η αγροτική ζωή ήταν όλους αυτούς τους αιώνες σκληρή κι αχάριστη, τουλάχιστον με την έννοια ότι σχεδόν πάντοτε της πρόσφερε πολύ περισσότερα από αυτά που εκείνη σου επέστρεφε.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι γαίες χωρίζονταν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Στις δημόσιες εκτάσεις που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία των καλλιεργούμενων και δυνάμει καλλιεργήσιμων εκτάσεων, τα βοσκοτόπια και τις δασικές εκτάσεις. Στα μούλκια που ήταν οι ατομικές ιδιοκτησίες και περιλάμβαναν τ' αμπέλια και τα δέντρα. Και στα βακούφια που ανήκαν σε διάφορα ιδρύματα.

Τα ποσοστά που θ' αναφέρουμε θα δείξουν πολύ χαρακτηριστικά το μέγεθος των ανισοτήτων και της υποδούλωσης. Στην Εύβοια οι χριστιανοί αποτελούσαν το 92% του πληθυσμού αλλά κατείχαν λίγο πάνω από το μισό της γης της. Σε καθένα απ' αυτούς αντιστοιχούσαν κατά μέσο όρο 9 στρέμματα ενώ σε κάθε μουσουλμάνο 80. Αν φύγουμε από τη Ρούμελη και πάμε στο Μοριά, η κατάσταση χειροτερεύει.

Κατά τη διάρκεια της πολυετούς οθωμανικής κυριαρχίας εξαπλώθηκε (κυρίως τους δύο τελευταίους αιώνες) η μεγάλη γαιοκτησία. Εμφανίστηκαν τοπικοί αφεντάδες, τσιφλικάδες που μέσα από διάφορες διαδρομές (ληστρικός δανεισμός, υπερφορολόγηση) κατάφεραν να αναγκάζουν πολλές φορές ολόκληρα χωριά να τους μεταβιβάσουν τα χωράφια τους. Στην Τρίπολη υπήρχαν 18 οικογένειες που κατείχαν πάνω από 200.000 στρέμματα. Αυτά από τη μια μεριά, γιατί από την άλλη, υπήρχε μια ανθρωποθάλασσα από άκληρους και μικρούς αγρότες.

Ανάλογα με τη γονιμότητα, η αγρανάπαυση μπορεί να ήταν διετής ή τριετής. Αυτό σημαίνει πως είτε η μισή έκταση είτε το ένα τρίτο της δεν καλλιεργούνταν μέσα στη χρονιά και η υπόλοιπη καλλιεργήσιμη γη θα 'πρεπε να εξασφαλίζει τον επιούσιο.

Στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας η παραγωγικότητα του στρέμματος σταριού έφτανε τα 50 κιλά. Το 2000 η παραπάνω παραγωγικότητα υπερπενταπλασιάστηκε. Το κόστος παραγωγής ήταν δυσβάσταχτο. Τα αλωνιάτικα (έξοδο αλωνίσματος) με τα μλωνιάτικα (δαπάνη μύλου) ξεπερνούσαν το 20% της παραγωγής. Αν, λοιπόν, παρήγαγα 2.000 κιλά δημητριακών μέσα στη χρονιά, έπρεπε να δώσω πάνω από 400 κιλά για το αλώνισμα και τον μύλο. Ύστερα υπήρχε ο κεφαλικός φόρος που το ύψος του διαφοροποιούνταν από τόπο σε τόπο. Υπολογίζεται ότι στον αγρότη της πιο πάνω περίπτωσης (με ετήσια παραγωγή 2.000 κιλών) έμενε περίπου το 25% της παραγωγής του. Όλα τα υπόλοιπα πήγαιναν σε ανθρώπους που δεν παρήγαγαν.

Το στάρι, το σταφύλι κι η ελιά κυριαρχούσαν ανάμεσα στις καλλιέργειες. Μετά τα πρωτοβρόχια (τον Οκτώβρη, συνήθως) κι αφού προηγούνταν τα οργώματα, γινόταν η σπορά. Στην καρδιά του καλοκαιριού ακολουθούσε ο θερισμός για το στάρι.

Το αμπέλι από την άλλη, έδινε τους πρώτους του καρπούς μετά από μια τετραετία. Οι παραγωγικοί του συντελεστές δεν κόστιζαν ιδιαίτερα ενώ εδώ, το ανθρώπινο κεφάλαιο (γνώσεις, εμπειρία, δεξιότητες) ήταν πολύ σημαντικό. Η ειδικότητα του κλαδούχου, του κλαδευτή αμπελιών, συνέχισε να υπάρχει στη Ρούμελη έως κι έναν αιώνα πριν.

Η ελιά έδινε πρωτοκάρπια πολύ πιο αργά, μετά από μια δεκαετία. Ο παραγωγός όφειλε κάθε χρόνο να δίνει στον ιδιοκτήτη το ένα τέταρτο της συνολικής παραγωγής ενώ όσο πιο ανεπτυγμένα ήταν τα ελαιόδεντρα που παραλάμβανε τόσο αυξανόταν το παραπάνω μερίδιο.

Όλοι αυτοί οι παραγωγοί, για τους οποίους μιλήσαμε, συγκρότησαν με τους κλέφτες και τους αρματολούς τον εθνικοαπελευθερωτικό στρατό του Εικοσιένα που έπειτα από 40 δεκαετίες σκλαβιάς και πολλές αποτυχημένες εξεγέρσεις κατόρθωσε να ελευθερώσει τον λαό μας.

## 2.9 Μέσα στη φωτιά του Εικοσιένα

Στη φωτιά του Εικοσιένα –όπου μέσα της έπεσαν εκατομμύρια άνθρωποι– ψηφίστηκαν τρία συντάγματα: της Επιδάουρου, του Άστρους και της Τροιζήνας. Τα συντάγματα αυτά αποτύπωσαν τα οράματα εκείνων που αγωνίστηκαν μα και το συσχετισμό δύναμης ανάμεσά τους.

Μέσα στα οράματα ήταν φυσικά και τα αγροτικά. Οι γεωργοί –που αποτέλεσαν τη βάση του μεγάλου λαϊκού στρατεύματος– ζητούσαν αναδιανομή της γης. Είδαμε την κατάστασή τους επί τουρκοκρατίας και πολύ εύκολα μπορούμε να φανταστούμε τους προσωπικούς τους πόθους. Όμως, από ένα σημείο και μετά, ήταν κοινωνικά αδύναμοι να τους πραγματοποιήσουν. Και αυτό, σ' έναν βαθμό, εκφράστηκε και συνταγματικά.

Εκατοντάδες χιλιάδες στρέμματα οθωμανικής κυριότητας δεν πήγαν στα χέρια τους μα υποθηκεύτηκαν προκειμένου η χώρα να πάρει εκείνα τα περίφημα δάνεια των εμφυλίων πολέμων (1824 & 1825) που την έφεραν στο χείλος του γκρεμού. Στο τμήμα 2 και σε κάποια από τις παραγράφους του στο Σύνταγμα της Επιδάουρου (1822) διαβάζουμε κατά λέξη: *“Το Εκτελεστικόν σώμα έχει το δικαίωμα να λαμβάνη δάνεια, είτε έσωθεν, είτε έξωθεν της Επικράτειας, και να καθυποβάλλη εις υποθήκην εθνικά κτήματα, με την συγκατάθεσιν όμως του Βουλευτικού σώματος.*

*Έχει ομοίως το δικαίωμα εκποιήσεως μέρους εθνικών κτημάτων, αναλόγου με τας χρείας, και τούτο όμως δια της συγκαταθέσεως του Βουλευτικού.”*

Ένα χρόνο μετά στο Άστρος Κυνουρίας ψηφίστηκε το 2<sup>ο</sup> Σύνταγμα όπου στο τέταρτο κεφάλαιό του και στην παράγραφο των καθηκόντων του Βουλευτικού

Σώματος αναφέρονται τα εξής: *“Το Βουλευτικό αποφασίζει περί δανείων, με την εγγύησιν του έθνους λαμβανομένων, και περί εκποιήσεως μέρους, εξ απάντων των εθνικών κτημάτων, αναλόγου με την χρείαν. Όταν δ’ έχη να εκποιήση, η πώλησις αύτη να γίνεται αναλόγως εις όλας τας επαρχίας της Ελληνικής Επικράτειας, και να προκηρύττη τακτικώς την πώλησιν η Διοίκησις εις όλας τας επαρχίας, και να έχωσι την προτίμησιν εις την αγοράν οι Έλληνες.”*

Μα και στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) γίνεται λόγος για τις εθνικές γαίες. Εκεί, και στο κεφάλαιο για τη λειτουργία της Βουλής λέγεται: *“(Η Βουλή) αποφασίζει δια νόμου περί δανείου με την εγγύησιν του Έθνους, και δι’ υποθήκην των Εθνικών κτημάτων.*

*Νομοθετεί περί εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων, όσα υπόκεινται εις φθοράν. Τούτων η πώλησις πρέπει, όσον είναι δυνατόν, να γίνεται αναλόγως εις όλας τας Επαρχίας της Επικράτειας.”*

Πολύ πιθανό να πει κάποιος πως σε κείνους τους δύσκολους καιρούς ήταν απαραίτητη η αναγνώριση κι η χρηματοδότηση του Αγώνα (και μέσω δανείων) ώστε να πετύχει τους στόχους του. Φυσικά κι είναι αυτό σωστό. Όμως τα δάνεια που συνάψαμε το 1824 και το 1825 απέχουν πολύ από το να συμφωνούν μ’ αυτά που γράψαμε πιο πάνω.

### **2.10 Το νεοελληνικό κράτος (19<sup>ος</sup> αιώνας)**

Το ανεκπλήρωτο αγροτικό αίτημα του Εικοσιένα για αναδιανομή της γης επηρέασε τις λαϊκές εξεγέρσεις του 1843 (για το Σύνταγμα) μα και του 1862 (για την απομάκρυνση του Όθωνα). Ωστόσο, χρειάστηκε να περάσουν άλλα δέκα χρόνια και να φτάσουμε στο 1871 ώστε να γίνει αντικείμενο νομοθετικής μεταρρύθμισης. Εκείνη τη χρόνια η κυβέρνηση Κουμουندούρου αποφάσισε να παραχωρήσει στους ακτήμονες ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Συνολικά διένειμε πάνω από 2,5 εκατομμύρια στρέμματα γης κι έδωσε γύρω στα 350.000 παραχωρητήρια.

Τούτη η διαδικασία –παρόλη τη σημασία της– εμφάνισε σημαντικά προβλήματα και δεν κατόρθωσε να λύσει οριστικά το ζήτημα της γης. Ίσως γιατί δεν ήταν δωρεάν, μα έπρεπε ο άκληρος γεωργός να δώσει ένα ποσό ανάλογα με το εύφορο της έκτασης που θ’ αποκτούσε. Ούτε οι αγρότες αγκάλιασαν χωρίς δυσπιστία την κυβερνητική αυτή απόφαση. Γι’ αυτό κι η εφαρμογή της παρατάθηκε ως τον 20<sup>ο</sup> αιώνα.

Η προσχώρηση της Θεσσαλίας στο νεοελληνικό κράτος ενίσχυσε την τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων που κατείχαν τεράστιες εκτάσεις στον θεσσαλικό κάμπο. Οι κολίγοι, οι γεωργοί δηλαδή δίχως κομμάτι γης, πλημμύρισαν τις νέες επαρχίες και λίγες δεκαετίες αργότερα θα ξεσηκώνονταν γι’ αυτό (Στις αρχές του επόμενου αιώνα θα είχαμε την εξέγερση του Κιλελέρ). Απέναντί τους όμως συνάντησαν μια σειρά από κυβερνήσεις (όπως του Τρικούπη) και πολύ ισχυρά συμφέροντα που εμπόδισαν τον αληθινό αναδασμό.

Οι εξαγωγές ελληνικών γεωργικών προϊόντων δεν ήταν ανύπαρκτες. Το 1880 αποτελούσαν το 20% του ΑΕΠ. Κυριότερα εξαγώγιμα προϊόντα ήταν η σταφίδα, το λάδι, το κρασί. Το στάρι αν και σημαντικό για τη διατροφή των Ελλήνων δεν έγινε μπορετό να παραχθεί σε επαρκείς για τον πληθυσμό ποσότητες, με αποτέλεσμα να εισάγονται σημαντικές από αυτές.

Η σταφιδική κρίση στα τέλη του αιώνα οδήγησε στην αμφισβήτηση του γεωργικού μοντέλου, τουλάχιστον όπως είχε ως τα τότε συγκροτηθεί. Οι εξαγωγές της σταφίδας ολοένα και μειώνονταν (στο πικ τους αποτελούσαν το 55% των

συνολικών εξαγωγών), ώσπου να φθίνουν οριστικά και τη θέση τους να πάρει ο καπνός.

## 2.11 Το νεοελληνικό κράτος (20<sup>ος</sup> αιώνας)

Η μικρασιατική καταστροφή (1922) οδηγεί στην ανάγκη για άμεση και θαρραλέα αναδιανομή της γης. Εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες έπρεπε να ενταχθούν και να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία αλλά και την παραγωγική της διαδικασία. Σ' αυτούς λοιπόν παραχωρήθηκαν περισσότερα από 8 εκατομμύρια στρέμματα καλλιεργήσιμης γης.

Η Ελλάδα των μεγάλων τσιφλικιών που πριν το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ξεπερνούσαν τα 2.200 είχε σε μεγάλο βαθμό αλλάξει. Την τριετία 1923-1925 οι απαλλοτριώσεις γης ξεπέρασαν τις 1.200. Η αναδιανομή που πραγματοποιήθηκε περιέλαβε το 85% της μακεδονικής, το 68% της θεσσαλικής και το 40% της συνολικής ελληνικής καλλιεργήσιμης γης.

Τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα ο καπνός αποτέλεσε το βασικό εξαγωγίμο προϊόν. Σ' αυτό βοήθησε κι η υψηλή ειδίκευση πολλών προσφύγων στην παραγωγή του. Έτσι, το 70% της καπνοπαραγωγής γινόταν αντικείμενο εξωτερικού εμπορίου.

Η κρίση του 1929 όμως κι όλα αυτά που ακολούθησαν οδήγησαν στη ραγδαία πτώση της παραγωγής του και των αποδόσεων που προσέφερε. Αντίθετα, η ελιά κι η σταφίδα κατόρθωσαν ν' αντέξουν στις οικονομικές αναταράξεις.

Μέσα σε 25 χρόνια, από την έναρξη του ενός μεγάλου πολέμου έως την έναρξη του άλλου, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στην Ελλάδα πολλαπλασιάστηκαν. Η μεγάλη πλειοψηφία των γεωργών εντάχθηκαν στους κόλπους τους και κυρίως οι μικροί αγρότες προσπάθησαν μέσα από αυτούς ν' αντιμετωπίσουν το μεγάλο πρόβλημα της μεσιτείας και των εμπορών.

Ακολούθησε η κατοχή κι ο εμφύλιος σπαραγμός. Όταν τελείωσαν, τίποτα δεν ήταν ίδιο. Ούτε κοινωνικά, ούτε πολιτικά, ούτε οικονομικά. Οικονομικά και στο μέρος που μας ενδιαφέρει, το αγροτικό προϊόν εμφάνιζε άλλοτε μικρές (της τάξης του 3 ή του 4%), άλλοτε μεγάλες αυξήσεις (έως και 13%, σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά, το 1957). Φυσικά, κι οι περιορισμένες σοδειές λόγω καιρικών συνθηκών αλλά και μικρής ενσωμάτωσης των τεχνολογικών αλλαγών στη γεωργία, οδηγούσαν συχνά (όπως το 1960) στην πτώση του προϊόντος αυτού.

Η χώρα μας τη δεκαετία του '60 βίωσε μια πρωτόγνωρη πολιτική αναστάτωση που κατέληξε στην εφτάχρονη δικτατορία. Από το 1972 κι έπειτα οι τιμές των γεωργικών προϊόντων άρχισαν να παρουσιάζουν άνοδο. Η κρίση του 1973 αύξησε κατά 67% τη συνολική αξία των εισαγωγών, επιδεινώνοντας το εμπορικό ισοζύγιο.

Το 1980 αποφασίστηκε η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Το γεγονός αυτό θα καθορίσει την πορεία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας μέχρι σήμερα.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

### Από την ορδή στη φεουδαρχία

#### 3.1 Εισαγωγικά

Κάναμε μια μικρή εισαγωγή στην γέννηση της γεωργίας και την εξέλιξή της μέσα στο χρόνο και τον εθνικό μας χώρο. Τώρα, θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τη θέση της μέσα στα διάφορα οικονομικά συστήματα, πριν από την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα περιγράψουμε την πορεία τριών κοινωνικών συστημάτων που προηγήθηκαν της νεότερης εποχής: του πρωτόγονου κοινοτικού, της δουλοκτησίας και της φεουδαρχίας, δηλαδή, των συστημάτων που βασίστηκαν κυρίως στη σχέση του ανθρώπου με τον καρπό.

Ο αναγνώστης τούτης της εργασίας ας έχει καθαρά τα παρακάτω. Σε αυτό το κεφάλαιο στόχος δεν είναι η παράθεση γεγονότων μα η περιγραφή των προηγούμενων παραγωγικών σχέσεων κι η σύνδεση της γεωργίας μαζί τους.

Αυτός ο τρόπος να κοιτάζει κανείς την εξέλιξη της οικονομίας είναι προφανώς επηρεασμένος από την μαρξιστική αφήγηση της ανθρώπινης ιστορίας.

Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, στο πέμπτο κεφάλαιο κι ενώ απλώνουμε τις ιδέες διαφόρων θεωρητικών, δε θα αναφερθούμε καθόλου στον Κάρολο Μαρξ, θεωρώντας ότι ήδη (μέσα στο 3<sup>ο</sup> κεφάλαιο) έχουμε δώσει χώρο στις απόψεις του.

#### 3.2 Για την εξέλιξη της οικονομίας

Τίποτε δεν είναι ακίνητο μέσα στο σύμπαν. Έτσι κι η ανθρώπινη κοινωνία. Κινείται συνεχώς κι εξελίσσεται σύμφωνα με τους δικούς της νόμους. Η ανθρώπινη κοινωνία γνώρισε διάφορες βαθμίδες ανάπτυξης και συστήματα ώσπου να φτάσει μέχρις εδώ. Αρχικά, στα πρώτα χρόνια ύπαρξής της διαμορφώθηκε το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα. Ύστερα, από χιλιάδες χρόνια το πρωτόγονο σύστημα έδωσε τη θέση του στη δουλοκτησία, την οποία με τη σειρά της διαδέχτηκε η φεουδαρχία μέσα σε ένα πολύ συντομότερο χρονικό διάστημα. Και σήμερα η κεφαλαιοκρατία είναι γέννημα της εξέλιξης της κοινωνίας, είναι το σύστημα που αντικατέστησε τη φεουδαρχία.

Σύμφωνα με ποιους νόμους λάμβανε χώρα το πέρασμα από ένα σύστημα σε ένα άλλο; Σ' αυτό το ερώτημα μπορούμε να απαντήσουμε αν αντικρίσουμε πρώτα τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής κάθε συστήματος. Ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής των αγαθών είναι η βάση κάθε κοινωνίας. Κι αυτό γιατί για να υπάρξει πρώτα μια κοινωνία θα πρέπει να παράγει τα αγαθά που χρειάζεται για να ζήσει. Η ιδεολογία, ο πολιτισμός, όλες οι άλλες κοινωνικές δραστηριότητες έπονται κι είναι γεννήματα αυτών που συμβαίνουν στην παραγωγή.

Ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής αποτελεί την ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων της κοινωνίας. Οι παραγωγικές δυνάμεις αποτελούν το πιο πρωτοπόρο κομμάτι, εκείνο που συνεχώς αναπτύσσεται και με την ανάπτυξή του αυτή κινεί τον τροχό ολόκληρης της κοινωνίας. Από την άλλη, οι παραγωγικές σχέσεις αρχικά δίνουν πνοή στις παραγωγικές δυνάμεις μα αυτό μόνο για μια περίοδο. Ύστερα, η περαιτέρω ανάπτυξη των δυνάμεων εμποδίζεται από τις ίδιες αυτές τις σχέσεις. Αυτή η σύγκρουση που εκφράζει σε ένα ανώτερο βαθμό τις αντιθέσεις μέσα στην κοινωνία, θέτει τους όρους για την αντικατάσταση ενός

συστήματος από ένα άλλο υψηλότερο. Το πέραςμα αυτό μπορεί να αντιστοιχεί σε μια κοινωνική επανάσταση ή όχι αλλά πάντα, σημαίνει αντικατάσταση των παλιών σχέσεων παραγωγής από νέες ανώτερες που με τη σειρά τους δίνουν νέα μεγαλύτερη ορμή στις δυνάμεις της παραγωγής.

Αυτός ο σχηματικός τρόπος παρουσίασης της εξέλιξης της κοινωνίας δεν καθρεπτίζει με τρόπο απόλυτο την πορεία των ανθρώπινων κοινοτήτων σε όλα τα μήκη και πλάτη της Γης. Καθρεπτίζει την πορεία πολλών κοινωνιών της Ευρώπης, της Ιαπωνίας –εν μέρει και της Κίνας– όπου η εξέλιξη πήρε τον δικό της δρόμο, αλλά η πορεία των συστημάτων μέσα στον χρόνο διαφέρει πολύ όταν ξεπεράσουμε τα παραπάνω γεωγραφικά όρια. Αλλά ακόμα και μέσα στην Ευρώπη, το υπόδειγμα πρωτόγονο σύστημα-δουλοκτησία-φεουδαρχία-κεφαλαιοκρατία δεν ακολουθήθηκε από όλες τις κοινωνίες κατά γράμμα. Οι Σλαύοι, για παράδειγμα, δε γνώρισαν – εξαιτίας συγκεκριμένων ιστορικών λόγων– τις δουλοκτητικές σχέσεις παραγωγής, κάνοντας ένα άλμα από τις πρωτόγονες κοινότητες στη φεουδαρχία. Και δεν ήταν οι μόνοι. Οι Ευρωπαίοι κατακτητές εγκαθίδρυσαν ουκ ολίγες φορές, με τη βία, τις δικές τους σχέσεις παραγωγής σε φυλές της Αφρικής, της Ασίας ή της Αμερικής που είχαν μείνει στις πρωτόγονες σχέσεις παραγωγής.

Τα παραπάνω κάνουν φανερό, περισσότερο από κάθε τι άλλο, το εξής: η ιστορία της ανθρωπότητας, μα και της γεωργίας μέσα στους κόλπους της, δε βαδίζει βάσει στείρων ή όχι σχημάτων αλλά μέσα από τις αμέτρητες αντιθέσεις που περικλείει.

### **3.3 Το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα (ΠΚΣ) & γεωργία**

Η εξέλιξη της οργανικής ύλης έδωσε πριν από εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια τον σύγχρονο άνθρωπο. Ένα ον ποιοτικά διαφορετικό από τα άλλα ζώα. Αυτή η διαφοροποίηση ήταν αποτέλεσμα –εκτός των άλλων και– του ότι ο άνθρωπος κατασκεύαζε εργαλεία. Όσο κατασκεύαζαν εργαλεία οι πρόγονοί μας τόσο πιο πολύ απομακρύνονταν από τον πίθηκο κι εξανθρωπίζονταν.

Από τα πρώτα στάδια της εξέλιξής του ο άνθρωπος δημιούργησε κοινωνίες. Ήρθε σε επαφή με το είδος του, δέθηκε μαζί του με μια σειρά από σχέσεις. Από όλες αυτές τις σχέσεις οι πιο σημαντικές ήταν εκείνες που λάμβαναν χώρα στην παραγωγή. Δε θα μπορούσε άλλωστε να γίνει διαφορετικά από τη στιγμή που η επιβίωσή του εξαρτιόταν από τα αποτελέσματα της παραγωγής.

Η δημιουργία ανθρώπινων κοινοτήτων δεν ήταν κάτι τυχαίο. Αντανακλούσε την ικανότητα του πρωτόγονου να παράγει αγαθά ώστε να μπορέσει να ζήσει. Κι αυτή η ικανότητα ήταν αρχικά τόσο μικρή ώστε οδήγησε στη δημιουργία κοινωνικών δομών μέσα στις οποίες τα άτομα θα συνεργάζονταν με σκοπό να παράγουν εκείνες τις ποσότητες αγαθών που τους ήταν απαραίτητες.

Στο ερώτημα αν το ανθρώπινο είδος θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς τη συνεργασία στην παραγωγή, η απάντηση είναι αρνητική. Ήταν τόσο πρωτόγονα τα εργαλεία που πρωτοέφτιαξε ώστε χωρίς τη βοήθεια των συντρόφων του, του ήταν αδύνατη η εξασφάλιση της αναγκαίας τροφής. Το παράδειγμα των κυνηγών διαφωτίζει καλύτερα τα παραπάνω. Ας σκεφτούμε έναν κυνηγό που έχει στα χέρια του το μόνο εργαλείο που έχει κατασκευάσει, την χοντροπελεκημένη πέτρα. Την εφαρμόζει πάνω σ' ένα κομμάτι ξύλο, δημιουργώντας έτσι τον πρώτο πέλεκυ στην ιστορία. Μ' αυτόν και με τη βοήθεια της εξυπνάδας του, της δύναμης και της ταχύτητάς του προσπαθεί να σκοτώσει ένα ελάφι. Είναι σχεδόν βέβαιο πως μόνος δε θα τα καταφέρει. Αν όμως συνεργαστεί με άλλους κυνηγούς και περικυκλώσουν μαζί το θήραμά τους τότε όλα είναι πιο εύκολα.



Το παραπάνω παράδειγμα φανερώνει την απόλυτη ανάγκη συνεργασίας των ανθρώπων που οδήγησε στη δημιουργία κοινωνιών. Βάση αυτών των κοινωνιών ήταν ο τρόπος παραγωγής των αγαθών. Ο τρόπος παραγωγής με τη σειρά του δημιούργησε το πεδίο μέσα στο οποίο θα συγκροτούταν το εποικοδόμημα. Η γλώσσα, η θρησκεία, όλες οι σχέσεις που ένωναν τους ανθρώπους ήταν γεννήματα της συνεργασίας τους στην παραγωγή δηλαδή των παραγωγικών σχέσεων. Η ανάγκη π.χ. για επικοινωνία στον τόπο παραγωγής οδήγησε στη δημιουργία κοινής γλώσσας. Παράλληλα, ήταν αρκετά συχνό να θεοποιούνται κάποια από τα αντικείμενα εργασίας. Ποτάμια, θάλασσες, βουνά, δέντρα και ζώα θεοποιούνταν όχι μόνο γιατί η ανθρώπινη σκέψη ελάχιστα είχε προχωρήσει αλλά γιατί τα παραπάνω ήταν κομμάτια της ζωής του πρωτόγονου που είχαν τη δική τους ξεχωριστή θέση στην παραγωγική διαδικασία.

Η πρωτόγονη κοινωνία κάποια στιγμή ξέφυγε από τη χρήση εργαλείων όπως οι πέτρες ή τα ραβδιά. Η αύξηση της παραγωγικής ικανότητας ήταν δημιουργήμα και της εφεύρεσης όλο κι αποδοτικότερων εργαλείων, λίθινων αρχικά μα αργότερα και μεταλλικών.

Αντίστοιχα, ο καταμερισμός της εργασίας προχώρησε. Η χειροτεχνία αποσχίστηκε από τη γεωργία ενώ άρχισε δειλά-δειλά να κάνει την εμφάνισή του το εμπόριο. Ήδη, λοιπόν, τα πράγματα άλλαζαν κατά πολύ. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είχε δημιουργήσει τις προϋποθέσεις, μέσω κυρίως της εμφάνισης του υπερπροϊόντος (περίσσευμα), για τη γέννηση της ατομικής ιδιοκτησίας και των κοινωνικών τάξεων. Μα το βασικότερο επακόλουθο των παραπάνω ήταν ότι η παραγωγή έπαυε όλο και περισσότερο να είναι (μόνο) παραγωγή των ζωτικά αναγκαίων μέσων ύπαρξης της κοινότητας.

Η ανταλλαγή του περισσέυματος των αγαθών ανάμεσα στις κοινότητες διευρυνόταν όλο και πιο πολύ. Κι αν στην αρχή τα αγαθά (γεωργικά και μη) μοιράζονταν σε όλα τα μέλη της κοινότητας, όσο αυτή η διαδικασία συνεχιζόταν τόσο έμπαιναν τα σπέρματα για την εμφάνιση ανισοτήτων μέσα στην κοινωνία. Κι αυτό γιατί την ανταλλαγή των αγαθών έφερνε σε πέρας μια ομάδα ανθρώπων με ξεχωριστό ρόλο μέσα στο γένος. Ήταν αυτοί που ενώ πρωθύστερα είχαν μόνο περισσότερες αρμοδιότητες, σιγά – σιγά έβλεπαν τη θέση τους να αντανakλά αρκετά προνόμια. Ο αρχηγός της φυλής, οι ιερείς που τελούσαν τις θρησκευτικές τελετές ήταν αυτοί που, εκμεταλλευόμενοι το κύρος και την κοινωνική τους υπόσταση, άρχισαν να ιδιοποιούνται όλο και μεγαλύτερες ποσότητες υπερπροϊόντος.

Σ' αυτήν την περίοδο μπαίνουν οι βάσεις για την εμφάνιση της αντίθεσης ανάμεσα στην πνευματική και τη σωματική εργασία. Αντίθεση που γεννήθηκε από την ικανότητα της πρώτης να προσφέρει περισσότερα αγαθά σε κείνον που την πραγματοποιεί από αυτόν που δουλεύει χρησιμοποιώντας κυρίως τη σωματική του δύναμη. Έτσι, οι γεωργοί έμπαιναν σταδιακά στο περιθώριο της διανομής των αγαθών, ακόμα κι αν ο παραγόμενος πλούτος οφειλόταν στη δική τους προσπάθεια.

Αυτό το προτσές δημιουργίας τάξεων μέσα σε μια αταξική κοινωνία, επιταχύνθηκε από τους πολέμους ανάμεσα στις κοινότητες και τις φυλές. Πόλεμοι που παλαιότερα γίνονταν για την εξεύρεση πιο εύφορων εδαφών ώστε να γίνει πιο εύκολη η αναπαραγωγή της κοινωνίας. Όταν δημιουργήθηκε η δυνατότητα ιδιοποίησης της ξένης εργασίας, όταν πλέον τα μέσα παραγωγής αλλά κι ο καταμερισμός της εργασίας έδιναν τη δυνατότητα να παραχθεί υπερπροϊόν, τότε η αντιμετώπιση των αιχμαλώτων πολέμου άλλαξε ριζικά. Αν προηγούμενα τρώγονταν από τους πρωτόγονους ή λίγο αργότερα μετατρέπονταν –σε κάποιες περιπτώσεις- σε ισότιμα μέλη της κοινότητας, ύστερα από την ανάπτυξη σε ένα τέτοιο επίπεδο των

παραγωγικών δυνάμεων άρχισε η χρησιμοποίηση τους ως δούλους, που πρόσφεραν στα αφεντικά του τα αποτελέσματα της υπερεργασίας τους.

Αυτοί οι δούλοι, σε μια κοινότητα όπου άρχιζε να ξεχωρίζει μια ομάδα ανθρώπων με προνόμια, έγιναν κτήμα πρώτα αυτών των ομάδων, των πιο προνομιούχων τμημάτων της κοινότητας. Η εξέλιξη αυτή προώθησε ακόμα περισσότερο τη δημιουργία ανισοτήτων μέσα στην πρωτόγονη κοινωνία. Η ανισότητα αυτή έλαβε τεράστιες διαστάσεις, ξέφυγε από τα προηγούμενα επίπεδα, απέκτησε έναν ταξικό χαρακτήρα.

Μέσα στην ίδια τη φυλή, τα μέλη της άρχιζαν να διαχωρίζονται κοινωνικά. Η δημιουργία πλουσιότερων και φτωχότερων αγροτών, μεγάλων δουλοκτητών από τη μια πλευρά και μικρών καλλιεργητών, που μόλις κι επιβίωναν από τη δουλειά τους στα λίγα στρέμματα γης που κατείχαν, από την άλλη, επιτάχυνε την εμφάνιση τάξεων με διαμετρικά αντίθετα συμφέροντα. Από μια περίοδο κι έπειτα, η δεξαμενή δούλων συμπληρωνόταν κι από πρώην ελεύθερους μικροκαλλιεργητές που καταστρέφονταν κυρίως από τα χρέη και μετατρέπονταν σε δούλους.

Τα βασικά χαρακτηριστικά του ΠΚΣ όλο και πιο πολύ εξασθενούσαν κι έδιναν τη θέση τους σε καινούργια. Η συλλογική εργασία μετατρέποταν σε ατομική, η κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής σε ατομική ιδιοκτησία.

Νέοι νόμοι ξεκίνησαν να κινούν τον τροχό της οικονομίας. Αυτή η εξέλιξη, αυτό το πέρασμα από το ΠΚΣ σε ένα άλλο κοινωνικοοικονομικό σύστημα δεν ήταν τυχαίο. Αναφέραμε παραπάνω το εξής: ότι οι παραγωγικές σχέσεις του γένους, από ένα σημείο κι έπειτα, άρχισαν να εμποδίζουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της πρωτόγονης κοινωνίας. Αυτή η σύγκρουση είχε ως αποτέλεσμα την αντικατάσταση των πρωτόγονων σχέσεων παραγωγής από τις αντίστοιχες δουλοκτητικές.

### **3.4 Η γεωργία στη δουλοκτησία**

Το ΠΚΣ εδραιώθηκε για χιλιάδες χρόνια σε όλες σχεδόν τις γωνιές της Γης. Από τις φυλές της Αμερικής ως τη Μελανησία κι από τα γερμανικά φύλα ως τη νότια Αφρική. Κι, όμως, δεν αντικαταστάθηκε από ένα άλλο σύστημα, παντού, με τον ίδιο τρόπο και κατά την ίδια περίοδο. Εκεί που οι παραγωγικές δυνάμεις γνώρισαν μια πιο γοργή ανάπτυξη όπως στην Ευρώπη, την Κίνα ή την Ιαπωνία, η αντικατάσταση του ΠΚΣ από τη δουλοκτησία πραγματοποιήθηκε πολύ νωρίτερα από ότι στις περιοχές του πλανήτη όπου οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονταν πολύ πιο αργά. Η αντικατάσταση, μάλιστα, των πρωτόγονων σχέσεων παραγωγής έγινε σε μεριές της Αφρικής, της Αμερικής ή της Ωκεανίας με τρόπο βίαιο, μέσα από τις επιδρομές των ισχυρών, κυρίως της Ευρώπης.

Τι ήταν αυτό που οδήγησε στην παρακμή και την αντικατάσταση του ΠΚΣ; Εκεί όπου δεν είχαμε την παρέμβαση ενός ξένου παράγοντα, εκεί είχαμε ως αιτία τις εσωτερικές αντιθέσεις του ίδιου του συστήματος. Αντιθέσεις που κινούσαν, ως ένα σημείο, το σύστημα, του έδιναν πνοή μα που προχώρησαν τόσο ώστε να κάνουν αναπόφευκτη την αντικατάστασή του. Αντιθέσεις που εκφράστηκαν, πρώτα και κύρια, με τη μετατροπή των παραγωγικών σχέσεων της πρωτόγονης κοινωνίας σε τροχοπέδη για την περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Το πέρασμα στη δουλοκτησία αποτελεί σταθμό στην ιστορία της ανθρωπότητας. Οριοθετεί την έναρξη –μ’ έναν ξεκάθαρο πλέον τρόπο- της διαπάλης των τάξεων, μιας διαπάλης που τροφοδότησε την κοινωνική εξέλιξη για χιλιάδες χρόνια από τότε. Οι αντιθέσεις αποκτούν μέσα στην ταξική κοινωνία έναν ποιοτικά διαφορετικό

χαρακτήρα. Είναι αντιθέσεις που γεννούν την ωμή σύγκρουση ανάμεσα σε μεγάλα κοινωνικά κομμάτια.

Η βία, η ανισότητα, η εκμετάλλευση μπορεί να χαρακτηρίζαν τη δουλοκτητική κοινωνία και γι' αυτό ίσως να θεωρηθεί από κάποιον ως μία οπισθοδρόμηση σε σχέση με την κοινωνική ισότητα των πρωτόγονων. Όμως, το πέρασμα στην ταξική κοινωνία ήταν ένα άλμα προς τα εμπρός. Κι αυτό γιατί τούτο το πέρασμα απεγκλώβισε τις παραγωγικές δυνάμεις και τις έδωσε νέα πνοή.

Μελετώντας την τελευταία περίοδο του ΠΚΣ είδαμε πως άρχιζαν μέσα στην κοινωνία να δημιουργούνται ανισότητες, οι οποίες οξύνονταν με την χρησιμοποίηση των αιχμαλώτων πολέμου σε καταναγκαστικές εργασίες. Η δημιουργία στρατιών από δούλους άρχισε να διαμορφώνει διάφορες τάξεις στο εσωτερικό της κοινωνίας.

Δεν είχαμε, από την πρώτη στιγμή, τη δημιουργία μεγάλων δουλοκτητών, μα αρχικά έκαναν την εμφάνισή τους πλούσια νοικοκυριά που χρησιμοποιούσαν –σε δευτερεύουσες κυρίως εργασίες- κάποιους δούλους. Με την πάροδο του χρόνου, οι εύπορες οικογένειες χρησιμοποιούσαν όλο και μεγαλύτερο αριθμό δούλων, η εργασία των οποίων πήρε εξέχοντα χαρακτήρα. Από ένα σημείο κι έπειτα, ήταν οι δούλοι αυτοί που παρήγαγαν όλο το προϊόν για χάρη των δουλοκτητών. Αυτή η διαδικασία διαμόρφωνε και στερεοποιούσε τα χαρακτηριστικά των τάξεων των δούλων και των δουλοκτητών, αλλά κι όξυνε όλο και περισσότερο τις αντιθέσεις μεταξύ τους.

Μέρος στην ταξική πάλη, ανάμεσα σε δούλους και δουλοκτήτες, έπαιρνε και το κράτος, ένας μηχανισμός άγνωστος μέχρι τα τότε. Στην πρωτόγονη κοινωνία υπήρχε μια δομή αποτελούμενη από πολεμιστές κι ανώτερους τους, δομή όμως που δεν είχε ως στόχο την καταπίεση κάποιου στρώματος στο εσωτερικό της κοινωνίας. Το κράτος δε γεννήθηκε από το μηδέν, κάποια σπέρματά του τα βρίσκουμε σε δομές του ΠΚΣ, παρ'όλ'αυτά, σα μηχανισμός ήταν ποιοτικά διαφορετικός κι ως προς τη συγκρότησή του αλλά κυρίως κι ως προς τους στόχους του.

Η δουλοκτητική κοινωνία δεν είχε, όμως, μόνο δύο τάξεις στους κόλπους της. Αποτελούνταν κι από μικρούς και μεσαίους καλλιεργητές. Οι μικροί καλλιεργητές ήταν αυτοί που μπορεί να ανήκαν στα ελεύθερα στρώματα της δουλοκτητικής κοινωνίας μα που η οικονομική κατάσταση και τα χρέη τους προς τα πλούσια νοικοκυριά συχνά τους έστελναν στην τάξη των δούλων. Αυτή η τάξη της φτωχής αγροτιάς προερχόταν από εκείνα τα κομμάτια της πρωτόγονης κοινωνίας που δεν μπορούσαν να έχουν στην ιδιοκτησία τους έστω κι ένα μικρό αριθμό δούλων. Αυτή ακριβώς η κοινωνική τους θέση τους ωθούσε πολύ συχνά σε κοινωνική συμμαχία με τους δούλους ενάντια στην τάξη των δουλοκτητών.

Από το εμπόριο που έκανε δειλά-δειλά τα πρώτα του βήματα την εποχή του περάσματος από το ΠΚΣ στη δουλοκτησία, γεννήθηκε μια άλλη τάξη, αυτή των εμπόρων. Η εμπορική τάξη ασχολούνταν με την ανταλλαγή των αγαθών κι όχι την παραγωγή τους. Η εξέλιξη αυτή κι η δημιουργία τούτων των αστικών στρωμάτων αποτέλεσε ένα παραπέρα καταμερισμό της εργασίας, έδωσε τις βάσεις για μια μεγαλύτερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Δίπλα σ' αυτές τις τάξεις εμφανίστηκαν διάφορες κοινωνικές ομάδες. Τοκογλύφοι, βιοτέχνες και πολλοί άλλοι συνιστούσαν ένα ολόκληρο ψηφιδωτό στρωμάτων και τάξεων του οποίου όμως τα ποιο σημαντικά κομμάτια ήταν δύο: αυτά της τάξης των δουλοκτητών και των δούλων. Τα δύο τελευταία χαρακτηρίζαν τις νέες σχέσεις παραγωγής.

Οι δουλοκτητικές σχέσεις παραγωγής ήταν σχέσεις εκμετάλλευσης. Οι δούλοι μετασχημάτιζαν τα αντικείμενα εργασίας σε αγαθά, χρησιμοποιώντας τα μέσα εργασίας της εποχής τους. Μετασχηματισμός που πραγματοποιούνταν με τη χρήση

των σωματικών και πνευματικών δυνάμεών τους, δηλαδή, με την εργατική τους δύναμη.

Αυτά τα αγαθά που παράγονταν δεν παρέμεναν, φυσικά, όλα στα χέρια των δούλων. Οι δουλοκτήτες –στους οποίους ανήκαν και τα μέσα παραγωγής κι οι δούλοι- έδιναν στους τελευταίους εκείνες τις ποσότητες αγαθών με τις οποίες μόλις και με τα βίαις επιβίωναν. Όλο το υπόλοιπο προϊόν έμενε στα χέρια τους.

Αν, αρχικά, στην περίοδο που δέσποζε η μικρή ιδιοκτησία των νοικοκυριών, το προϊόν που παρήγαγαν οι δούλοι καταλωνόταν από την πατριαρχική οικογένεια, στη συνέχεια η κατάσταση άλλαξε. Η μικρή ιδιοκτησία έδωσε τη θέση της στη μεγάλη, το προϊόν της εργασίας των δούλων ήταν τόσο μεγάλο που μέρος του ανταλλάσσόταν με άλλα προϊόντα. Η ανταλλαγή, λοιπόν, των αγαθών, της οποίας τα σπέρματα συναντάμε στην τελευταία περίοδο του ΠΚΣ, έγινε θεσμός όπως κι η παραγωγή αγαθών που θα ανταλλάσσονταν με κάποια άλλα.

Πάνω σε ποια βάση θα γινόταν αυτή η ανταλλαγή των εμπορευμάτων; Είναι σίγουρο πως στην αρχή η ανταλλαγή είχε έντονο το στοιχείο του τυχαίου. Ειδικά, τις περιόδους όπου δεν υπήρχε συστηματική μα αντίθετα συμπτωματική παραγωγή περισσότερων αγαθών. Μα ακόμη κι όταν η παραγωγή έγινε παραγωγή εμπορευμάτων, στα πρώτα στάδια της η ανταλλαγή είχε έναν τυχαίο χαρακτήρα.

Με την πάροδο, όμως, του χρόνου ο τυχαίος αυτός χαρακτήρας έδωσε τη θέση του σε έναν αντικειμενικό νόμο, τον νόμο της αξίας. Τα εμπορεύματα άρχιζαν να ανταλλάσσονται μεταξύ τους με βάση τον χρόνο εργασίας που σπαταλήθηκε για την παραγωγή τους. Η αξία, λοιπόν, των εμπορευμάτων άρχιζε να υπολογίζεται από τον χρόνο εργασίας. Ας σταθούμε λίγο παραπάνω σ' αυτό.

### **3.4.1 Η διαμόρφωση της τιμής ενός γεωργικού προϊόντος**

Το χρήμα, όπως ξέρουμε, δεν αποτέλεσε χαρακτηριστικό όλων των οικονομιών έως τις μέρες μας. Υπήρξαν οικονομίες που ο τρόπος λειτουργίας τους δε δημιούργησε την ανάγκη χρησιμοποίησης χρήματος. Σ' αυτές τις οικονομίες δεν υπήρχαν ανταλλαγές εμπορευμάτων μεταξύ των μελών τους. Κάθε κοινότητα παρήγαγε τα αγαθά που της ήταν απαραίτητα για να επιβιώσει και τίποτα περισσότερο. Υπήρξαν κι οικονομίες που λειτούργησαν αρχικά χωρίς χρήμα μα έπειτα αυτό για καθορισμένους ιστορικά λόγους έκανε αναπόφευκτα την εμφάνισή του.

Οι οικονομίες αυτές κάνουν την εμφάνισή τους από τη στιγμή που τα μέλη τους παρήγαγαν αριθμό αγαθών μεγαλύτερο από αυτόν που τους ήταν απαραίτητος για να επιβιώσουν. Δημιουργούσαν ένα πλεόνασμα που ταυτόχρονα ήταν διατεθειμένοι να το ανταλλάξουν με αγαθά-αποτελέσματα παραγωγής άλλων μελών που τους ήταν χρήσιμα. Σε αυτές τις οικονομίες εμφανίζονται τα αγαθά με ανταλλακτική αξία, τα εμπορεύματα. Κατά την εξέλιξή τους κάθε μέλος της οικονομίας έπαιρνε μέρος στην παραγωγή όλο και λιγότερων αγαθών, σε σημείο τέτοιο ώστε κανείς να παράγει τελικά ένα αγαθό, σε ποσότητες όμως, που θα του επιτρέψουν να ανταλλάξει μεγάλο μέρος του με άλλα αγαθά. Αυτές οι ανταλλαγές εμπορευμάτων (E) της μορφής E – E (εμπόρευμα – εμπόρευμα) άρχισαν σταδιακά να παρουσιάζουν δυσκολίες.

Για να γίνει κατανοητό το παραπάνω πρόβλημα της άμεσης ανταλλαγής αγαθών θα δώσουμε ένα παράδειγμα. Έστω A και B μέλη μιας εμπράγματης οικονομίας. Ο A παράγει σιτάρι ενώ ο B παράγει καρέκλες. Μέσα στις επιθυμίες του A είναι η αγορά καρεκλών. Από την άλλη ο B θέλει να αποκτήσει σιτάρι. Αν z αριθμός των καρεκλών που επιθυμεί ο A τότε ο παραγωγός αυτός θα προσπαθήσει να ανταλλάξει το σιτάρι

που του περισσεύει με τις παραπάνω καρέκλες. Κάτι ανάλογο θα προσπαθήσει να κάνει και ο Β. Να ανταλλάξει δηλαδή τις καρέκλες (προς ανταλλαγή) με τα γ μπούσελς σιτάρι που έχει ανάγκη. Αν οι δύο αυτοί παραγωγοί βρεθούν στην αγορά είναι σίγουρο πως στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν ο ένας το εμπόρευμα του άλλου, θα βρεθούν αντιμέτωποι με το εξής πρόβλημα: “Πόσες καρέκλες πρέπει να δώσει ο Β για να αποκτήσει την γ ποσότητα σταριού και ποια ποσότητα σταριού αντιστοιχεί στις z καρέκλες που θέλει ο Α”;

Στην εμπράγματη λοιπόν οικονομία, στην προσπάθεια των παραγωγών να ανταλλάξουν άμεσα τα εμπορεύματά τους (E - E) εμφανίζεται το πρόβλημα των αναλογιών. Τα πράγματα είναι διαφορετικά όταν ανάμεσα στα δύο εμπορεύματα, καρέκλα και σιτάρι, παρεμβάλλεται ένα τρίτο που κατέχει θέση χρήματος (π.χ χρυσός), όταν δηλαδή η ανταλλαγή (έμμεση πλέον) παίρνει τη μορφή E - X - E (όπου X το χρήμα). Ο Α θα πουλήσει σ' έναν οποιονδήποτε ενδιαφερόμενο καρέκλες και θα λάβει χρυσό. Με το χρυσό που θα έχει στη διάθεσή του θα αγοράσει σιτάρι. Ο Β από την άλλη, θα πουλήσει σιτάρι, θα λάβει χρυσό και θα τον ανταλλάξει με τις καρέκλες που θέλει. Παρουσία χρήματος φαίνεται πως το πρόβλημα των αναλογιών δεν υφίσταται πλέον. Ας δούμε όμως, αν είναι όντως έτσι.

Για δική μας ευκολία θα θεωρήσουμε ότι ο Α παραγωγός προσφέρει 4 μπούσελς σταριού. Από την πώληση του εμπορεύματος του θα αποκτήσει κάποια ποσότητα χρυσού, μέρος της οποίας θα διαθέσει για να αγοράσει καρέκλες. Εδώ όμως, τίθεται το εξής ερώτημα. Ο Α προβληματίστηκε αρχικά με την ποσότητα σταριού που έπρεπε να δώσει για να πάρει z καρέκλες, γι' αυτό και δυσκολεύτηκε να κάνει την ανταλλαγή με τον Β (πρόβλημα αναλογιών). Γιατί να μην προβληματιστεί και τώρα με την ποσότητα σταριού που πρέπει να δώσει ώστε να αποκτήσει ένα άλλο εμπόρευμα (χρυσός) με το οποίο θα αγοράσει τις καρέκλες; Είχε 4 μπούσελς σιτάρι και δεν ήξερε με πόσες καρέκλες αντιστοιχούν. Τώρα έχοντας την ίδια ποσότητα σταριού πως γνωρίζει με πόσες ουγγιές χρυσού ισοδυναμούν; Θα πρέπει να τονιστεί κι αυτό, ότι ο χρυσός δεν είναι τίποτε άλλο από ένα εμπόρευμα (όπως το σιτάρι και η καρέκλα) που για συγκεκριμένους λόγους (οι οποίοι δε χαρακτηρίζαν το σιτάρι και την καρέκλα) έγινε μέσο και μέτρο ανταλλαγής. Επομένως, η μορφή E - X (δίνω εμπόρευμα παίρνω χρήμα) δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ειδική κατηγορία της μορφής E - E (δίνω εμπόρευμα παίρνω εμπόρευμα).

Το πρόβλημα της αναλογίας μεταξύ σταριού και χρυσού λύνεται μέσα από τη διαμόρφωση της τιμής του σταριού. Αν λοιπόν, η τιμή του ενός μπούσελ σταριού διαμορφώνεται στο ένα τέταρτο της ουγγιάς χρυσού ή

$$1 \text{ μπούσελ στάρι} = \frac{1}{4} \text{ ουγγιά χρυσός}$$

τότε έχουμε βρει την ποσότητα χρυσού με την οποία θα ανταλλαχτούν τα 4 μπούσελς στάρι και είναι:

$$4 \text{ μπούσελς στάρι} = 1 \text{ ουγγιά χρυσός.}$$

Όμως και πάλι ερωτήματα όπως π.χ γιατί 1 μπούσελ στάρι να κάνει τόσο χρυσό κι όχι λιγότερο ή περισσότερο, μας αναγκάζουν να ρίξουμε τα βλέματά μας στη διαμόρφωση της τιμής, η οποία δεν είναι αυθαίρετη.

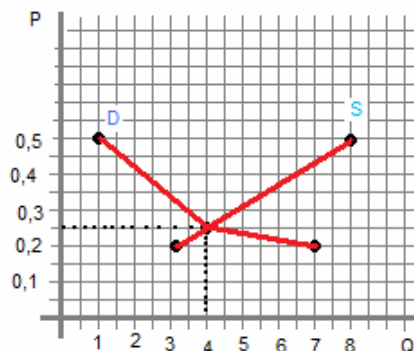
Η τιμή λοιπόν, του σταριού δεν είναι αυθαίρετη. Διαμορφώνεται από τις δυνάμεις προσφοράς και ζήτησης. Στον ακόλουθο πίνακα θα δούμε τις προσφερόμενες και τις ζητούμενες ποσότητες για τρία επίπεδα τιμών:

P (σε ουγγιές χρυσού)	Q <sub>D</sub> (σε μπούσελ σταριού)	Q <sub>S</sub> (σε μπούσελ σταριού)
0,2	7	3,2
0,25	4	4

0,5	1	8
-----	---	---

Πίνακας 3. Ο προσδιορισμός της τιμής του σταριού μέσα από τις δυνάμεις ζήτησης & προσφοράς

Ο παραπάνω πίνακας δείχνει τις ποσότητες (ζητούμενες και προσφερόμενες) που αντιστοιχούν στις διάφορες τιμές του μπούσελ σταριού.



Σχήμα 1. Διαγραμματικά το σημείο ισορροπίας

Από το διάγραμμα φαίνεται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο πως οι δυνάμεις προσφοράς και ζήτησης καθόρισαν την τιμή του μπούσελ στο  $\frac{1}{4}$  της ουγγιάς.

Ας ασχοληθούμε με την προσφορά σταριού. Οι αγοραστές έχουν στα χέρια τους το εμπόρευμα χρυσός και είναι διατεθειμένοι να το ανταλλάξουν με το εμπόρευμα σιτάρι. Παράλληλα οι παραγωγοί έχουν σιτάρι και θέλουν να το ανταλλάξουν με χρυσό. Θεωρούμε για λόγους ευκολίας, πως μόνο ο Α προσφέρει σιτάρι. Η τιμή του τελευταίου διαμορφώνεται στις 0,25 ουγγιές χρυσό το μπούσελ. Στην τιμή αυτή ο Α προσφέρει 4 μπούσελς. Το ότι ο Α προσφέρει 4 μπούσελς (κι όχι 3 ή 5) είναι αυτό που καθορίζει την τιμή ισορροπίας στο  $\frac{1}{4}$  της ουγγιάς χρυσό. Αλλά προηγουμένως είναι αποτέλεσμα του κόστους παραγωγής του. Ας δούμε καλύτερα αυτό το τελευταίο. Ο Α προσφέροντας 4 μπούσελς σιτάρι για ένα τέταρτο ουγγιάς χρυσού το μπούσελ, θα λάβει χρυσό ίσο με μία ουγγιά (έσοδα). Αυτή η ουγγιά χρυσού που γνωρίζει πως θα πάρει, παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην απόφασή του να προσφέρει 4 μπούσελς. Αυτό που τον πρόσταξε να προσφέρει 4 μπούσελς και όχι π.χ 8, είναι το κόστος παραγωγής. Προφανώς στην παραγωγή των 4 μπούσελς, η διαφορά μεταξύ εσόδων του και κόστους είναι μεγαλύτερη από ότι στην παραγωγή των 8 μπούσελς. Αν δεν ίσχυε αυτό τότε δεν θα παρήγαγε 4 μπούσελς, αν ήθελε να έχει το καλύτερο αποτέλεσμα.

Έστω ότι το κόστος παραγωγής του σταριού είναι κατά κύριο λόγο κόστος εργασίας. Αυτό σημαίνει πως κατά κύριο λόγο το κόστος εργασίας θα διαμορφώσει την προσφερόμενη ποσότητα στα 4 μπούσελς. Το πόσο σιτάρι θα προσφέρει ο Α εξαρτάται από το πόσο θα πληρώσει την εργασία και τούτο εξαρτάται από το παραγωγικό της αποτέλεσμα. Αν η ίδια συνολική εργασία παρήγαγε 1 μπούσελ, ο Α θα την πλήρωνε λιγότερο. Η αμοιβή δηλαδή, της εργασίας σχετίζεται άμεσα με το παραγόμενο προϊόν. Και το τελευταίο εξαρτάται από την ποσότητα της εργασίας. Συμπέρασμα, ότι η αμοιβή της εργασίας ή το κόστος εργασίας (και παραγωγής στην περίπτωση μας) εξαρτάται από την ποσότητα εργασίας.

Προηγουμένως, είχαμε φτάσει στο συμπέρασμα ότι η τιμή του σιταριού εξαρτάται τελικά από το κόστος παραγωγής. Τώρα, όμοια φτάνουμε στο συμπέρασμα πως η τιμή αφού εξαρτάται από το κόστος παραγωγής τελικά εξαρτάται από την ποσότητα

εργασίας. Όμως η τιμή φανερώνει την αναλογία μεταξύ χρυσού και σιταριού, οπότε όλη αυτή η αναλογία στηρίζεται στην ποσότητα εργασίας που καταναλώθηκε για να παραχθεί το σιτάρι.

Ειπώθηκε αρχικά, πως η ανταλλαγή εμπορευμάτων χωρίς την παρέμβαση χρήματος χαρακτήριζε τις εμπράγματες οικονομίες. Για μια διόλου μικρή περίοδο, ο κάθε Α παραγωγός αντάλλαζε το σιτάρι του με τις καρέκλες του Β. Στην αρχή μπορεί αυτό να το έκανε χωρίς να δίνει μεγάλη σημασία στις αναλογίες των εμπορευμάτων που ανταλλάσσονταν. Αυτό όμως δε θα μπορούσε να το κάνει συνέχεια. Θα του ήταν ασύμφορη π.χ η κατεπανάληψη ανταλλαγή 8 μπούσελς σταριού με μία καρέκλα όσο και αν τη χρειαζόταν. Ο λόγος είναι γιατί ο ίδιος προσπάθησε πολύ περισσότερο για να παράγει τα 8 μπούσελς από τον Β που μάλλον τον κούρασε πολύ πιο λίγο η κατασκευή μιας καρέκλας. Μέτρο σύγκρισης λοιπόν, έγινε η ποσότητα εργασίας κι η ανταλλαγή 4 μπούσελς σταριού με 3 καρέκλες γινόταν γιατί απαιτούνταν η ίδια εργασία ποσοτικά, για την παραγωγή και των δύο. Μα και λίγο πριν, φτάσαμε στο συμπέρασμα πως η ουσία της σύγκρισης βρίσκεται στην ξοδευθείσα εργασία που καλύπτεται από τη χρησιμοποίηση χρήματος. Όπως ακριβώς η μορφή  $E - E$  από την μορφή  $E - X$ .

Σύμφωνα με την Πολιτική Οικονομία, το μέτρο σύγκρισης των εμπορευμάτων είναι η ποσότητα εργατικής δύναμης που καταναλώθηκε για κάθε ένα από αυτά. Αν ο Α λοιπόν, ήθελε να αποκτήσει 3 καρέκλες θα έπρεπε να δώσει στο Β παραγωγό καρεκλών σιτάρι για την παραγωγή του οποίου ξοδεύτηκε τόση εργασία όση και για την παραγωγή 3 καρεκλών. Δείχνει να μην υφίσταται πρόβλημα αναλογιών γιατί τα δύο εμπορεύματα είναι συγκρίσιμα ως προς την ποσότητα εργασίας που περικλείουν. Έτσι αν  $L_0$  η αναγκαία ποσότητα εργασίας για την παραγωγή 4 μπούσελς σταριού και επίσης  $L_0$  η αναγκαία ποσότητα εργασίας για την κατασκευή 3 καρεκλών τα δύο αυτά εμπορεύματα μπορούν να ανταλλαχθούν. Ισχύει στην ουσία η ισότητα:

$$3 \text{ καρέκλες} = 4 \text{ μπούσελς σιτάρι (1)}$$

Με την εμφάνιση του το χρήμα δεν λύνει ένα πρόβλημα που δεν υφίσταται. Λύνει όμως ένα άλλο, αυτό της διαιρετότητας. Αν ο Β επιθυμούσε 1 μπούσελ σιτάρι θα έπρεπε σύμφωνα με τη σχέση (1) να δώσει τρία τέταρτα ( $3/4$ ) καρέκλας. Αυτό είναι ένα πρόβλημα που το λύνει το χρήμα. Αν τα 4 μπούσελς σταριού αξίζουν 1 ουγγιά χρυσού τότε το 1 μπούσελ αξίζει 0,25 ουγγιάς χρυσού και το πόσο αυτό πρέπει να δώσει ο Β για να αποκτήσει το σιτάρι που έχει ανάγκη.

Η αναλογία χρυσού-σιταριού υπήρχε και στην εμπράγματη οικονομία. Θα μπορούσε να γίνει ανταλλαγή των δύο, πάνω στη βάση της ξοδευθείσας εργασίας. Όμως από τη στιγμή που ο χρυσός πήρε τη θέση του χρήματος, η αναλογία αυτή έπαψε να είναι «μια ακόμη αναλογία» κι άρχισε να κινείται γύρω από αυτήν η ανταλλαγή του σιταριού.

### 3.4.2 Η εμφάνιση του χρήματος

Όσο πιο πολλές και συχνές ήταν οι συναλλαγές μεταξύ των κατόχων των εμπορευμάτων τόσο πιο ξεκάθαρη ήταν η δράση του νόμου της αξίας. Κι όσο αυξανόταν το μέγεθος της εμπορευματικής παραγωγής τόσο δημιουργόταν η ανάγκη για ύπαρξη μόνιμων τόπων ανταλλαγής των αγαθών, τόπων όπου θα έφερναν τα εμπορεύματά τους οι παραγωγοί. Έτσι, έκαναν από εκείνη κιόλας την εποχή την εμφάνισή τους οι πρώτες μικρές αγορές.

Οι δυσκολίες στις ανταλλαγές –που γίνονταν όσο περνούσε ο χρόνος πιο συχνές– άρχιζαν να παρακάμπτονται με τη χρησιμοποίηση του χρήματος, αγαθών, δηλαδή,

που είχαν καθολική αποδοχή και τα οποία ανταλλάσσονταν με όλα τ' άλλα. Ακόμα κι η αγορά κι η πώληση χρήματος δεν εξαιρούνταν από το πεδίο δράσης του νόμου της αξίας. Ο κάτοχος εμπορευμάτων πήγαινε το προϊόν του στην αγορά. Το πουλούσε παίρνοντας χρήμα της ίδιας αξίας και με το χρήμα που πλέον κατείχε αγόραζε τα αγαθά που επιθυμούσε. Στη σχέση, λοιπόν, E-X-E και τα τρία μέρη ήταν της ίδιας ακριβώς αξίας.

Ας μας επιτραπεί εδώ μια παρένθεση. Τι έκανε και συνεχίζει να κάνει το χρήμα τόσο ακαταμάχητο; Ποια είναι εκείνη η μαγική του δύναμη που μπορεί να μετατρέψει μεμιάς έναν απλό άνθρωπο σε μίζερο ή ευτυχισμένο, σε κόλακα ή μισάνθρωπο, σε συμφεροντολόγο ή κλέφτη, σε προδότη ή φονιά;

Δεν είναι καινούργια όλα αυτά. Το να κατέχεις χρήμα ήταν –όπως και είναι– μια πολύ σοβαρή υπόθεση πάνω στην οποία τοποθετήθηκαν οι σπουδαιότεροι στοχαστές, στήσαν τις ταινίες τους οι μεγαλύτεροι σκηνοθέτες και μελοποίησαν τα τραγούδια τους οι σημαντικότεροι συνθέτες.

Τι είναι, άραγε, καλύτερο; Κάποιοι θα μας έλεγαν πως είναι προτιμότερο να είσαι φτωχός: «*Το πιο μεγάλο σφάλμα είναι η απληστία. Όποιος δεν αρκείται δυστυχεί. Αλίμονο στον άπληστο! Γι' αυτό αν είσαι ολιγαρκής θα έχεις παντοτινή χαρά*»<sup>7</sup>.

Αν ήταν εδώ η ίδια η Πενία, να τι θ' ακούγαμε: «*(...) να ξέρεις ότι δημιουργώ άντρες πιο άξιους απ' ό,τι ο Πλούτος και στο μυαλό και στην κορμιοστασιά. Δίπλα του όλοι έχουν ποδάγρα, είναι κοιλαράδες, χοντροπόδαροι και αηδιαστικά παχύσαρκοι*»

*(...) εξέτασε και την περίπτωση των ρητόρων στις πόλεις, ότι δηλαδή όταν είναι φτωχοί, είναι σωστοί απέναντι στο λαό και στην πολιτεία, όταν όμως πλουτίσουν από τα κοινά χρήματα, αμέσως γίνονται άδικοι και σχεδιάζουν κακό για το λαό και πολεμούν τη δημοκρατία*»<sup>8</sup>.

Κοιλαράς, χοντροπόδαρος, αηδιαστικά παχύσαρκος, άδικος, τύραννος αλήθεια, ποιος θα ήθελε να έχει ποδάγρα; Αν είναι, όμως, έτσι, τότε γιατί σχεδόν όλοι αποζητούν το χρήμα; Παντού, γύρω σου, βλέπεις τσέπες που θα ήθελαν να είναι γεμάτες με κέρματα, χαρτονομίσματα (κατά προτίμηση), πιστωτικές κάρτες και επιταγές (που να μην είναι ακάλυπτες). Ανθρώπους μουντρούχους και σκυθρωπούς όταν δεν πληρώνονται και χαμογελαστούς σαν «πέσει το παραδάκι».

Το χρήμα, βέβαια, δεν είναι μονάχα μέσο πλουτισμού. Είναι –πρώτα απ' όλα– μέσο ανταλλαγής των αγαθών κι άρα τρόπος να τ' αποκτήσεις. Κι άπαντες θέλουμε αγαθά για να ικανοποιούμε τις αμέτρητες καθημερινές μας ανάγκες: νερό για τη δίψα, φαγητό για την πείνα. Βιβλία για να διαβάσεις και καναπές για να καθήσεις. Ρολοί για να βλέπεις την ώρα και στέγη για να μην πέφτει ο ουρανός στο κεφάλι σου. Αυτοκίνητο, κρεβάτι, σακάκι, πιάτο, τηλεόραση, παντελόνι, στερεοφωνικό, κράνος, αναπτήρας, πηρούνι, κολόνια, πετρέλαιο, παντόφλες... Ένας ατελείωτος κατάλογος με αντικείμενα που θέλεις οπωσδήποτε να κάνεις δικά σου κι ο ευκολότερος δρόμος είναι το χρήμα. Έτσι κι αλλιώς: «*Τα πάντα ανταλλάσσονται με το πυρ και το πυρ με τα πάντα, όπως ακριβώς τα πράγματα με το χρυσάφι και το χρυσάφι με τα πράγματα*»<sup>9</sup>.

Αλλά ακόμη κι αν δεν είναι χρυσός καθόλου δε μας πειράζει, αρκεί το κράτος να εγγυάται την ισχύ του:

#### **Καγκελάριος**

*(...) Καθένα, που θελήσει, ας το γνωρίζει:*

*Κορώνες το παρόν χίλιες αξίζει.*

*Για ενέχυρό του κείνται ασφαλισμένα*

*στη χώρα του Ρηγός πλούτη θαμμένα.*

<sup>7</sup> Λάο Τσε, Το βιβλίο του Λόγου και της Φύσης, σελ.73, εκδόσεις Σμίλη

<sup>8</sup> Αριστοφάνης, Πλούτος, σελ. 91 & 93, εκδόσεις Ζήτρος

<sup>9</sup> Ηράκλειτος, σελ.121, εκδόσεις Γκοβόστη



*Ο θησαυρός εντός θα ξεθαφτή  
και κάλυμμα θα γίνει στο χαρτί.*

#### **Θησαυροφύλακας**

*(...) Των δέκα, των πενήντα κι εκατό  
χαρτιά έχομε ετοιμάσει μια χαρ .  
Δε φαντάζεστε, πόση αναγαλλιά  
νοιώθει ο λαός.*

#### **Αυτοκράτορας**

*(...) Και για χρυσάφι ο κόσμος το περνά;  
Με αυτά μισθοδοτούν στρατό κι Αυλή;  
Αν κι απορώ, πολύ με ευχαριστεί.*

#### **Μεφιστοφελής**

*(...) Χαρτάκι αντί χρυσάφι είναι ευκολία,  
τι ξέρεις, πόσο χρήμα, φίλε μου, έχεις.  
Παζάρεμα πια κι άλλαγμα είναι αστεία,  
Κρασί και νιες γλεντάς, χωρίς να τρέχεις.  
Θες μέταλλο, ο σαράφης είναι εμπρός σου  
κι, αν λείψη, σκάβεις κι έχεις μοναχός σου.*

*(...) Χαρτί πια και χρυσάφι εδώ στη χώρα  
του Ρήγα θα είναι μπόλικά από τώρα <sup>10</sup>.*

Υποκλιθείτε, λοιπόν, όλοι στο θνητό θεό που λέγεται χρήμα και που είτε για συναλλαγή είτε για αποθησαυρισμό μπαίνει στις ζωές σας και τις διαφεντεύει. Για πόσο ακόμη; Άγνωστο. Ίσως, πολύ. Δε χάνετε όμως τίποτα να σκαρώνετε ιστορίες στο χαρτί και να φανταζόσαστε κοινωνίες μελλοντικές δίχως αυτό. Όπως στην Πολιτεία του Ήλιου όπου: «(...) όταν (σ.σ. κάποιοι) γίνονται εξαιρετικοί στην τέχνη τους ή κάνουν κάποιο ανδραγάθημα στον πόλεμο, προστίθεται (σ.σ. στ' όνομά τους) η επωνυμία της τέχνης όπως Μέγας Ζωγράφος, Χρυσός, Έξοχος, Ανδρείος κλπ. και δίνονται μ' ένα ανάλογο στεφάνι προς την τέχνη ή την πράξη του με χειροκροτήματα και μουσική. Και πεθαίνουν γι' αυτά τα χειροκροτήματα, γιατί το χρυσάφι και το ασήμι δεν το εκτιμούνε, παρά σαν υλικό για βάζα ή κοινά στολίδια για όλους»<sup>11</sup> ή την Ουτοπία που στα μέρη της: «(...) τ' ασήμι κι ο χρυσός, τα αμιγή υλικά του χρήματος, δεν τα σέβεται πια κανείς παρά μόνο όσο πραγματικά αξίζουν – φανερά δηλαδή λιγότερο από το σίδηρο. Γιατί πραγματικά χωρίς το σίδηρο η ανθρώπινη ζωή είναι αδύνατη, όπως άλλωστε και χωρίς φωτιά ή νερό – ενώ με ευκολία ζούμε χωρίς ασήμι και χρυσάφι, αν δεν έχουμε κάνει την ανόητη σκέψη ότι η σπανιότητα κάνει την αξία. Κι ακόμα η καλή Μητέρα Φύση έχει βάλει επίτηδες όλες τις πιο μεγάλες ευλογίες της, όπως η γη, ο αέρας και το νερό, ακριβώς κάτω απ' τη μύτη μας και δεν μας φανερώνει αυτά που δεν μας είναι χρήσιμα»<sup>12</sup>. Όπως βλέπετε, κάθε θρησκεία έχει τους άπιστους Θεωμάδες της.

<sup>10</sup> Γκαίτε, Φάουστ, σελ.92-95, Η Βιβλιοθήκη της Ελευθεροτυπίας

<sup>11</sup> Τομάζο Καμπανέλλα, Η Πολιτεία του Ήλιου, σελ.33 & 34, εκδόσεις Αναγνωστίδη

<sup>12</sup> Τόμας Μωρ, Η Ουτοπία, σελ.84, εκδόσεις Κάλβος

### 3.4.3 Η εξέλιξη της δουλοκτησίας

Η ανταλλαγή των αγαθών αντανakλούσε μια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία στην οποία η εργασία των δούλων έπαιρνε σιγά-σιγά όλο και πιο καθολικό χαρακτήρα.

Μπορούμε τώρα να αντικρίσουμε με ακόμα πιο καθαρό τρόπο την εργασία αυτή. Ο δούλος έπαιρνε κάποια αντικείμενα εργασίας συγκεκριμένης αξίας. Αυτά τα μετασχημάτιζε με τη βοήθεια των μέσων εργασίας σε νέο ανώτερο ποιοτικά προϊόν το οποίο δεν είχε ενσωματωμένη μόνο την αξία των αντικειμένων εργασίας και των φθορών των μέσων εργασίας αλλά και μια νέα αξία που παράχθηκε με τη χρησιμοποίηση της εργατικής τους δύναμης. Ποιο μέρος αυτής της αξίας γυρνούσε στο δούλο; Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις που δεν αναπληρωνόταν καν η αξία της εργατικής του δύναμης, στον δούλο γυρνούσε μόνο η τελευταία με τη μορφή αγαθών, δηλαδή, ένα προϊόν που θα του εξασφάλιζε ίσα-ίσα την επιβίωση. Φυσικά, ο ίδιος είχε ξοδέψει πολλή περισσότερη εργατική δύναμη, είχε παράγει περισσότερο προϊόν το οποίο δεν του επιστρεφόταν. Αυτό το υπερπροϊόν έμενε στα χέρια του δουλοκτήτη.

Βέβαια, η εκμετάλλευση των δούλων συνοδευόταν από την αντιμετώπισή τους ως αντικείμενα, από τη στέρηση και των πιο βασικών τους δικαιωμάτων. Οι δούλοι ήταν απλά εργαλεία στα χέρια των κατόχων τους.

Οι δουλοκτητικές σχέσεις παραγωγής έδωσαν στην αρχή μια νέα ώθηση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής κι η εκμετάλλευση των δούλων οδήγησε στην αύξηση της παραγωγής, στην εξέλιξη των μέσων παραγωγής και στον παραπέρα καταμερισμό της εργασίας. Κάνουν σ' αυτήν την περίοδο την εμφάνισή τους νέοι κλάδοι της αγροτικής οικονομίας, όπως η αμπελοργία, η λινοκαλλιέργεια ενώ εξελίσσεται ακόμα περισσότερο η υφαντική, η αγγειοπλαστική κι άλλα χειροτεχνικά επαγγέλματα. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται πλέον είναι κυρίως μεταλλικά.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδήγησε στη διεύρυνση των ανταλλαγών και στην ανάπτυξη του εμπορίου. Άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες μικρές πόλεις οι οποίες φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους στρώματα διαφορετικά από αυτά του χωριού. Έμποροι, τοκογλύφοι, βιοτέχνες αποτελούσαν τα κυριότερα αστικά κομμάτια της δουλοκτητικής κοινωνίας. Κομμάτια που όχι μόνο δεν αμφισβητούσαν την κυριαρχία των δουλοκτητών αλλά την αναπαρήγαγαν μέσα από τη δράση τους. Οι μικροί αγρότες χρεώνονταν σε εμπόρους και τοκογλύφους και μη μπορώντας να ξοφλήσουν τα χρέη τους μετατρέπονταν σε δούλους. Από τη άλλη, στη βιοτεχνία – κυρίως στην αρχαία Ελλάδα- απασχολούνταν χιλιάδες δούλοι.

Όσο μεγάλωνε η χρησιμοποίηση των δούλων σε όλους τους τομείς της οικονομίας τόσο επέκτεινε τη δράση του ο νόμος της υφαρπαγής του υπερπροϊόντος τους κι άλλο τόσο μετατρέποταν σε βασικό νόμο της νέας κοινωνίας. Νόμο που μπορεί να συνοψιστεί στα εξής: Παραγωγή υπερπροϊόντος για τους δουλοκτήτες με τη εκμετάλλευση της μάζας των δούλων που βρίσκονται στην απόλυτη ιδιοκτησία των τους. Αυτός ο νόμος περισσότερο από κάθε άλλον εξασφάλιζε την αναπαραγωγή του συγκεκριμένου οικονομικού συστήματος.

Ειπώθηκε ήδη, πως η δουλοκτητική κοινωνία πέρασε αρχικά από το στάδιο της μικρής δουλείας, πατριαρχικού χαρακτήρα. Την πλέρια, όμως, ανάπτυξή της την έζησε όταν η δουλεία απέκτησε πλατιά χαρακτηριστικά, όταν κυριάρχησε σε όλους τους τομείς παραγωγής. Ήταν ακριβώς τότε που άρχιζαν να κάνουν την εμφάνισή οι Μοναρχίες, οι Δημοκρατίες κι οι Αυτοκρατορίες που έμειναν στην ιστορία.

Οι δουλοκτητικές κοινωνίες της Κίνας, της Αιγύπτου, της αρχαίας Ελλάδας, της Ρώμης έμειναν στην ιστορία όχι μόνο γιατί έχουμε γραπτά κείμενα που τις εξιστορούν. Ακόμα κι η ύπαρξη τέτοιων κειμένων δείχνει πως οι κοινωνίες αυτές είχαν αναπτύξει παραπέρα τις παραγωγικές τους δυνάμεις συνάμα και το εποικοδόμημα. Η γραφή ήταν ένα από τα στοιχεία του τελευταίου.

Αναπτύχθηκαν, λοιπόν, από την Κίνα ως την Αίγυπτο και την Ελλάδα οι επιστήμες κι ο πολιτισμός. Κι αναπτύχθηκαν, κυρίως, από κείνα τα στρώματα και τις τάξεις που δεν ασχολούνταν με βαριές σωματικές εργασίες. Οι δούλοι κι η φτωχή αγροτιά ήταν εκ των πρωτέρων αποκλεισμένοι από τα επιτεύγματα της δουλοκτητικής κοινωνίας. Αντίθετα, η δουλοκτητική τάξη, οι έμποροι που έρχονταν σε επικοινωνία με άλλους πολιτισμούς ήταν κυρίως οι τάξεις που φιλοξενούν τους ανθρώπους που ασχολούνταν με τις τέχνες και την επιστήμη.

Δίπλα στην ανάπτυξη του πολιτισμού και των επιστημών άρχιζαν να εμφανίζονται κι αντιθέσεις ανάμεσα στα δουλοκτητικά κράτη. Αντιθέσεις που προχωρούσαν ως την πολεμική σύγκρουση με προφανή τον στόχο των δουλοκτητών να καταλάβουν όλο και περισσότερα εδάφη, να βρουν όλο και περισσότερους δούλους. Οι πόλεμοι, βέβαια, ήταν αρκετά συχνοί κι ανάμεσα σε κράτη και κοινωνίες πιο καθυστερημένες όπως πχ κάποιες πρωτόγονες φυλές. Σε σχέση με τους πολέμους που διεξάγονταν ανάμεσα στις πρωτόγονες φυλές, οι πόλεμοι επί δουλοκτησίας διέφεραν σε τούτο: στο ότι εξέφραζαν τα συμφέροντα μιας τάξης, αυτής των δουλοκτητών, ενώ οι προηγούμενοι στόχευαν στην εξασφάλιση ευφορότερων εδαφών για όλη την κοινωνία.

Οι πόλεμοι, εκτός του ότι προμήθευαν δούλους στους νικητές, έπαιζαν κι έναν ακόμα σημαντικό ρόλο μέσα στην ιστορία της δουλοκτησίας. Φανέρωναν κι εγκαθίδρυναν όλο και πιο λίγα αλλά και δυνατότερα κράτη, κράτη που κυριαρχούσαν απέναντι στους αντιπάλους τους. Η αρχαία Ρώμη είναι τρανταχτό παράδειγμα μικρού δουλοκτητικού κράτους που εξελίχθηκε σε αυτοκρατορία, καθυποτάσσοντας Καρχηδόνες, Έλληνες, Αιγύπτιους και τόσους άλλους. Βέβαια, αυτή δεν ήταν μια διαδικασία που στηριζόταν μόνο στο πολεμικό-στρατιωτικό κομμάτι. Αντίθετα, είχε ρίζες βαθύτατα οικονομικές και κοινωνικές. Θα ήταν άλλωστε πολύ δύσκολο να στηθεί Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία –όσον αφορά τη δύναμη κι όχι το πολίτευμα- την περίοδο που άκμαζαν οι ελληνικές πόλεις-κράτη ή η Μακεδονία.

Όσο αναπτυσσόταν η δουλοκτητική κοινωνία τόσο αυξάνονταν οι αντιθέσεις ανάμεσα στους δούλους και τους δουλοκτήτες. Αντιθέσεις που μπορεί να υπήρχαν από τα πρώτα στάδια του συστήματος μα που οξύνθηκαν και συνέχιζαν να οξύνονται ακόμα περισσότερο με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη των δουλοκτητικών κοινωνιών. Η αύξηση του αριθμού των δούλων που ξεπερνούσε κατά πολύ τον αριθμό των ελευθέρων, η επέκταση της δουλείας σε όλους τους τομείς της παραγωγής καθώς και το όλο και μεγαλύτερο ξεζούμισμα των δούλων μπορεί από τη μια πλευρά να έδινε, ως ένα σημείο, ώθηση στην ανάπτυξη του συστήματος, από την άλλη, όμως, έφερνε στο προσκήνιο την πάλη των τάξεων.

Αυτή η ταξική πάλη υπήρξε εκδήλωση της αντίθεσης ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις. Όσο περισσότερο οι παραγωγικές σχέσεις στέκονταν εμπόδιο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων τόσο μεγάλωνε κι οξυνόταν η πάλη ανάμεσα σε δούλους και δουλοκτήτες. Η δουλοκτητική Αίγυπτος, όπως κι η Κίνα, η Ρώμη, οι αρχαίες πόλεις-κράτη γνώρισαν στο εσωτερικό τους πάμπολλες εξεγέρσεις κι επαναστάσεις δούλων. Επαναστάσεις που άρχιζαν να ταραξουν συθέμελα τις βάσεις του δουλοκτητικού συστήματος.

Οι βαθύτατες αυτές κοινωνικές αντιθέσεις έκαναν την εμφάνισή τους παντού. Η παραγωγή άρχισε σιγά-σιγά να μειώνεται. Η παραγωγικότητα των δούλων επίσης. Η

σταδιακή εξαθλίωση των χαμηλών στρωμάτων όπως οι αγρότες κι οι χειροτέχνες, οδήγησε κι αυτή στην αποδυνάμωση της στρατιωτικής ισχύος των δουλοκτητικών στρατών. Μα και γιατί αυτά τα στρώματα αποτελούσαν τη βάση των στρατών των δουλοκτητών. Η εξαθλίωσή τους αποδυνάμωνε τη στρατιωτική ισχύ κι οδηγούσε σε ήττες.

Αυτές οι στρατιωτικές ήττες δεν είχαν μόνο πολιτικό και στρατιωτικό αντίκτυπο αλλά και διέκοπταν ουσιαστικά την τροφοδότηση της οικονομίας με νέες στρατιές δούλων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την περαιτέρω πτώση της παραγωγής, την παρακμή της δουλοκτητικής κοινωνίας. Αυτή η πτώση της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας των δούλων απλώθηκε σε όλους τους τομείς. Από την αγροτική οικονομία των μεγάλων λατιφούντια (μιλώντας για τη Ρώμη) ως το εμπόριο και τη βιοτεχνία.

Όλα τα παραπάνω ήταν έκφραση της αντίθεσης που εμφανίστηκε με έναν ξεκάθαρο τρόπο, ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις αντίστοιχες σχέσεις. Ήταν η περίοδος όπου άρχισε να γίνεται φανερό πως οι δουλοκτητικές σχέσεις παραγωγής άρχισαν να εμποδίζουν την παραπέρα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτή η όξυνση της αντίθεσης έθεσε τις βάσεις για την αντικατάσταση του δουλοκτητικού συστήματος από ένα νέο σύστημα του οποίου οι σχέσεις παραγωγής θα απεγκλώβιζαν και θα έδιναν νέα ώθηση στις παραγωγικές δυνάμεις.

Οι επαναστάσεις των δούλων αντανάκλασαν αυτήν την αντίθεση. Αποτελούσαν παράλληλα εκείνο το προϊόν της κοινωνικής εξέλιξης που θα αντικαθιστούσε τις δουλοκτητικές σχέσεις παραγωγής με τις ανώτερες φεουδαρχικές.

Είναι αλήθεια πως σημαντικό χτύπημα στη δουλοκτησία έδωσαν οι επιδρομές των γερμανικών φύλων του Βορρά ενάντια στη δυτική –κυρίως- Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Αυτές οι επιδρομές έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη γρηγορότερη αντικατάσταση του δουλοκτητικού συστήματος. Είχαν τον χαρακτήρα του επιταχυντή εξέλιξεων, δεν αποτέλεσαν, όμως, τον βασικό παράγοντα ο οποίος δεν ήταν άλλος από τις εσωτερικές αντιθέσεις της δουλοκτητικής κοινωνίας.

### **3.5 Η φεουδαρχία & γεωργία**

Οι αντιθέσεις, λοιπόν, του δουλοκτητικού συστήματος οδήγησαν στην αντικατάστασή του από τη φεουδαρχία. Παράλληλα, δε θα πρέπει να παραγνωρίζεται, ιστορικά, ο ρόλος των γερμανικών φύλων στο πέρασμα αυτό, τουλάχιστον στο δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Το σίγουρο είναι τούτο· η δουλοκτητική κοινωνία ανέπτυξε τις παραγωγικές δυνάμεις, οδήγησε στη δημιουργία πολιτισμών που έμειναν στην ιστορία μα αναπόφευκτα έδωσε τη θέση της σε μία άλλη της οποίας οι σχέσεις παραγωγής θα έδιναν νέα ώθηση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Αυτό το πέρασμα, όμως, δεν έγινε αυτόματα. Για μια μεγάλη περίοδο και μέσα σε συνθήκες δουλοκτητικής –πολιτικά- κυριαρχίας (Κοτίδης, 2015), άρχισαν να διαμορφώνονται οι όροι για την εμφάνιση των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από τη μετατροπή της μεγάλης μάζας των δούλων σε *coloni*, σε μια μεταβατική κατάσταση, δηλαδή, μεταξύ δούλων κι ελευθέρων.

Σταδιακά, όλη η μάζα των χαμηλών στρωμάτων της προηγούμενης κοινωνίας, που απαρτιζόταν κυρίως από δούλους και φτωχούς αγρότες, άρχισε να αποκτά ενιαία χαρακτηριστικά. Πρώτα απ' όλα, στο ζήτημα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Εκεί, άρχισε να λαμβάνει χώρα μια σημαντική αλλαγή. Σιγα-σιγά, στερεωνόταν η

ιδιοκτησία στα εργαλεία παραγωγής, αρχικά από τους *coloni* κι έπειτα, με ακόμα πιο ξεκάθαρο τρόπο, από τους δουλοπάροικους.

Οι νέες σχέσεις παραγωγής που άρχιζαν να εγκαθιδρύονται δεν άλλαξαν την κατάσταση μόνο όσον αφορά την ιδιοκτησία στα εργαλεία. Άρχισαν να θέτουν από την αρχή σε άλλη βάση το ζήτημα της κατοχής της γης ενώ η μεγάλη μάζα των δούλων κατοχύρωνε δειλά-δειλά το δικαίωμα της δημιουργίας δικού της νοικοκυριού.

Αυτές οι αλλαγές στις σχέσεις ιδιοκτησίας αλλά και γενικότερα της κοινωνικής θέσης των χαμηλών στρωμάτων, με λίγα λόγια, οι ανώτερες αυτές σχέσεις παραγωγής οδήγησαν στην παραπέρα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Το κατάφεραν αυτό αφού έβγαλαν τις μάζες των δούλων από την προηγούμενη κατάσταση, έδωσαν σ' αυτές σημαντικά κίνητρα για να δουλεύουν και να ανεβάσουν την παραγωγή. Είναι προφανές πως η θέση (κοινωνική, πολιτική, οικονομική) των δουλοπάροικων ήταν πολλή καλύτερη από κείνη των δούλων. Αυτό οφείλεται κυρίως στην πάλη και στους μεγάλους αγώνες των τελευταίων.

Στην αντίπερα όχθη, διαμορφώθηκε μια νέα κυρίαρχη τάξη. Στη θέση των δουλοκτητών μπήκε η τάξη των φεουδαρχών, τάξη που τα χαρακτηριστικά κι η θέση της στην παραγωγή διαμορφώθηκαν παράλληλα με αυτά των δουλοπάροικων. Οι φεουδάρχες κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης. Ένα μέρος αυτών των εκτάσεων έμενε στο ατομικό νοικοκυριό τους. Το υπόλοιπο δινόταν για καλλιέργεια σε δουλοπάροικους. Αυτή η παραχώρηση, βέβαια, δε γινόταν χωρίς αντάλλαγμα το αντίθετο. Η παραχώρηση αυτή γινόταν μέσα στα πλαίσια εξάρτησης των δουλοπάροικων.

Η φεουδάρχια πέρασε από διάφορα στάδια τα οποία διακρίνονταν από τον τρόπο που οι δουλοπάροικοι προσέφεραν την εργατική τους δύναμη και τα αποτελέσματα της χρησιμοποίησης της στους φεουδάρχες. Από τον τρόπο, δηλαδή, που γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης.

Αρχικά, την πρώτη ιστορική περίοδο ύπαρξης της φεουδαρχίας, οι δουλοπάροικοι δούλευαν στα χωράφια του ίδιου του άρχοντα. Αυτό ήταν το σύστημα της αγγαρείας. Σύμφωνα με αυτό, οι δουλοπάροικοι δούλευαν σχεδόν τις μισές μέρες τις εβδομάδας στις εκτάσεις του φεουδάρχη χρησιμοποιώντας τα δικά τους εργαλεία. Τα αποτελέσματα αυτής της εργασίας τους τα καρπώνονταν εξ ολοκλήρου ο άρχοντας. Τις υπόλοιπες μέρες οι αγρότες δούλευαν στα δικά τους χωράφια παράγοντας, έτσι, τα αναγκαία αγαθά για να ζήσουν. Η εκμετάλλευση των δουλοπάροικων στο σύστημα αγγαρείας είναι ξεκάθαρη. Ο αγρότης αναπλήρωνε την εργατική του δύναμη με τα αγαθά που παρήγαγε στο χωράφι του. Στο χωράφι του, λοιπόν, παρήγαγε το αναγκαίο προϊόν ενώ στα χωράφια του φεουδάρχη του παρήγαγε ένα υπερπροϊόν που το καρπωνόταν ο τελευταίος. Εδώ έγκειται κι η εκμετάλλευσή του.

Με την πάροδο του χρόνου, το σύστημα της αγγαρείας άρχιζε να παραμερίζεται και τη θέση του έπαιρνε το γεώμορο. Η γαιοπρόσοδος, δηλαδή, σε προϊόντα. Στο στάδιο αυτό, ο αγρότης δεν εργαζόταν στα χωράφια του άρχοντα αλλά μόνο στα δικά του. Μα ούτε σ' αυτό το στάδιο έπαψε να υπάρχει εκμετάλλευση των δουλοπάροικων από τον φεουδάρχη. Κι αυτό γιατί μπορεί το προϊόν που παρήγαγαν να ήταν ενιαίο μα και πάλι ήταν αναγκασμένοι να γίνουν ένα κομμάτι του –που αντιστοιχούσε στο αποτέλεσμα της υπερεργασίας τους- στον άρχοντά τους.

Αυτή η αλλαγή των σταδίων αντανάκλυνε την εξέλιξη της φεουδαρχικής κοινωνίας, την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέσα στους κόλπους της. Οι αγρότες πλέον έδειχναν ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την παραγωγή μην έχοντας τον επιστάτη του φεουδάρχη από πάνω τους.

Η χρησιμοποίηση όλο κι ευρύτερα του χρήματος επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις παραγωγικές σχέσεις στη φεουδάρχια. Η γαιοπρόσοδος σε προϊόν μετατράπηκε σε

γαιοπρόσοδο σε χρήμα. Αυτό το στάδιο άρχισε να κάνει την εμφάνισή του όταν η εμπορευματική παραγωγή ξεκίνησε να ξεπερνά, λόγω της ανάπτυξής της, τα στενά πλαίσια των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής. Άρχισαν να αναπτύσσονται δειλά-δειλά νέες σχέσεις παραγωγής, σχέσεις που είχαν την τάση να απλώνονται με επιβλητικό τρόπο σ' όλη την οικονομία.

Το φεουδαρχικό σύστημα, λοιπόν, βασιζόταν στην υπαρπαγή του υπερπροϊόντος που παρήγαγαν οι δουλοπάροικοι από τους φεουδάρχες. Ο βασικός οικονομικός νόμος συνίσταται σ' αυτήν την παραγωγή υπερπροϊόντος για τους φεουδάρχες με τη μορφή φεουδαλικής γαιοπροσόδου, μέσω της εργασίας των εξαρτημένων αγροτών.

Από την άλλη, οι φεουδαρχικές σχέσεις εξαπλώθηκαν και στις πόλεις. Μπορεί, βέβαια, η οικονομία να εξαρτιόταν κυρίως από τη γεωργία μα ένα αναπόσταστο κομμάτι της ήταν κι η χειροτεχνία που αναπτύχθηκε στις πόλεις κι από ένα σημείο κι έπειτα εξελίχθηκε σε σύστημα συντεχνιών.

Μέσα στις πόλεις, βέβαια, δρούσε και το εμπορικό κεφάλαιο, χαρακτηριστικά του οποίου είδαμε να διαμορφώνονται από τον καιρό της δουλοκτησίας ακόμη. Όμως, η εξέλιξη της εμπορευματικής παραγωγής κι η εξάπλωση του εμπορίου σ' όλες τις ηπείρους προσέδωσαν στο κεφάλαιο αυτό ένα διαφορετικό κι αναβαθμισμένο χαρακτήρα. Μέσα από μια μακροχρόνια διαδικασία, ένα κομμάτι των εμπορών μεταμορφώθηκε σε μια νέα τάξη που θα αμφισβητούσε τη φεουδαρχική εξουσία.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έφερε στο φως νέες ανώτερες σχέσεις παραγωγής, τις κεφαλαιοκρατικές. Αυτές δεν εμφανίστηκαν ως δια μαγείας ύστερα από την πτώση της φεουδαρχίας αλλά άρχισαν να διαμορφώνονται μέσα σ' αυτήν. Ήταν πια η εποχή όπου οι φεουδαρχικές σχέσεις είχαν ολοκληρώσει τον ιστορικό τους ρόλο και μετατρέπονταν σε εμπόδιο για την παραπέρα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Οι αστικές επαναστάσεις –όπως η γαλλική– ήρθαν να κάνουν πράξη αυτό που η ιστορία είχε θέσει στο χρονοδιάγραμμά της: την ανατροπή της φεουδαρχίας και την εδραίωση ενός νέου κοινωνικού συστήματος.

### **3.6 Μετά τη φεουδαρχία**

Τι ήταν αυτό που οδήγησε στην πτώση της φεουδαρχίας; Η απάντηση βρίσκεται στην περιγραφή της ιστορικής της διαδρομής. Ήταν οι αντιθέσεις που γεννήθηκαν μέσα στο ίδιο σύστημα κι εκφράστηκαν κυρίως μέσα από την αντίθεση των δουλοπάροικων και των φεουδαρχών και από τη, προσπάθεια των τελευταίων να κρατήσουν τα κοινωνικά ηνία.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

### Η σημασία της γεωργίας στην οικονομική σκέψη

#### 4.1 Εισαγωγικά

Πώς αντιμετώπισαν οι θεωρητικοί της οικονομίας τον πρωτογενή τομέα; Μέσα στη σκέψη τους, ποια θέση καταλάμβανε η γεωργία; Σε τούτη την εργασία δε γίνεται, φυσικά, να δούμε αναλυτικά την επαφή, μέσα στο χρόνο, της οικονομικής θεωρίας με την αγροτική παραγωγή. Θα εστιάσουμε στους, κατά τη γνώμη μας, σημαντικότερους διανοητές των οικονομικών μετά τον μεσαίωνα και γύρω απ' αυτούς θα επιχειρήσουμε δύο πράγματα. Το πρώτο είναι μια σύντομη παράθεση των κυριότερων ιδεών και το δεύτερο, μια γενική αναφορά στην αγροτοκεντρική τους συμβολή.

Ξέροντας ότι αδικούμε πολλούς και σημαντικούς θεωρητικούς, η προσοχή μας θα στραφεί σε κάποιους, νομίζουμε, ιδιαίτερα κομβικούς. Αυτοί είναι οι εξής: Εμποροκράτες, Γουίλιαμ Πέττυ, Φυσιοκράτες, Άνταμ Σμιθ, Τόμας Μάλθους, Ντέιβιντ Ρικάρντο, Τζον Κέινς.

Βλέποντας κανείς τα παραπάνω, μπορεί να κάνει γρήγορα δύο επισημάνσεις. Η μία είναι πως τα πρόσωπα που έχουμε διαλέξει δραστηριοποιούνται μετααναγεννησιακά. Αυτό δε σημαίνει ότι πρωτύτερα δεν εκφράστηκαν σημαντικές οικονομικές ιδέες. Για παράδειγμα, το ξενοφώντειο ή το αριστοτελικό έργο ανήκει στην κατηγορία αυτή αφού ασχολείται –ίσως για πρώτη ιστορικά στιγμή τόσο καθαρά- με τη σφαίρα της οικονομίας.

Η δεύτερη επισημάνση αφορά τα σπουδαία οικονομικά ρεύματα που έχουν μπει στην παραπάνω επτάδα. Μέσα στους εμποροκράτες ή τους φυσιοκράτες υπάρχουν πολλοί –κι όχι ένας- οικονομολόγοι.

#### 4.2 Η εμποροκρατία<sup>13</sup> & η εποχή της

Η γέννηση ενός επιστημονικού ρεύματος ή μιας θεωρίας ποτέ δεν υπήρξε ξεκομμένη από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε. Αν ποτέ συνέβαινε κάτι τέτοιο<sup>14</sup>, τότε αυτό ακριβώς το θεωρητικό κατασκεύασμα δε θα είχε ουσιαστικό λόγο ύπαρξης. Η εμποροκρατία είναι ένα τέτοιο ρεύμα. Δημιούργημα των συγκεκριμένων συνθηκών της εποχής της, επηρέασε με τη σειρά της την ίδια την άσκηση οικονομικής πολιτικής. Δεδομένου ότι τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί αποκομμένο από το κοινωνικό γίνεσθαι των καιρών του, ας ρίξουμε μια ματιά στην περίοδο όπου ο μερκαντισμός<sup>15</sup> κάνει την εμφάνισή του.

Είναι η εποχή<sup>16</sup> που το νεογέννητο εμπορικό κεφάλαιο –παράγωγο των ανακαλύψεων νέων ηπειρών και της εμπορικής επέκτασης- προσπαθεί ν' αναπτυχθεί. Τροχοπέδη σ' αυτήν την προσπάθεια στέκεται το κοινωνικοοικονομικό σύστημα του

<sup>13</sup> Μία από τις σημαντικότερες οικονομικές σχολές της χιλιετίας που πρέσβευε πως τα κράτη όφειλαν να συσσωρεύουν –μέσω του εμπορίου- πολύτιμα μέταλλα, αν ήθελαν να είναι πλούσια.

<sup>14</sup> Θέλοντας να μιλήσουμε μεταφυσικά.

<sup>15</sup> Μια διαφορετική ονομασία για την εμποροκρατία.

<sup>16</sup> Εμποροκρατικές ιδέες αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια σχεδόν τριών ολόκληρων αιώνων, από το 16<sup>ο</sup> έως το 18<sup>ο</sup> αιώνα μ.Χ.

φεουδαλισμού<sup>17</sup>. Η φεουδαρχική τάξη πραγμάτων, με το ν' απομονώνει τα φέουδα αλλά, συγχρόνως, ν' απαγορεύει σε εμπόρους άλλων περιοχών να δραστηριοποιούνται σ' αυτά, κατάφερε να μειώνει τη δράση –όποτε και τα έσοδα- των μελών της νεαρής αστικής τάξης<sup>18</sup>. Η σύγκρουση μεταξύ αστικής τάξης και φεουδαρχών ήταν αναπόφευκτη από τη στιγμή που κι οι δύο αυτοί κοινωνικοί πόλοι δρούσαν στο ίδιο πεδίο<sup>19</sup>.

Είναι γνωστό πως κάθε τέτοια κοινωνική αντιπαράθεση προϋθέτει αντιμαχόμενους που αναπόφευκτα αναζητούν στηρίγματα και συμμάχους. Η αστική τάξη εκείνης της εποχής, στο πρόσωπο των βασιλικών οίκων είδε τον σύμμαχο που θα έγερνε την πλάστιγγα προς το μέρος της. Από την άλλη μεριά, οι βασιλιάδες βάσισαν σ' αυτή τη συμμαχία, την ελπίδα μιας ιστορικής ρεβάνς –αλλά το σπουδαιότερο-, την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος που θα παγίωνε τα συμφέροντά τους.

Η εμποροκρατία υπήρξε γέννημα αυτής της ιστορικής συμμαχίας. Ως ρεύμα, σκόπο του είχε να δώσει απαντήσεις και να προτείνει λύσεις σε βασικά ερωτήματα που σχετιζόνταν με το οικονομικό προτσές<sup>20</sup>. Τι αποτελεί τον πλούτο μιας χώρας; Πώς μπορεί μια οικονομία να πλουτίζει και να αναπτύσσεται; Ερωτήματα που είχαν άμεση σχέση με τα συμφέροντα των δύο συμάχων. Οι απαντήσεις που δόθηκαν αποδεικνύουν του λόγου το αληθές.

Τον πλούτο μιας οικονομίας απαρτίζουν –σύμφωνα με τους εμποροκράτες<sup>21</sup>- τα πολύτιμα μέταλλα. Για να ευημερεί διαρκώς μια οικονομία πρέπει να αποθηκεύει ολοένα και περισσότερες ποσότητες χρυσού κι αργύρου. Έτσι, από τη μια, δίνεται η απάντηση στο ερώτημα του μονάρχη “πώς θα αυξήσω τα χρηματικά μου αποθέματα”, ενώ από την άλλη, το εμπόριο καθίσταται πηγή του πλούτου, αφού οι συναλλαγές πολύτιμων μετάλλων αποτελούν την ασφαλή οδό για την αύξηση του πλούτου της οικονομίας.

Η εμπορική τάξη φοράει το παραγωγικό της προσωπίο, ενώ το κράτος, ακριβώς επειδή επιθυμεί να αυξήσει τα αποθέματά του, θα πρέπει να στηρίζει την εγχώρια παραγωγή προϊόντων, ώστε να εισάγει περισσότερο χρήμα και να την προστατεύει από πιθανές εισροές εισαγόμενων προϊόντων στην αγορά του.

Οι έμποροι ήθελαν ένα όργανο που θα τους προστατεύει κι από τις δραστηριότητες των εμπόρων άλλων χωρών και το βρήκαν στο πρόσωπο του κράτους. Όμως, η ίδια συμμαχία εξυπηρετούσε και τον μονάρχη που μέσα από τη στήριξη των αστών αποθήκευε πια μεγάλες ποσότητες μαλάματος στα θησαυροφυλάκιά του. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούσε να βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση από τους ομολόγους του.

Το ότι η εμποροκρατία εμφάνισε δύο φάσεις που αναπτύχθηκαν σε δύο διαφορετικές περιόδους, αυτό οφείλεται στις ισορροπίες (συσχετισμό δύναμης) μέσα στην ίδια τη συμμαχία που εξέφραζε. Αρχικά, η πλάστιγγα έγερνε προς τη μεριά του κράτους. Είναι η περίοδος της πρώιμης εμποροκρατίας. Σ' αυτήν την περίοδο, τα мерκαντιστικά μέτρα αποσκοπούσαν στην αύξηση των κρατικών εσόδων, οι εισαγωγές περιοριζόνταν στα απολύτως αναγκαία αγαθά ενώ ελεγχόταν κάθε

<sup>17</sup> Ο φεουδαλισμός ή φεουδαρχία ήταν το οικονομικό σύστημα πριν τον καπιταλισμό, όπου οι γαίες ανήκαν στους φεουδάρχες και καλλιεργούνταν από τους δουλοπάροικους.

<sup>18</sup> Εδώ κυρίως αναφερόμαστε στην εμπορική τάξη.

<sup>19</sup> Για παράδειγμα, η αστική τάξη ήθελε να επεκταθεί σε αγορές που ανήκαν στη σφαίρα εξουσίας των φεουδαρχών.

<sup>20</sup> Οικονομική και παραγωγική διαδικασία.

<sup>21</sup> Οι σπουδαιότεροι θεωρητικοί της εμποροκρατίας έζησαν στην Ιταλία, τη Γαλλία και την Αγγλία.

Αναφέρουμε εδώ, ίσως τον πιο διάσημο, τον Ιωάννη Βαπτιστή Κολμπέρ, υπουργό του Λουδοβίκου του 14<sup>ου</sup> της Γαλλίας.



εμπορική συναλλαγή. Τα μέτρα αυτά από μόνα τους, φανερώνουν τον φορέα που κυριαρχούσε.

Η κυριαρχία αυτή, βέβαια, άλλαξε χέρια. Αυτό ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αυξανόμενης ανάπτυξης της αστικής τάξης. Φυσικά, δεν ήταν δυνατό το νέο αυτό καθεστώς να εκφράζεται από εκείνη τη μορφή του μερκαντιλισμού που επικρατούσε πρωθύστερα. Την εμφάνισή της θα κάνει, λοιπόν, λίγο μετά από την αλλαγή των συσχετισμών, η ύστερη εμποροκρατία. Αυτή θα βάλει στο κέντρο των απόψεών της, την πεποίθηση πως η δημιουργία πλούτου γίνεται μέσω της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Θα συμπορευτεί με μια αλματώδη επέκταση του εξωτερικού εμπορίου καθώς και με τον περιορισμό του ελέγχου των δραστηριοτήτων της αστικής τάξης.

Κι η γεωργία; Αυτή –σύμφωνα με τους εμποροκράτες- υπηρετεί την αδήριτη ανάγκη για αύξηση των αποθεμάτων πολύτιμων μετάλλων. Πώς; Μα με την παραγωγή όσο γίνεται μεγαλύτερων ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων έτσι ώστε κι η εσωτερική αγορά να ικανοποιείται χωρίς την ενεργοποίηση εισαγωγών που κατατρώνε τα αποθέματα χρυσού κι οι εξαγωγές τους να αυξηθούν ώστε να εισρεύσουν κι άλλο ασημί και μάλαμα στα κρατικά ταμεία.

### 4.3 Η έννοια της αξίας στον William Petty

Ο William Petty γεννήθηκε το 1623 και πέθανε το 1687. Παρόλο που ο ίδιος ήταν γαιοκτήμονας, πήρε τελικά το μέρος της αγγλικής αστικής τάξης, σε μια εποχή όπου η χώρα του συγκλονίστηκε, αρχικά, από το καθεστώς του Κρόμγουελ κι έπειτα από την αναίμακτη επανάσταση του 1688, γεγονός που φανέρωναν την επιθυμία των αστών να καταλάβουν την πολιτική εξουσία<sup>22</sup>.

Ο Πέττυ θεωρείται, όχι άδικα, προπάτορας της Πολιτικής Οικονομίας<sup>23</sup>. Ήταν αυτός που προσπάθησε ν'αναπτύξει μια εργασιακή θεωρία της αξίας<sup>24</sup>. Στόχος του ήταν η ανακάλυψη του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται οι τιμές των αγαθών. Χρησιμοποίησε στατιστικές μετρήσεις για να αναλύσει οικονομικά φαινόμενα, καθώς κι αφαιρέσεις και γενικεύσεις, οι οποίες είχαν βεβαιασμένο, μάλλον, χαρακτήρα. Πήρε από τη φυσική, τη μεθοδολογία που χρησιμοποίησε για την οικονομική του ανάλυση και τη συμπλήρωσε με μαθηματικές και στατιστικές μεθόδους<sup>25</sup>.

Δημιουργοί της αξίας, σύμφωνα με τον Πέττυ, είναι η εργασία κι η γη. Η αξία ενός αγαθού καθορίζεται από το χρόνο που χρειάστηκε για να παραχθεί κι είναι ίση με την ποσότητα πολύτιμων μετάλλων που παρήχθησαν στο ίδιο διάστημα. Αυτά, όσον αφορά τη λεγόμενη «φυσική τιμή». Η «πολιτική τιμή» κυμαίνεται σε κάποιο επίπεδο ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση.

Είναι αλήθεια πως ο Πέττυ, στα αρχικά του έργα, είναι επηρεασμένος από τις εμποροκρατικές αντιλήψεις<sup>26</sup> του καιρού του. Ακριβώς εμποροκρατικά κατάλοιπα απηχεί η άποψή του πως αξία δημιουργεί μόνο η παραγωγή πολύτιμων μετάλλων. Τα δε άλλα εμπορεύματα έχουν ανταλλακτική αξία μονάχα αφού ανταλλαχθούν με

<sup>22</sup> Μέσα στον 17<sup>ο</sup> αιώνα, η Αγγλία συγκλονίστηκε από, περισσότερο ή λιγότερο, βίαιες ταξικές συγκρούσεις, όπου το διακύβευμα ήταν η κατάληψη της πολιτικής εξουσίας.

<sup>23</sup> Εδώ, η Πολιτική Οικονομία δεν ταυτίζεται με τα σύγχρονα οικονομικά αλλά με την κλασική σχολή που ίδρυσε ο Σμιθ στο τελευταίο τέταρτο του 18<sup>ου</sup> αιώνα.

<sup>24</sup> Θεωρία που προεσβεύει πως η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος σχετίζεται με την ποσότητα της εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή του.

<sup>25</sup> Το πιο σημαντικό του έργο το ονόμασε “Πολιτική Αριθμητική”.

<sup>26</sup> Σ' αυτές τις ιδέες έχουμε αναφερθεί στην προηγούμενη παράγραφο.

χρυσό ή ασήμι κι όχι από τη στιγμή που παράγονται. Ούτε φαίνεται να καταλήγει σε μια ακέραια εργασιακή θεωρία της αξίας αφού θεωρεί “τη γη ως μητέρα της αξίας”.

Κάνει μεγάλα βήματα προς τα μπρος αλλά συγχρόνως και προς τα πίσω, αφού φαίνεται να μην ξεπερνάει μια κοντόφθαλμη θεώρηση του μεγέθους της αξίας, κάτι που, φυσικά, χαρακτηρίζει τόσο τους εμποροκράτες όσο και τους φυσιοκράτες<sup>27</sup>. Ενώ τοποθετεί το ενδιαφέρον της ανάλυσης a priori<sup>28</sup> στη σφαίρα της παραγωγής, με το να θεωρεί πως η αξία ενσωματώνεται μέσω της ανταλλακτικής πραγμάτωσης, οπισθοδρομεί σε μερκαντιλιστικές λογικές.

Κλείνοντας, λοιπόν, για τον Γουίλιαμ Πέττυ ας θυμίσουμε και πάλι την ιδιαίτερη σημασία που έδινε στη γη ως μητέρα του πλούτου ενός έθνους.

## 4.4 Οι φυσιοκράτες

### 4.4.1 Η σχολή

Το ρεύμα της εμποροκρατίας ακολουθεί η φυσιοκρατική σχολή<sup>29</sup>. Η σχολή αυτή αποτελεί μια συνεκτική θεωρία που κατάφερε να βάλει πολλά από τα θεμέλια για την οικοδόμηση της Πολιτικής Οικονομίας. Η φυσιοκρατία αναπτύσσεται στη Γαλλία σε αντίθεση με τον μερκαντιλισμό που εφαρμόστηκε σ’όλη σχεδόν τη δυτική Ευρώπη. Γιατί, όμως, μόνο στη Γαλλία;

Η Γαλλία ήταν η μεγάλη ηττημένη στη μάχη για την παγκόσμια κυριαρχία<sup>30</sup>. Σε αντίθεση με την Αγγλία, η Γαλλία πέρασε πολλούς κλυδωνισμούς στην οικονομική της βάση. Ο τομέας που επλήγη περισσότερο από κάθε άλλον ήταν ο πρωτογενής. Η γεωργική παραγωγή, σχεδόν, κατέρρευσε, αποτέλεσμα των δυσμενών νόμων για τον σίτο, της βαριάς αγροτικής φορολογίας, της κακής σοδειάς και της απαρχαιωμένης τεχνολογίας που χρησιμοποιόταν. Από την άλλη, η βιομηχανική παραγωγή δεχόταν την υποστήριξη και την προστασία του κράτους. Η φυσιοκρατική σχολή ήρθε να εκφράσει τα συμφέροντα της μεγάλης αγροτικής τάξης που είχε χτυπηθεί από τα εμποροκρατικά μέτρα (κυρίως από αυτό της απαγόρευσης εξαγωγής του σίτου). Γέννημα των κοινωνικών συνθηκών, η φυσιοκρατία θέλησε, ως πραγματικά συγκροτημένη θεωρία, ν’ απαντήσει στα ίδια σχεδόν ερωτήματα, που λανθασμένα είχαν απαντηθεί, ως τα τότε, από τους μερκαντιλιστές.

“Τα προϊόντα που παράγονται από τον πρωτογενή τομέα αποτελούν τον πλούτο μιας χώρας”. Αυτή είναι η απάντηση που δίνουν οι φυσιοκράτες στο ερώτημα: «τι συνιστά τον πλούτο ενός κράτους». Η απάντηση αυτή είναι απόλυτα ευθυγραμμισμένη με τα κοινωνικά συμφέροντα που εκφράζει η σχολή. Κατά συνέπεια, μια οικονομία γίνεται ολοένα και πιο πλούσια, όσο αυξάνει την παραγωγή του πρωτογενούς τομέα. Αυτή είναι η βασική θέση των φυσιοκρατών.

Ας δούμε τώρα τις καινοτομίες που εισήγαγαν στον κόσμο των οικονομικών ιδεών. Πρώτο και πλέον σημαντικό. Μεταφέρουν τη δημιουργία της αξίας και του πλούτου από τη σφαίρα της ανταλλαγής (εμποροκράτες) στη σφαίρα της παραγωγής<sup>31</sup>. Δεύτερον, απορρίπτουν την ιδέα της άνισης ανταλλαγής αγαθών και

<sup>27</sup> Για τους φυσιοκράτες θα μιλήσουμε στην επόμενη παράγραφο.

<sup>28</sup> Εκ των προτέρων.

<sup>29</sup> Η θεωρία τους έζησε μέσα στον 18<sup>ο</sup> αιώνα.

<sup>30</sup> Ας θεωρήσουμε νικήτρια την Αγγλία.

<sup>31</sup> Το υπερπροϊόν, λοιπόν, δημιουργείται όχι γιατί πούλησα πιο ακριβά το εμπόρευμα που παρήγαγα αλλά γιατί αυτό που δημιούργησα έχει ενσωματωμένη μεγαλύτερη αξία μέσα του, από αυτήν των υλικών που χρησιμοποίησα.

την αντικαθιστούν με κείνη της ανταλλαγής ισοδύναμων<sup>32</sup>. Μην ψάχνουμε, λοιπόν, στην ανταλλαγή τη δημιουργία του πλεονάσματος αλλά στην παραγωγή όλο και περισσότερων γεωργικών προϊόντων.

Χρησιμοποιούν την αφαιρετική μέθοδο ενώ –με τη βοήθεια της- ψάχνουν ν’ανακαλύψουν τους γενικούς νόμους που διέπουν την οικονομική κίνηση<sup>33</sup>. Συγκροτείται, για πρώτη φορά, μια οργανωμένη θεωρία προκειμένου ν’απαντήσει στα ερωτήματα –οικονομικής φύσης- που βασανίζουν την ανθρώπινη σκέψη.

Κομίζουν –στην οικονομική συζήτηση- δύο σημαντικότερες έννοιες όπως αυτές του «καθαρού προϊόντος» και της «κυκλικής αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου»<sup>34</sup>. Το πλεόνασμα, σύμφωνα με τους φυσιοκράτες, δημιουργείται στην παραγωγή γεωργικών αγαθών. Είναι αυτό που θέτει σε λειτουργία ολόκληρη την οικονομική διαδικασία. Με το πλεόνασμα τρέφονται όλο και περισσότερα κοινωνικά μέλη, στηρίζεται η βιομηχανική παραγωγή, οπότε κι ολόκληρο το οικονομικό οικοδόμημα.

Μέσα στα θεωρητικά σφάλματα των φυσιοκρατών είναι πως αγνοούν την ανταλλακτική αξία ασχολούμενοι με την αξία χρήσης<sup>35</sup> ενώ θεωρούν ταυτόσημες τις τιμές των αγαθών με τις τιμές κόστους τους. Και φυσικά, θεωρώντας ως στείρα τη δευτερογενή παραγωγή εκφράζουν ολοφάνερα μία ανορθολογική θέση.

#### 4.4.2 Ο οικονομικός πίνακας

Στο προηγούμενό μας κείμενο είπαμε πως οι φυσιοκράτες πρώτοι παρέδωσαν στην οικονομική σκέψη μια συνολική θεώρηση για την κίνηση της οικονομίας ενός έθνους. Ο οικονομικός πίνακας του Φρανσουά Κενέ είναι όχι μόνο πασίγνωστος αλλά κι ιδιαίτερα σημαντικός, ακριβώς, γι’αυτόν το λόγο.

Για πρώτη φορά, αποδόθηκε σχηματικά το σύνολο των ουσιαστικότερων ανταλλαγών ανάμεσα στις οικονομικές τάξεις μιας κοινωνίας, όπως η γαλλική του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Έτσι, έγινε φανερό ότι:

- η οικονομία δεν είναι στάσιμη μα, αντίθετα, χαρακτηρίζεται από συνεχείς ροές,
- οι ροές αυτές δεν είναι ακανόνιστες, μπορούν να μελετηθούν άρα μπορεί να μελετηθεί κατ’επέκταση και το ολικό οικονομικό προτσές,
- το οικονομικό αυτό κύκλωμα έχει εμφανή στοιχεία αναπαραγωγής &
- οι ανταλλαγές ανάμεσα στις τάξεις είναι ίσης αξίας.

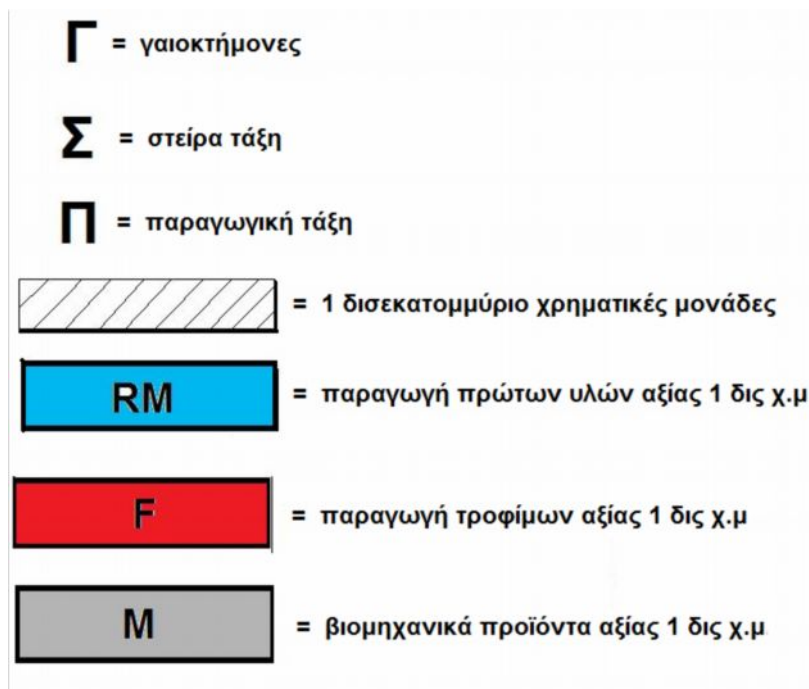
Εδώ, θα περιγράψουμε, βήμα προς βήμα, τον tableau economique. Ας φανταστούμε μια οικονομία όπου υπάρχουν τρεις κοινωνικές τάξεις που συμμετέχουν, η καθεμιά από τη δική της θέση, στην κοινωνική παραγωγή: οι αγρότες (που ονομάζονται και παραγωγική τάξη), οι γαιοκτήμονες κι οι βιομήχανοι (που οι φυσιοκράτες ονομάζουν στείρα τάξη). Οι τάξεις αυτές ανταλλάσσουν μεταξύ τους αγαθά και χρήμα με τρόπο που θα αναλύσουμε αμέσως παρακάτω. Ας περάσουμε λοιπόν στους συμβολισμούς μας:

<sup>32</sup> Τούτο σημαίνει ότι, κατά βάση όταν ανταλλάσσονται δύο εμπορεύματα ή ένα εμπόρευμα και χρήμα, τα δύο αυτά μέρη είναι ισάξια.

<sup>33</sup> Εδώ αφαιρώ σημαίνει εστιάζω στα βασικά στοιχεία που συγκροτούν ένα φαινόμενο, απομακρύνοντας από την ανάλυση (αφαιρώντας) εκείνα που «περισεύουν».

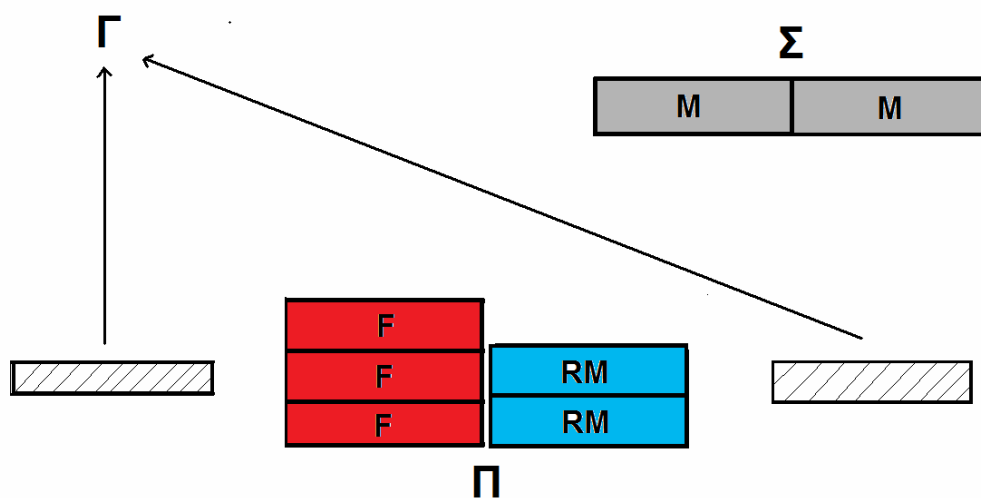
<sup>34</sup> Για τις οποίες θα μιλήσουμε στο δεύτερο μέρος για τους φυσιοκράτες.

<sup>35</sup> Ένα εμπόρευμα κουβαλάει δύο αξίες, το ότι είναι χρήσιμο (αξία χρήσης) και το ότι μπορεί να ανταλλαγεί με ορισμένη ποσότητα χρήματος ή άλλων εμπορευμάτων (αξία ανταλλαγής).



Όπως ήδη είπαμε, η στείρα τάξη είναι οι βιομήχανοι (σύμφωνα με τους φυσιοκράτες) ενώ η παραγωγική τάξη είναι οι γεωργοί.

Έστω, τώρα ότι τα στοιχεία που παρουσιάζονται παραπάνω είναι κατανεμημένα ως εξής:

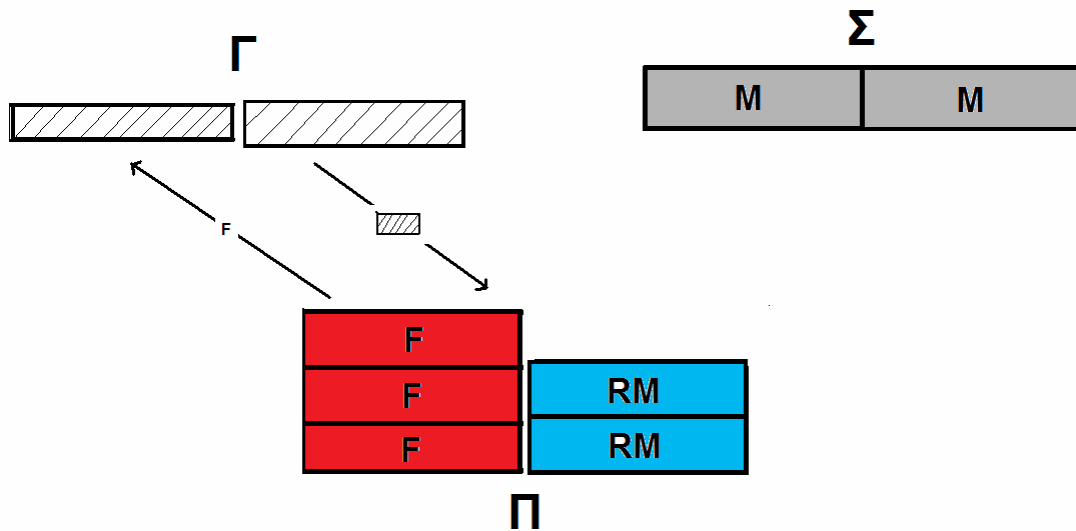


Σχήμα 2. Το σύνολο των χρηματικών μονάδων μεταφέρεται στους γαιοκτήμονες

Το σχήμα 2 δείχνει πως οι τρεις τάξεις της οικονομίας κατέχουν τα παρακάτω:

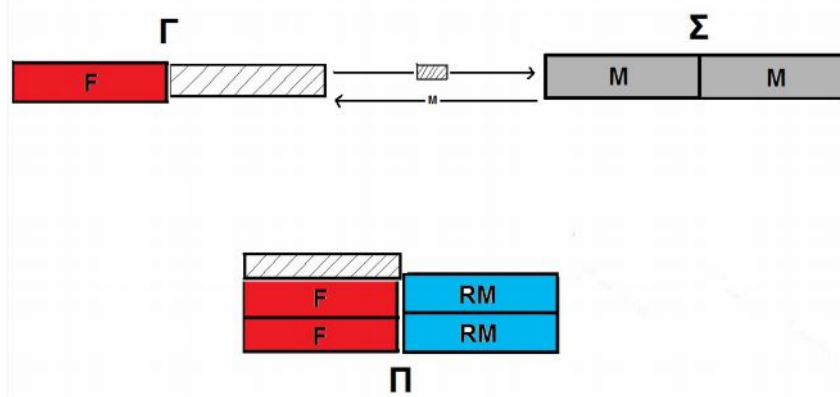
- Οι γαιοκτήμονες χρήμα αξίας 2 δις χ.μ.
- Οι βιομήχανοι βιομηχανικά προϊόντα αξίας 2 δις.
- Οι αγρότες τρόφιμα αξίας 3 δις και πρώτες ύλες (για τη μεταποίηση) αξίας 2 δις.

Στο επόμενο σχήμα (3) δείχνεται ότι οι γαιοκτήμονες αγοράζουν από την παραγωγική τάξη τρόφιμα αξίας 1 δις.



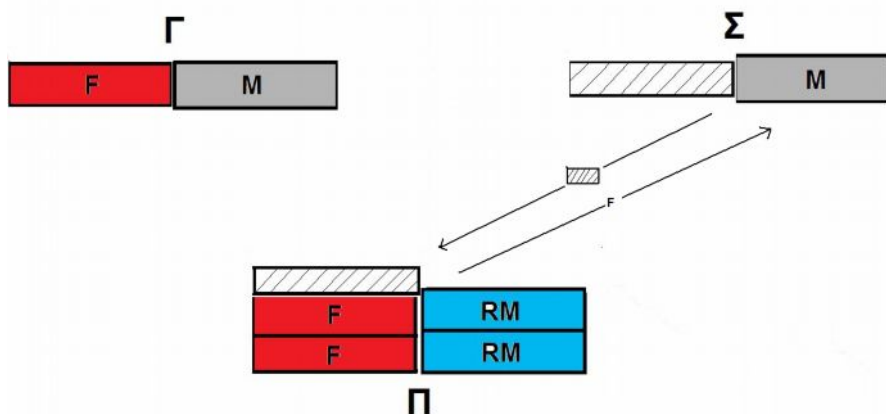
Σχήμα 3. Οι γαιοκτήμονες αγοράζουν γεωργικά προϊόντα αξίας 1 δις

Οι γαιοκτήμονες ανταλλάσσουν τις υπόλοιπες χρηματικές τους μονάδες με ίσης αξίας βιομηχανικά προϊόντα (σχήμα 4):



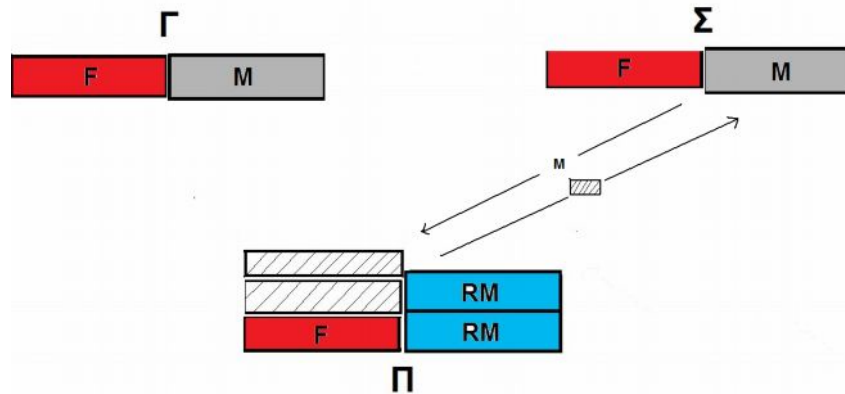
Σχήμα 4. Οι γαιοκτήμονες αγοράζουν βιομηχανικά προϊόντα

Ας περάσουμε τώρα στις ανταλλαγές των βιομηχάνων με την παραγωγική τάξη. Αρχικά, δίνουν (οι γεωργοί) 1 δις τροφίμα (σε αξία, φυσικά) για να αποκτήσουν ίσης αξίας χρηματικές μονάδες (σχήμα 5).



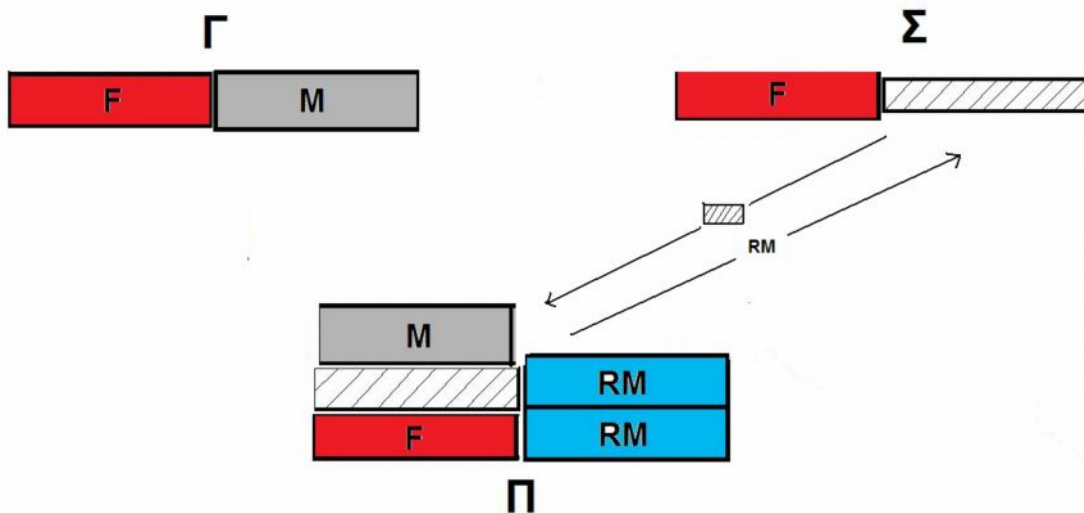
Σχήμα 5. Οι βιομήχανοι αγοράζουν αγροτικά προϊόντα

Έπειτα, το 1 δις χρήματος επιστρέφει στη στεία τάξη ώστε οι αγρότες να αποκτήσουν ισάξια βιομηχανικά προϊόντα (σχήμα 6).



Σχήμα 6. Οι γεωργοί αγοράζουν βιομηχανικά προϊόντα

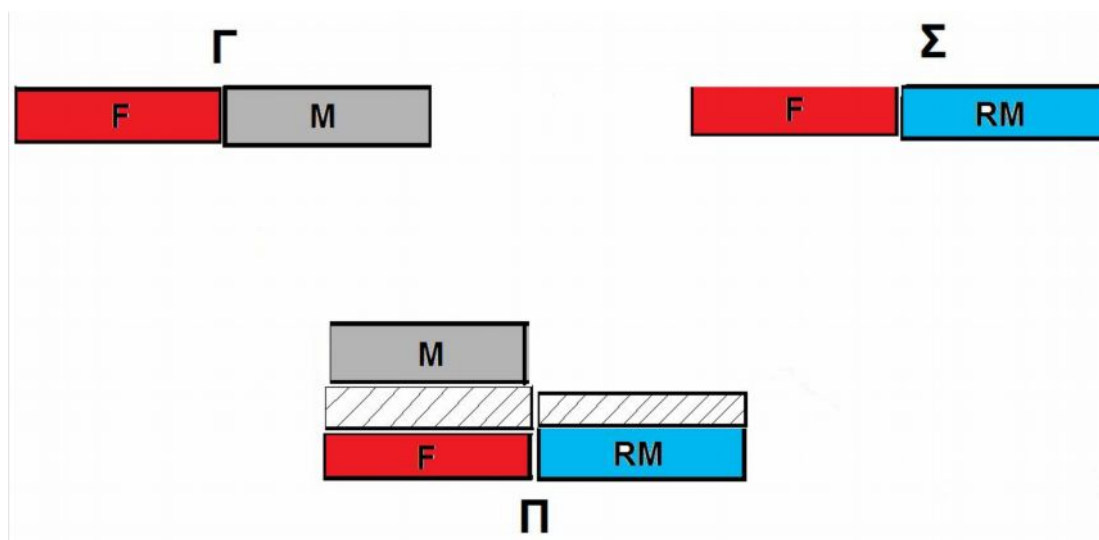
Στο σχήμα 7 φαίνεται ότι οι βιομήχανοι παίρνουν πρώτες ύλες (αξίας 1 δις) από την παραγωγική τάξη, υλικά που θα επεξεργαστούν για να κατασκευάσουν βιομηχανικά αγαθά.



Σχήμα 7. Οι βιομήχανοι προμηθεύονται πρώτες ύλες από την παραγωγική τάξη

Τέλος, στο όγδοο σχήμα παρουσιάζεται η περιουσιακή κατάσταση των τριών τάξεων έπειτα από τις ανταλλαγές που προηγήθηκαν. Εκεί:

- τα τρόφιμα είναι ισομοιρασμένα στις τρεις τάξεις.
- Το χρήμα βρίσκεται στα χέρια της παραγωγικής τάξης. Φυσικά, σύντομα θα δοθεί στους γαιοκτήμονες, κάτι που χαρακτήριζε τις ύστερες φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής.
- Πρώτες ύλες έχουν τόσο οι γεωργοί όσο κι οι βιομήχανοι,
- ενώ τα βιομηχανικά αγαθά έχουν φύγει από τη στεία τάξη κι ανήκουν πια στις άλλες δύο.



Σχήμα 8. Οι κοινωνικές τάξεις μετά από τις ανταλλαγές αγαθών και χρήματος

Στην κατάσταση αυτή οι τρεις τάξεις ετοιμάζονται για να ξαναβρεθούν στο σημείο απ' όπου ξεκινήσαμε. Οι γεωργοί, οι βιομήχανοι κι οι γαιοκτήμονες θα καταναλώσουν τα βιομηχανικά και γεωργικά προϊόντα για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους. Η παραγωγική τάξη θα παράγει εκ νέου ποσότητες τροφίμων αλλά και πρώτων υλών ενώ η στείρα τάξη θα μετασχηματίσει πάλι τις πρώτες ύλες σε βιομηχανικά προϊόντα. Και, φυσικά, τα χρήματα των αγροτών θα δοθούν στους γαιοκτήμονες (φεουδαρχία).

#### 4.5 Η έννοια του πλούτου στο έργο του Άνταμ Σμιθ

Η ιδέα ότι ο πλούτος ενός έθνους δεν είναι το χρήμα που κατέχει μα τα αγαθά (μέσα σ' αυτά και τα γεωργικά, φυσικά) που ικανοποιούν τις ανάγκες του, δεν πρωτογεννιέται στο μυαλό του Άνταμ Σμιθ. Υπήρχε και πριν απ' αυτόν, στη σκέψη ανθρώπων που δε γνώρισε ποτέ του αλλά και στις απόψεις διανοούμενων που είχε την τύχη να συναντήσει στην εβδομηντάχρονη –σχεδόν– ζωή του. Σ' αυτούς τους τελευταίους, δύο στέκονται οι πιο σημαντικοί<sup>36</sup>. Ο ένας ήταν οικονομολόγος και βρέθηκε με τον Σμιθ στο Παρίσι αρκετές φορές, κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1750. Αναφερόμαστε βέβαια στον Φρανσουά Κενέ, τον πιο φημισμένο φυσιοκράτη του καιρού του και δημιουργό του περίφημου “Οικονομικού Πίνακα” που στις προηγούμενες σελίδες αναλύσαμε. Ο Γάλλος θεωρητικός δεχόταν πως πηγή του πλούτου για ένα λαό δεν είναι ο χρυσός που κατέχει στα θησαυροφυλάκιά του αλλά η ίδια του η γη.

Ο άλλος ήταν φιλόσοφος, ίσως ο σημαντικότερος στη Βρετανία του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Η επαφή του Σμιθ μαζί του, καθόρισε όχι μονάχα την κοσμοθεωρία μα και πλευρές της οικονομικής του αντίληψης. Ο λόγος για τον Ντέιβιντ Χιουμ. “Το χρήμα (...) δεν είναι από τα πράγματα του εμπορίου, αλλά μόνο το όργανο που οι άνθρωποι συμφώνησαν να το μεταχειρίζονται για να διευκολύνουν την ανταλλαγή του

<sup>36</sup> Πάντα σε σχέση με το ζήτημα που μας απασχολεί.

εμπορεύματος με άλλο<sup>37</sup>», έλεγε, υποστηρίζοντας την άποψη πως “η απόλυτη ποσότητα των πολύτιμων μετάλλων είναι κάτι εντελώς αδιάφορο<sup>38</sup>”.

Ο Σμιθ, λοιπόν, δεν ήταν ο πρώτος που αποκαθήλωσε το χρήμα. Τούτη η προσπάθεια ξεκίνησε πριν από αυτόν και μέστωσε αργά στον ανθρώπινο νου. Όμως, είναι φανερό –για όποιον είχε τη χαρά να ξεφυλλίσει έστω και μία φορά τον «Πλούτο των Εθνών»– ότι το έργο του που συγκροτείται γύρω απ’αυτήν την ιδέα, δεν τη χρησιμοποιεί απλώς, μήτε μονάχα στηρίζεται σ’αυτήν. Η άποψη ότι πλούτος είναι τα αγαθά (προϊόντα κι υπηρεσίες) κι όχι το χρήμα μετατρέπεται στο σμιθιανό έργο από ρηξικέλευθη σκέψη σε συγκροτημένη θεωρία που σαν την κατανοήσεις δεν πρόκειται να κοιτάξεις ποτέ πίσω.

Όμως, τι υπήρξε πιο πίσω, δηλαδή, πριν από τον Σμιθ; Η σπουδαιότερη οικονομική «σχολή» πριν τους φυσιοκράτες ήταν φυσικά η εμποροκρατική. Πρέσβευε πως πηγή του πλούτου για ένα κράτος είναι τα αποθέματά του σε πολύτιμα μέταλλα. Γι’αυτό και θεωρούσε πως το εξωτερικό εμπόριο πρέπει να έχει στόχο το αυγάτισμά τους. Στα χρόνια της κυριαρχίας της μερκαντιστικής σκέψης, τα βασίλεια προσπαθούσαν να μετατρέψουν τα εμπορεύματά τους σε χρυσό κι ασήμι, όπως κάποιους αιώνες πριν οι αλχημιστές ζητούσαν να μετατρέψουν, με τη βοήθεια της φιλοσοφικής λίθου, τα απλά μέταλλα σε μάλαμα κι άργυρο. Τι οδήγησε σε τούτη τη θεοποίηση του χρήματος; Μα η δημοφιλής –όπως την χαρακτήρισε ο Σμιθ– αντίληψη “ότι ο Πλούτος συνίσταται σε χρήμα ή σε χρυσό και ασήμι (...) που απορρέει φυσικά από τη διπλή λειτουργία του χρήματος, ως μέσου του εμπορίου και ως μέτρου της αξίας<sup>39</sup>”.

Ο Σκωτζέζος σοφός αφιερώνει ολόκληρες σελίδες από το περίφημο βιβλίο του για να αποδείξει το εξής: ότι η σημασία του χρήματος μπροστά στις πρώτες ύλες που χρησιμοποιεί μια βιομηχανία ή την τροφή που καταναλώνει μια κοινωνία είναι πολύ μικρή. Γιατί χωρίς τα υλικά η φάμπρικα είναι αναγκασμένη να σταματήσει και χωρίς φαγητό οι άνθρωποι δε θα ζήσουν. Δίχως χρήμα, θα δυσκολέψει είναι αλήθεια η ζωή τους αλλά θα αναγκαστούν να επιστρέψουν –όχι ανώδυνα– στον αντιπραγματισμό<sup>40</sup>.

Για τον Σμιθ, ο πλούτος μιας κοινωνίας έγγειται στην ικανότητά της να δημιουργεί τα αναγκαία αγαθά για την επιβίωσή της. Μέσα σ’ αυτά, φυσικά, δεν είναι μόνο τα αγροτικά προϊόντα.

Μ’ αυτόν τον τρόπο, ο Σκώτος οικονομολόγος και φιλόσοφος κάνει ένα βήμα μπροστά σε σχέση με τη γαλλική σχολή του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Παραγωγική τάξη δεν είναι μόνο η τάξη των γεωργών. Στις βιομηχανίες plátetai, όπως και στα χωράφια, ο κοινωνικός πλούτος. Μα ακριβώς γι’ αυτό το λόγο και τα τρόφιμα, τα αγροτικά προϊόντα, τα παράγωγα της γεωργίας είναι αναπόσπαστο κομμάτι του εθνικού πλούτου. Τελεσίδικα λοιπόν η συζήτηση για τον πλούτο ενός λαού μετατοπίζεται από τα πολύτιμα μέταλλα στα αγαθά που ικανοποιούν τις ανάγκες του.

Σ’ αυτό το σημείο –πέρα από το αναμφισβήτητο σωστό τρόπο με τον οποίο ο Σμιθ προσεγγίζει τα πράγματα– έχουμε ξεκάθαρη και τη σμιθιανή κοινωνική τοποθέτηση. Το κεφαλαιοκρατικό σύστημα ήταν ανώτερο από τη φεουδαρχία και σε τούτο το επίπεδο. Στο ότι κατόρθωνε ν’ αναπτύξει με ραγδαίους ρυθμούς τις παραγωγικές δυνάμεις, σε τομείς το ίδιο γόνιμους παραγωγικά όπως η βιομηχανία κι η μεταποίηση.

<sup>37</sup> David Hume, *Δοκίμια*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ.294.

<sup>38</sup> Ο.π. σελ. 308.

<sup>39</sup> Ανταμ Σμιθ, *Η Αόρατος Χειρ*, Εκδόσεις Ποντίκι, σελ.50

<sup>40</sup> Δες Adam Smith, *Wealth of Nations*, Worldsworth Editions, σελ.426



#### 4.6 Το ρικαρδιανό μονοατομικό υπόδειγμα

Ο Ρικάρντο προσπαθεί ν' ανακαλύψει ένα ακλόνητο και σταθερό μέτρο της αξίας που θα τον βοηθήσει να ανάγει κάθε έκφανση του παραγόμενου πλούτου σ' αυτό. Πιστεύει πως το βρίσκει στη σύνδεση της αξίας της εργασίας με τον γεωργικό τομέα και τη μαλθουσιανή θεωρία –για την οποία θα μιλήσουμε αργότερα- για τον πληθυσμό. Δέχεται, λοιπόν, πως μέτρο της αξίας είναι τα αναγκαία μέσα διατροφής του εργατικού πληθυσμού.

Όπως καταλαβαίνουμε, αυτό σημαίνει ότι η αξία της εργασίας συνδέεται με την ποσότητα του βασικού είδους διατροφής του πληθυσμού (π.χ. δημητριακά). Τα γεωργικά προϊόντα είναι –ποιος μπορεί να το αμφισβητήσει- η βασική τροφή εκείνων που παράγουν τον πλούτο και γι' αυτό μέτρο της αξίας της εργατικής τους δύναμης.

Η ρικαρδιανή σκέψη γίνεται απαισιόδοξη όταν συναντά τη μαλθουσιανή πληθυσμιακή θεωρία. Στο μυαλό του Ρικάρντο γεννιέται η ιδέα πως οι βιομηχανικές χώρες καθώς αυξάνουν τον πληθυσμό τους με μεγάλους ρυθμούς, θα βρεθούν μπροστά σ' ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα. Τα διατροφικά τους μέσα –γεωργικά προϊόντα- θα αυξάνονται με πολύ πιο αργούς ρυθμούς. Τούτη η δυσίωνη πρόβλεψη αποτελεί προϊόν δανεισμού. Πρωτοδιατυπώθηκε από τον Τόμας Μάλθους στα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Ας περάσουμε, τώρα, στο ρικαρδιανό υπόδειγμα.

Υποθέτουμε ότι μια οικονομία, μέσα σ' ένα έτος, παράγει ένα μόνο αγαθό, έστω κάποιο δημητριακό (π.χ. σίκαλη). Η ονομασία του υποδείγματος ως μονοατομικού γίνεται, ακριβώς, γι' αυτό το λόγο· επειδή, δηλαδή, παράγεται ένα μόνο αγαθό.

Οι κοινωνικές τάξεις που εμπλέκονται στο μοντέλο μας είναι τρεις. Οι γαιοκτήμονες-φεουδάρχες που μισθώνουν τη γη, οι εργάτες γης που την καλλιεργούν κι οι κεφαλαιοκράτες που αποκτούν τους παραγωγικούς συντελεστές και τους συνδυάζουν για να γίνει η παραγωγή.

Ένα τόσο απλό υπόδειγμα παρουσιάζει τις παρακάτω εξισώσεις:

- $Q = f(L)$  [1]

όπου  $Q$  = παραγόμενη ποσότητα σύκαλης μέσα στο έτος &  
 $L$  = πληθυσμός εργατών γης.

- $C = Lw$  (2)

όπου  $C$  = συνολικό ετήσιο κόστος εργασίας &  $w$  = μισθός.

- $K = C$  (3)

όπου  $K$  = κυκλοφορούν κεφάλαιο.

- $R = f(L) - L \cdot f'(L)$  [4]

όπου  $R$  = συνολικοί πρόσοδοι.

- $P = Q - R - W$  (5)

όπου  $P$  = κέρδη.

Ας μείνουμε λίγο περισσότερο στη σχέση (1). Η συνάρτηση παραγωγής της οικονομίας παρουσιάζει τις παρακάτω ιδιότητες:

- $f(0) \geq 0$

αφού η συνολική παραγόμενη σύκαλη δεν μπορεί να είναι αρνητική.

- $f'(1) > x$

όπου  $x$  = μισθός επιβίωσης. Δηλαδή, στη χειρότερη περίπτωση που απασχολείται μονάχα ένας εργάτης γης, τότε η οικονομία συνεχίζει να αναπαράγεται, αφού διαθέτει το *minimum* του εισοδήματος που απαιτείται για κάτι τέτοιο.

- $f''(L) < 0$

που σημαίνει πως η καμπύλη παραγωγής είναι κοίλη, δηλαδή, το συνολικό προϊόν αυξάνεται με φθίνοντες ρυθμούς. Αυτές οι φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας

αφορούν τη μαλθουσιανή επίδραση στο ρικαρδιανό έργο και στηρίζονται στους εξής λόγους: Όσο αυξάνεται η παραγωγή (Q) οι κεφαλαιοκράτες είναι αναγκασμένοι να χρησιμοποιούν ολοένα και λιγότερο αποδοτικά στρέμματα γης μιας και τα πλέον γόνιμα χρησιμοποιήθηκαν στα αρχικά στάδια παραγωγής. Αυτό, όμως, σημαίνει πως οι εργάτες γης δε θα συνεχίζουν να αυξάνουν το παραγόμενο προϊόν με τους ίδιους ρυθμούς.

Νομίζουμε πως αυτή είναι η κατάλληλη στιγμή να περάσουμε στον νόμο της φθίνουσας απόδοσης και τον Τόμας Μάλθους.

## 4.7 Ο Τόμας Μάλθους

### 4.7.1 Ο νόμος της φθίνουσας ή μη ανάλογης απόδοσης

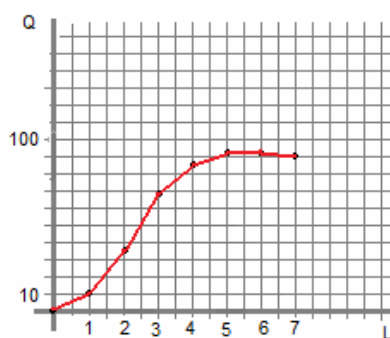
Στη σύγχρονη μικροοικονομική, η συμπεριφορά μιας γεωργικής επιχείρησης και της παραγωγής της στη βραχυχρόνια περίοδο ερμηνεύεται μέσα από την ισχύ του νόμου της φθίνουσας απόδοσης. Τι μας λέει, όμως, αυτός ο νόμος; Ας δώσουμε ένα παράδειγμα.

Το συνολικό προϊόν μιας γεωργικής επιχείρησης είναι το Q και διαφορετικά συμβολίζεται ως TP (Total Product). Για να το παρουσιάσουμε διαγραμματικά τοποθετούμε στον κάθετο άξονα τις τιμές του Q και στον οριζόντιο άξονα τις τιμές του μεταβλητού συντελεστή, που για μας θα είναι οι εργάτες γης που απασχολούνται στην καλλιέργεια. Ας υποθέσουμε ότι η γεωργική επιχείρηση παρουσιάζει τα παρακάτω δεδομένα:

Εργασία (L) Ποσότητα Μεταβλητού Συντελεστή	Συνολικό Προϊόν (Q)
0	0
1	10
2	37
3	69
4	85
5	92
6	92
7	90

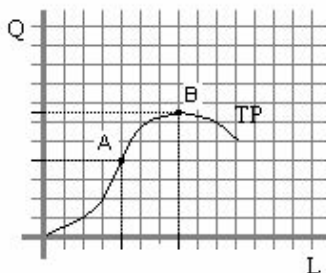
Πίνακας 4. Ο πίνακας παραγωγής της γεωργικής επιχείρησης

Με βάση τον παραπάνω πίνακα, η καμπύλη συνολικού προϊόντος έχει ως εξής:



Σχήμα 9. Η καμπύλη συνολικού προϊόντος της επιχείρησης

Συνήθως συναντάμε καμπύλη συνολικού προϊόντος με την παρακάτω μορφή:



Σχήμα 10. Η καμπύλη συνολικού προϊόντος μιας επιχείρησης δοσμένη με ποιοτικό τρόπο

Σε μια τέτοια καμπύλη μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής:

1. Η καμπύλη TP ξεκινάει από την αρχή των αξόνων, αφού για  $L = 0$  είναι  $Q = 0$ ,
2. στο διάστημα OA το συνολικό προϊόν αυξάνεται με αυξαντες ρυθμούς (κυρτό τμήμα),
3. στο διάστημα AB το Q συνεχίζει να αυξάνεται αλλά με φθίνοντες ρυθμούς (κοίλο τμήμα),
4. στο σημείο B το Q γίνεται μέγιστο
5. κι έπειτα μειώνεται.

Πρέπει να προσέξουμε τα εξής:

► Η καμπύλη TP εκφράζει τη σχέση ανάμεσα στη συνολική παραγόμενη ποσότητα του προϊόντος και στην ποσότητα του μεταβλητού συντελεστή (εργασία) που χρησιμοποιείται για να παραχθεί το εν λόγω προϊόν, σε κάθε δεδομένη χρονική περίοδο.

► Θεωρούμε πως κάθε μονάδα μεταβλητού συντελεστή που προστίθεται στην παραγωγή (κάθε εργάτης) είναι το ίδιο ικανή και έχει την ίδια αποδοτικότητα. Δηλαδή η εργασία –και γενικά κάθε μεταβλητός συντελεστής- είναι ομοιογενής.

Αυτό σημαίνει πως η μεγάλη αύξηση του Q στην αρχή (στο παράδειγμά μας από 0 σε 10, σε 37 & σε 69 μονάδες), έπειτα η σταδιακά ολοένα και μικρότερη αύξηση του (από 69 σε 85 & σε 92 μονάδες) και τέλος η στασιμότητα και η πτώση του (από 92 σε 92 & τελικά σε 90 μονάδες), δεν οφείλεται στην ικανότητα ή ανικανότητα του κάθε εργάτη που προστίθεται αλλά σε άλλους παράγοντες. Πού οφείλεται, όμως;

Μικροοικονομικά, απαντάμε ως εξής. Από ένα σημείο κι έπειτα, η είσοδος επιπλέον μονάδων εργασίας, δηλαδή, εργατών γης οδηγεί σε ολοένα και μικρότερες αυξήσεις στην παραγόμενη ποσότητα γεωργικού προϊόντος, γιατί οι εργάτες γης θα συνωστιάζονται, θα δυσκολεύονται να εργαστούν σε δεδομένους χώρους, μιας κι η γεωργική επιχείρηση απασχολεί και σταθερούς παραγωγικούς συντελεστές (θυμηθείτε ότι βρισκόμαστε σε βραχυχρόνια περίοδο παραγωγής).

Όλα τα παραπάνω βασίζονται στην πληθυσμιακή θεωρία του Τόμας Ρόμπερτ Μάλθους.

#### 4.7.2 Η μαλθουσιανή πληθυσμιακή θεωρία

Ποιος, όμως, ήταν ο Τόμας Μάλθους που επηρέασε τόσο σημαντικούς άντρες της εποχής του μα και των μετέπειτα βικτωριανών χρόνων;

Οικονομολόγος κι ιερέας, ο Μάλθους από μικρή ηλικία διαφωνούσε με τον πατέρα του σε σχέση με την πορεία της ανθρωπότητας. Αισιόδοξος ο γονιός του, πεσιμιστής αυτός συμμετείχαν, μάλλον, σε μεγάλους καβγάδες για το μέλλον (δυσοίωνα ή μη) του ανθρώπινου είδους.

Όλα αυτά γέννησαν στο μυαλό του νεαρού Τόμας τη θεωρία του περί πληθυσμού. Έτσι, στα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα δημοσιεύει το πασίγνωστο βιβλίο του, όπου υποστηρίζει τα εξής:

α. Ο ανθρώπινος πληθυσμός αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο (δηλαδή, 1,2,4,8,16,32,64,128 κτλ).

β. Τα μέσα διατροφής του αυξάνονται κι αυτά αλλά με αριθμητική πρόοδο (δηλαδή, 1,2,3,4,5,6,7,8 κτλ).

γ. Αυτό σημαίνει πως σύντομα οι άνθρωποι δε θα έχουν τα απαραίτητα μέσα για να ζήσουν.

δ. Αυτή η τραγική αναντιστοιχία θα αρθεί από τις αρρώστιες και τους πολέμους που θα μειώσουν τον πληθυσμό.

Τούτες οι εφιαλτικές προβλέψεις και πολύ περισσότερο τα απάνθρωπα μέσα επίλυσης, τον οδήγησαν στις επόμενες επανεκδόσεις να γίνει λιγότερο σκληρός και να προτείνει τον έλεγχο των γεννήσεων.

Παρ'όλ'αυτά, η πληθυσμιακή οπτική του γνώρισε μεγάλη αποδοχή. Δεν είναι ο χώρος αυτός κατάλληλος για να ερμηνεύσουμε τούτη την αποδοχή που επιφύλλαξε η Αγγλία του 19<sup>ου</sup> αιώνα στη μαλθουσιανή ιδιότυπη αποκάλυψη. Η αποδοχή αυτή, όμως, υπήρξε. Ο Ρικάρντο, όπως είδαμε, ενέταξε την ιδέα στις φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας της παραγωγής, ενώ ολόκληρος Δαρβίνος εξήγησε τη εξέλιξη των ειδών και με τη βοήθεια της αναντιστοιχίας πληθυσμού και μέσων διατροφής του. Και μια παράγραφο πριν, είδαμε πως τα σύγχρονα οικονομικά διατυπώνουν τη δική τους άποψη για τη διαφορά ανάμεσα στον αριθμό των εργατών που συνεχώς αυξάνεται (πληθυσμός) και το παραγόμενο προϊόν του (που θα μπορούσαν να είναι τα μέσα διατροφής του).

### 4.7.3 Ο Μάλθους στις μέρες μας

Σήμερα, ξέρουμε πως οι δυοίωνες σκέψεις του Μάλθους έχουν έναν σοβαρό αντίπαλο: την ικανότητα του ανθρώπου, μέσα από την έκρηξη της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων, να αυξήσει θαρρετά την ποσότητα της παγκόσμιας παραγωγής και να ικανοποιήσει τις ανάγκες του.

Κι, όμως, αυτή η απλοϊκή μαλθουσιανή σκέψη διατηρεί στις μέρες μας ένα μέρος της γοητείας της. Θα το δείξουμε αυτό μέσα από την ανάλυση (θα είναι στοιχειώδης) των συμπερασμάτων μιας μικρής έρευνας που έγινε σε σχολείο της Δυτικής Αθήνας πριν από 2 χρόνια περίπου (2014).

Σ' αυτήν, 125 μαθητές και μαθήτριες από όλο το Λύκειο καλέστηκαν να απαντήσουν στα παρακάτω τρία απλά ερωτήματα:

1. «Στις μέρες μας, υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στον ανθρώπινο πληθυσμό και τα μέσα διατροφής του». Συμφωνείς ή όχι με την παραπάνω πρόταση;

2. «Η παραπάνω αναντιστοιχία είναι η αιτία για την ύπαρξη φτώχειας στον πλανήτη». Συμφωνείς ή όχι;

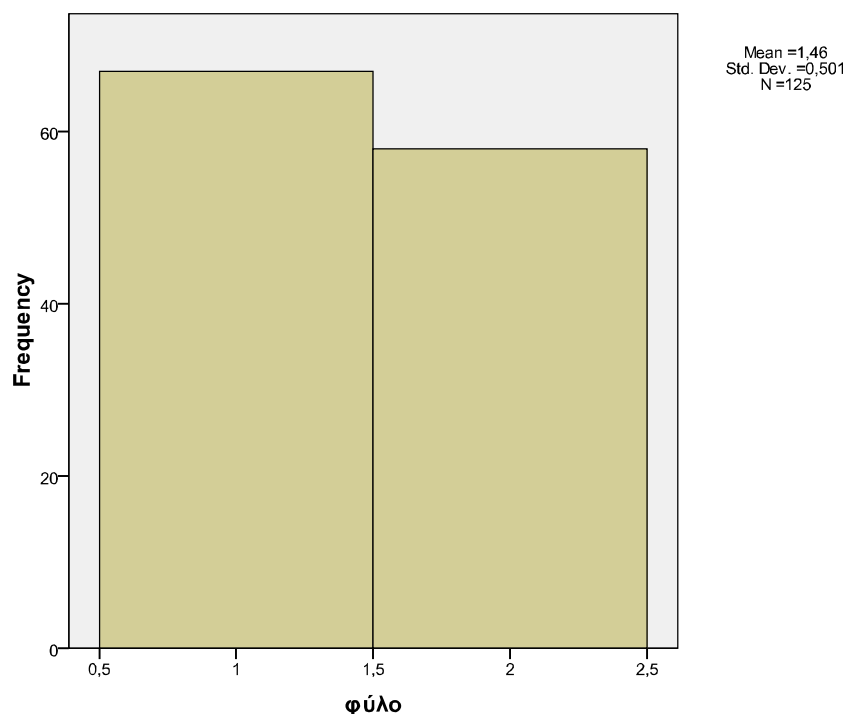
3. «Για να αντιμετωπιστεί αυτό το πρόβλημα θα πρέπει να μειωθεί ο ανθρώπινος πληθυσμός». Συμφωνείς ή όχι;

Ας δούμε τα στοιχεία της έρευνας. Πήραν μέρος 125 άτομα, 67 αγόρια και 58 κορίτσια. Το 53,6% λοιπόν των ερωτηθέντων ήταν μαθητές και το 46,4% μαθήτριες.

		φύλο			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Άνδρας	67	53,6	53,6	53,6
	Γυναίκα	58	46,4	46,4	100,0
	Total	125	100,0	100,0	

Πίνακας 5. Το ποσοστό κάθε φύλου στην έρευνα

Κοιτάξτε το ιστόγραμμα. Το 1 αντιστοιχεί στα αγόρια και το 2 στα κορίτσια.



Σχήμα 11. Το φύλο των ερωτηθέντων

Δείτε το μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων που συμφωνεί με την ύπαρξη της αναντιστοιχίας πληθυσμού και τροφής. Το 68% υιοθετεί την άποψη, είτε απόλυτα είτε περισσότερο από την αντίθετή της.

**Αναντιστοιχία Πληθυσμού-Τροφής**

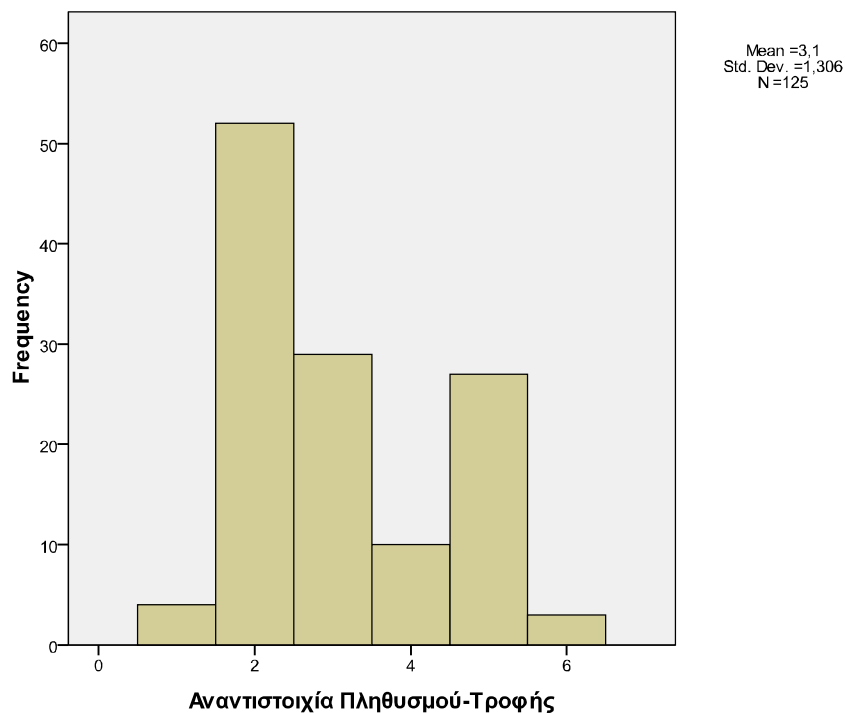
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Συμφωνώ απόλυτα	4	3,2	3,2	3,2
	Συμφωνώ	52	41,6	41,6	44,8

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

Περισσότερο συμφωνώ παρά διαφωνώ	29	23,2	23,2	68,0
Περισσότερο διαφωνώ παρά συμφωνώ	10	8,0	8,0	76,0
Διαφωνώ	27	21,6	21,6	97,6
Διαφωνώ απόλυτα	3	2,4	2,4	100,0
Total	125	100,0	100,0	

Πίνακας 6. Τι απάντησαν οι μαθητές & οι μαθήτριες στο πρώτο ερώτημα

Το ακόλουθο ιστόγραμμα παρουσιάζει τα ποσοστά των απαντήσεων στο πρώτο ερώτημα. Το 1 αντιστοιχεί στο «συμφωνώ απόλυτα», το 2 στο «συμφωνώ», το 3 στο «περισσότερο συμφωνώ παρά διαφωνώ», το 4 στο «περισσότερο διαφωνώ παρά συμφωνώ», το 5 στο «διαφωνώ» και το 6 στο «διαφωνώ απόλυτα».



Σχήμα 12. Σε ιστόγραμμα οι απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα

Λίγοι παραπάνω από τους μισούς (51,2%) συμφωνούν και με τη δεύτερη πρόταση. Ότι, δηλαδή, η φτώχεια οφείλεται στην διατυπωμένη αναντιστοιχία. Το ποσοστό συμφωνίας έχει μειωθεί αλλά παραμένει πολύ υψηλό.

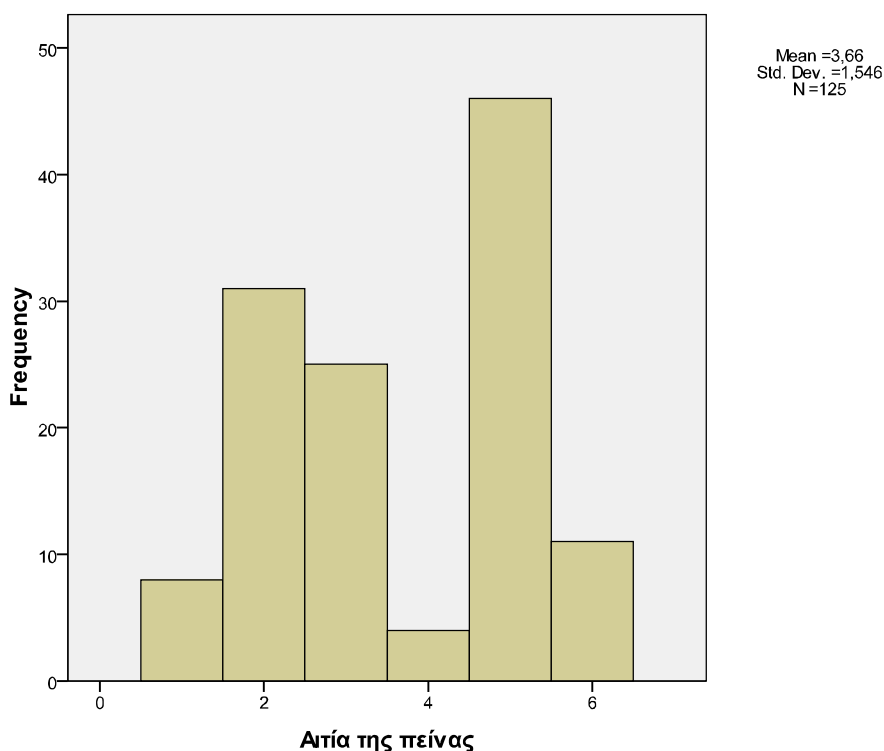
Αιτία της πείνας		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Συμφωνώ απόλυτα	8	6,4	6,4	6,4

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

Συμφωνώ	31	24,8	24,8	31,2
Περισσότερο συμφωνώ παρά διαφωνώ	25	20,0	20,0	51,2
Περισσότερο διαφωνώ παρά συμφωνώ	4	3,2	3,2	54,4
Διαφωνώ	46	36,8	36,8	91,2
Διαφωνώ απόλυτα	11	8,8	8,8	100,0
Total	125	100,0	100,0	

Πίνακας 7. Οι απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα

Να το διάγραμμα της δεύτερης ερώτησης, όπου οι αριθμοί στον οριζόντιο άξονα αντιστοιχούν στις ίδιες απαντήσεις με το προηγούμενο ερώτημα.



Σχήμα 13. Σχηματικά οι απαντήσεις στο δεύτερο ερώτημα

Τα πράγματα αλλάζουν στην τρίτη πρόταση. Με τη μαλθουσιανή σκληρότητα συμφωνεί ένας στους πέντε. Το 20%, παρ'όλ'αυτά, δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μικρό ποσοστό.

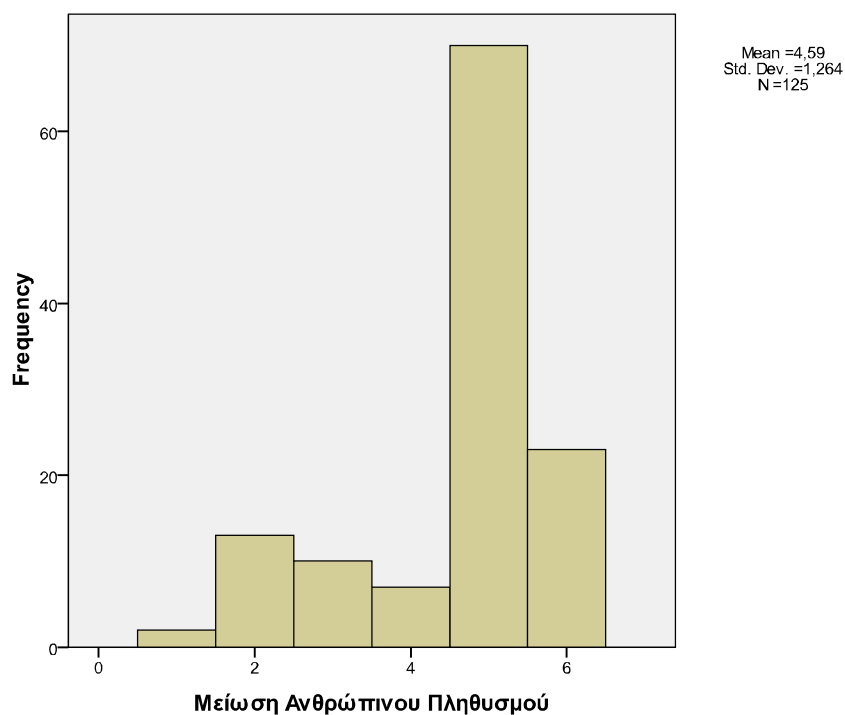
### Μείωση Ανθρώπινου Πληθυσμού

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Συμφωνώ απόλυτα	2	1,6	1,6	1,6

Συμφωνώ	13	10,4	10,4	12,0
Περισσότερο συμφωνώ παρά διαφωνώ	10	8,0	8,0	20,0
Περισσότερο διαφωνώ παρά συμφωνώ	7	5,6	5,6	25,6
Διαφωνώ	70	56,0	56,0	81,6
Διαφωνώ απόλυτα	23	18,4	18,4	100,0
Total	125	100,0	100,0	

Πίνακας 8. Οι απαντήσεις στο τρίτο ερώτημα

Ας δείξουμε το τελευταίο μας ιστόγραμμα σε σχέση με την έρευνα:



Σχήμα 14. Η διαγραμματική παρουσίαση των απαντήσεων στο τρίτο ερώτημα

Μπορούμε να βγάλουμε κάποια ασφαλή συμπεράσματα, από όλα αυτά που προηγήθηκαν; Μάλλον, όχι. Ούτε το δείγμα μας είναι αντιπροσωπευτικό (περιλαμβάνει μονάχα ηλικίες 16 έως 18 ετών) ούτε η μικρή αυτή «έρευνα» συγκροτημένη. Κι, όμως, νομίζουμε ότι απηχεί απόψεις που διαχέονται (εδώ δεν υπάρχει τρόπος να το αποδείξουμε) σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Έτσι, πρέπει να παραδεχτούμε ότι:

- οι ιδέες του Μάλθους περί πληθυσμού παρουσιάζουν ακόμη και σήμερα μια περίεργη γοητεία. Πολύ εύκολα και γρήγορα είναι διατεθειμένος κάποιος να τις υιοθετήσει. Η ανθεκτικότητά τους μέσα στο χρόνο, μάλλον, πρέπει να μας απασχολήσει πιο σοβαρά.



- Από την άλλη, τα μαλθουσιανά μέτρα αντιμετώπισης του «προβλήματος» δε φαντάζουν τόσο ελκυστικά στη μεγάλη πλειοψηφία των νέων, σήμερα. Τι στο καλό, δε βρισκόμαστε στα 1800.

#### **4.8 Ο πρωτογενής τομέας στον Κέυνς**

Το έργο του John Keynes –συμπληρώνονται 70 χρόνια φέτος (2016) από το θάνατό του- σημάδεψε τον 20<sup>ο</sup> αιώνα, περισσότερο από κάθε άλλον οικονομολόγο. Έχει μια καθολικότητα αφού αναφέρεται στον συνολικό τρόπο με τον οποίο πρέπει να λειτουργεί μια οικονομία. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι ανάγκασε σχεδόν όλους τους σημαντικούς διανοητές των οικονομικών μα ακόμα και τους απλούς ανθρώπους να τοποθετηθούν σε σχέση μ' αυτό.

Δεν μπορούμε εδώ –σ' αυτήν την εργασία- να μιλήσουμε γενικά για την κεϋνσιανή θεωρία. Θα θίξουμε μονάχα δύο σημεία από τις ιδέες της και κυρίως αυτές που συνδέονται με τον πρωτογενή τομέα.

Ένα μέρος του έργου του το αφιέρωσε στην κατανόηση των οικονομικών κύκλων. Εκεί έκανε μερικές διαπιστώσεις που σε όλους μας θα φανούν λογικές:

- Σε μια οικονομία που η γεωργία κατέχει την κυρίαρχη θέση, μια μεγάλη συγκομιδή οδηγεί στο ανοδικό σημείο καμπής του κύκλου, άρα σε μία μεγάλη αύξηση του ΑΕΠ και της απασχόλησης. Αντίθετα, στην ίδια οικονομία, μια μικρή συγκομιδή οδηγεί στο καθοδικό.
- Παρ'όλ'αυτά, οι αγροτικές αιτίες των διακυμάνσεων είναι στις σύγχρονες κοινωνίες λιγότερο σημαντικές για δύο –πιστεύει ο Κέυνς- λόγους. Ο πρώτος έχει να κάνει με τη μείωση, χρόνο με το χρόνο, της σημασίας του αγροτικού προϊόντος στο ΑΕΠ. Ο δεύτερος, αφορά τη διεθνοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας και τη δυνατότητα της τελευταίας να εφοδιάζει τις τοπικές αγορές πολύ γρήγορα με διάφορα αγροτικά προϊόντα, από τα πιο μακρινά μέρη του κόσμου, καλύπτοντας έτσι τα ελλείμματα των αγορών τους αλλά και ελαφρύνοντας τα πλεονάσματά τους.

#### **4.9 Κλείνοντας τους θεωρητικούς**

Ίσως να κουράσαμε, σ' αυτές τις τελευταίες σελίδες, με τις πολλές μας αναφορές σε θεωρητικούς της Οικονομίας. Ο στόχος ήταν πάντως διπλός. Αρχικά, να παρουσιάσουμε –αν γινόταν πιστά- μερικές από τις απόψεις αυτών των ανθρώπων για τη γεωργία και την αξία της. Έπειτα, θέλαμε να καταδείξουμε ότι η αγωνία για την πορεία της γεωργικής παραγωγής κι η εκτίμηση της ιδιαίτερης σημασίας της ξεκινά, όπως είδαμε, αιώνες πριν.



## **μέρος δεύτερο**

η στερεοελλαδίτικη γεωργία την τελευταία εικοσαετία

### **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ**

Τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη

#### **5.1 Εισαγωγή**

Η τελευταία εικοσαετία είναι μία από τις πιο ταραχώδεις που γνώρισε η οικονομία τούτης της χώρας, στα χρόνια που η τελευταία αποτέλεσε ελεύθερο κράτος. Από τη μια μεριά, η εκτόξευση του ΑΕΠ σε ύψη πρωτόγνωρα για την οικονομική μας ιστορία κι από την άλλη, η οχταετής συνεχιζόμενη πτώση του (από το 2009 κι έπειτα) που, συνήθως, χαρακτηρίζει κοινωνίες που βρίσκονται σε πόλεμο κι όχι σε ειρήνη.

Στην ανάλυσή μας θα αφιερώσουμε χώρο στην έννοια του ΑΕΠ αλλά και στις διάφορες κατηγοριοποιήσεις του. Και συγκεκριμένα, στο προϊόν σε τρέχουσες και σταθερές τιμές. Θα μιλήσουμε, επίσης, για τη σημασία του ως δείκτη οικονομικής ευημερίας αλλά και για τις αδυναμίες που εμφανίζει ως τέτοιος.

Ύστερα, θ' αναφερθούμε στη συμμετοχή του πρωτογενή τομέα στο ΑΕΠ. Εκεί, χρήσιμη θα είναι η έννοια της προστιθέμενης αξίας, την οποία αφού περιγράψουμε ώστε να γίνει κατανοητή σε κάθε αναγνώστη, θα περάσουμε στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της γεωργίας, της αλιείας και της δασοκομίας καθώς και στο ποσοστό που καταλαμβάνει στο εγχώριο προϊόν.

Θα γίνει ολοφάνερη η πτώση της σημασίας της καλλιέργειας στην παραγωγή εγχώριου πλούτου, κάτι που οφείλει να απασχολήσει τη δημόσια συζήτηση. Γιατί τούτη η εξέλιξη που διαδραματίζεται μπροστά στα μάτια μας τις τελευταίες δεκαετίες κι όχι μονάχα τις δύο ύστερες δεκαετίες, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη φύση της οικονομίας μας αλλά και την ποιότητα της ζωής μας.

Δίπλα σ' αυτά, θα συζητήσουμε και για την πορεία της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα. Θα την αντικρίσουμε κι απόλυτα (με τη μεγάλη της καθίζηση) αλλά κι ως ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού. Μαζί με τη συνολική πρωτογενή απασχόληση θα δούμε τη μισθωτή εργασία στη γεωργία, την αλιεία και τη δασοκομία. Πόσοι είναι οι εργάτες γης, οι μισθωτοί υλοτόμοι κι αλιείς και ποιο μέρος του εργατικού δυναμικού καταλαμβάνουν;

Πριν από αυτά, όμως, θα αναφερθούμε στις έννοιες του πληθυσμού, του οικονομικά ενεργού κι οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού.

#### **5.2 Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ)**

Είναι το αρκτικόλεξο που χρησιμοποιείται στα οικονομικά περισσότερο από κάθε άλλο. Ο λόγος είναι απλός. Θεωρούμε πως τούτος ο όρος μπορεί να αποδόσει την κατάσταση ενός έθνους καλύτερα από κάθε άλλο.

Γρήγορα έγινε αντιληπτό πως δε φτάνει να έχεις μονάχα υψηλό ΑΕΠ για να ευημερείς. Έτσι, δημιουργήθηκαν μεγέθη που δίπλα στο παραγόμενο ετήσιο προϊόν, τοποθέτησαν την ατμοσφαιρική ρύπανση ή το προσδόκιμο ζωής. Παρ' όλ' αυτά, ακόμη και σήμερα, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν λειτουργεί, περισσότερο από κάθετι άλλο, ως δείκτης οικονομικής ευημερίας.

Πώς, όμως, θα μπορούσαμε να το ορίσουμε; Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν είναι η συνολική αξία σε χρηματικές μονάδες των τελικών υλικών αγαθών κι υπηρεσιών που παράγονται σε μια χώρα σε ένα συγκεκριμένο έτος. Λίγο παρακάτω, θα ορίσουμε την έννοια του τελικού αγαθού.

Επιτρέψτετε μας να ασχοληθούμε, τώρα, με τον τρόπο υπολογισμού του ΑΕΠ.

### Ένα παράδειγμα

Έστω μια οικονομία που παράγει  $n$  αγαθά (προϊόντα κι υπηρεσίες). Το Α.Ε.Π. δίνεται από τον τύπο:

$$ΑΕΠ = P_1 \cdot Q_1 + P_2 \cdot Q_2 + \dots + P_n \cdot Q_n$$

όπου,  $P_i$  = τιμή του  $i$  αγαθού και  $Q_i$  = ποσότητα του  $i$  αγαθού.

Παράδειγμα :

Έστω ότι μας δίνεται ο παρακάτω πίνακας που αφορά μια οικονομία η οποία παράγει μόνο τα τρία αγαθά:

ΑΓΑΘΟ	ΠΟΣΟΤΗΤΕΣ	ΤΙΜΗ (ΣΕ ΕΥΡΩ)
ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΑ	5.000.000 κιλά	1
ΜΠΑΛΕΣ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ	500.000 τεμάχια	10
ΦΟΡΤΗΓΑ	15 τεμάχια	100.000

Πίνακας 9. Οι ποσότητες κι οι τιμές των τριών αγαθών που παράγει η φανταστική οικονομία

Το Α.Ε.Π. της οικονομίας είναι :

$$\begin{aligned} Α.Ε.Π. &= 5.000.000 \cdot 1 + 500.000 \cdot 10 + 15 \cdot 100.000 \\ &= 5.000.000 + 5.000.000 + 1.500.000 \\ &= 11.500.000 \text{ ευρώ} \end{aligned}$$

Είμαστε υποχρεωμένοι να εκφράζουμε το ΑΕΠ σε χρηματικές μονάδες. Ο λόγος είναι πως θέλουμε να εκφράσουμε σε ένα κοινό μέτρο (που είναι το χρήμα) όλα τα αγαθά (συνήθως είναι χιλιάδες) που παράγει μια οικονομία. Στο προηγούμενο παράδειγμα όπου – υποθετικά- τα αγαθά είναι μόλις 3, δε γίνεται να αθροίσεις τεμάχια με κιλά. Έτσι το πρόβλημα αυτής της ανομοιογένειας λύνεται με την κοινή έκφραση όλων των αγαθών σε χρηματικές μονάδες.

Ο αναγνώστης έχει, φυσικά ακούσει και τον όρο «Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν». Δεν είναι, βέβαια, το ίδιο πράγμα. Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν είναι αυτό που παράγεται μέσα στην επικράτεια μιας χώρας ανεξάρτητα από την εθνικότητα του παραγωγού, ενώ για να υπολογίσουμε το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν θα πρέπει στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν να προσθέτουμε το μέρος του εισοδήματος που παράγουν οι πολίτες της στο εξωτερικό και το αποστέλλουν στη χώρα τους και να αφαιρέσουμε το μέρος του εισοδήματος που παράγουν οι αλλοδαποί στη χώρα και το αποστέλλουν στις πατρίδες τους. Για παράδειγμα τα ρούχα που παράγει μια ιταλική βιομηχανία στην Ελλάδα ανήκουν στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Ελλάδας και στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν της Ιταλίας, όταν το εισόδημα που αντλείται από την παραπάνω παραγωγή, αποστέλλεται στην Ιταλία.

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

Μετά από τα τόσα εισαγωγικά μας λόγια για το ΑΕΠ, ας περάσουμε στην εικοσαετία αναφοράς. Κοιτάζτε τον παρακάτω πίνακα. Μας δείχνει την πορεία του ελληνικού προϊόντος από το 1995 έως το 2015.

Έτος	ΑΕΠ σε σταθερές τιμές του προηγούμενου έτους (σε δις ευρώ)
1995	93,064
1996	95,727
1997	107,657
1998	119,180
1999	129,111
2000	139,033
2001	147,083
2002	158,164
2003	172,933
2004	187,959
2005	194,876
2006	210,504
2007	224,994
2008	231,915
2009	231,583
2010	224,520
2011	205,389
2012	191,915
2013	185,089
2014	181,569
2015	177,148

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 10. Το πραγματικό ΑΕΠ της χώρας μας

Τι παρατηρούμε; Αρχικά, ότι αυτή η μικρή περίοδος χωρίζεται σε δύο πολύ διακριτά μεταξύ τους διαστήματα. Το ένα –ίσαμε το 2008- χαρακτηρίζεται από συνεχή άνοδο και μάλιστα, κάποιες χρονιές, αλματώδη.

Σε ποιους παράγοντες στηρίχθηκε τούτη η ανάπτυξη; Πόσο σταθερές ήταν οι βάσεις της; Και σε ποιο βαθμό η γεωργία κι η προστιθέμενη της αξία την υποβοήθησε;

Είναι κοινός τόπος για κάθε Έλληνα πως η περίοδος αυτή, που όντως είχε αναπτυξιακά γνωρίσματα, δε βασίστηκε σε στέρεα πόδια. Το χρονικό αυτό διάστημα δε χαρακτηρίστηκε από την ύπαρξη μιας συγκροτημένης παραγωγικής βάσης, θα λέγαμε το αντίθετο· γνώρισμά της αποτέλεσε η παραγωγική αποδόμηση. Τότε, θα πείτε, πώς εμφανίστηκαν αυτά τα νούμερα;

Στο σημείο αυτό θα τονίσουμε δύο γεγονότα που συνηγόρησαν ώστε να εμφανιστούν οι σημαντικοί αυτοί ρυθμοί ανάπτυξης. Το ένα είναι η πολύ εύκολη πρόσβαση στην αγορά χρήματος που είχε η χώρα μας. Ο πανεύκολος δανεισμός της πολλές φορές, όμως, με πανύψηλα επιτόκια σαν αυτά των μέσων της δεκαετίας του '90. Το μπόλικο αυτό χρήμα μπορεί να έριχνε περίσσιο λάδι στα γρανάζια της οικονομικής μας μηχανής (όπως θα έλεγε ο Χιουμ), παράλληλα όμως διόγκωσε το

δημόσιο χρέος και –ίσως το χειρότερο- μεγάλωσε τον εθισμό μας σ' ένα οικονομικό μοντέλο που αποθέωνε την κατανάλωση κι υποτιμούσε την παραγωγή. Τούτη η νοοτροπία φώλιασε και στους κάμπους, όπως θα δούμε παρακάτω, κυρίως μέσα από το καθεστώς των επιδοτήσεων.

Το άλλο γεγονός ήταν η ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Φυσικά κι επηρέασαν την οικοδομική δραστηριότητα και τα τόσα επαγγέλματα γύρω απ' αυτήν, τόνωσαν την οικονομία παροδικά, παρ' όλ' αυτά, όταν κατακάθισε ο κουρνιαχτός που είχε σηκώσει η κατασκευαστική τους φρενίτιδα, αποκαλύφθηκε ένα τοπίο γεμάτο άδεια κι αναξιοποίητα γήπεδα μα κι ακόμα μεγαλύτερα χρέη. Η Αθήνα δεν μπόρεσε να γίνει Βαρκελώνη. Δεν αξιοποίησε δημιουργικά για τους πολίτες της και την οικονομία την όποια δυναμική διέθεταν οι αγώνες αυτοί. Αλλά κι ούτε μάς εμφάνισε ποτέ τον πραγματικό τους λογαριασμό που, ίσως, και να πληρώνουμε σήμερα.

Από τι χαρακτηρίζεται το σήμερα; Η απάντηση είναι γνωστή σε όλους. Από μια ύφεση που κρατάει οχτώ χρόνια, από το 2009 μέχρι και τώρα. Αυτή είναι η δεύτερη διακριτή περίοδος της τελευταίας εικοσαετίας που εύκολα την ονομάζει κανείς υφεσιακή.

Η Ελλάδα κατάφερε μέσα σε 7 χρόνια ειρήνης (κι όχι, ευτυχώς, πολέμου) να απωλέσει το 25% του πλούτου που παράγει και με τον οποίο ταΐζει, ντύνει, ψυχαγωγεί και στεγάζει τους ανθρώπους της.

Πιο πάνω μιλήσαμε για ΑΕΠ σε σταθερές τιμές. Τι είναι, όμως, αυτό το πράγμα;

### *Ένα δεύτερο παράδειγμα*

*Προσέξτε το παρακάτω παράδειγμα. Αναφέρεται σε μια υποθετική οικονομία που παράγει ένα μόνο αγαθό για 2 χρόνια:*

ΕΤΟΣ	ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΑΓΑΘΟΥ	ΤΙΜΗ ΑΓΑΘΟΥ (σε €)	Α.Ε.Π (σε τρέχουσες τιμές)
1	20	5	100
2	40	2	80

*Πίνακας 11. Το ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές*

*Βλέπουμε από τα δεδομένα του πίνακα πως η οικονομία ενώ διπλασιάζει (από το πρώτο στο δεύτερο έτος) την ποσότητα του αγαθού της, εμφανίζει μικρότερο Α.Ε.Π. (από 100 σε 80 ευρώ). Γιατί; Η απάντηση είναι φανερή. Αφού υπολογίζουμε το Α.Ε.Π σε χρηματικές μονάδες, το μέγεθός του επηρεάζεται και από την τιμή του αγαθού. Η τιμή λοιπόν μειώνεται και παρασέρνει μαζί της και το Α.Ε.Π. Αυτό όμως μάς οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα, να πιστεύουμε δηλαδή ότι η συγκεκριμένη οικονομία μείωσε τις παραγωγικές της δυνατότητες.*

Για να ξεπεράσουμε το πρόβλημα των τιμών χρησιμοποιούμε τον δείκτη τιμών (ΔΤ). Με τη βοήθειά του υπολογίζουμε το Α.Ε.Π σε σταθερές τιμές ενός έτους. Δες τα βήματα:

Για να βρω το ΔΤ πρέπει πρώτα να διαλέξω ένα έτος βάσης. Έστω ότι στην υποθετική οικονομία του προηγούμενου παραδείγματος, έχω ως έτος βάσης το δεύτερο έτος. Τότε για κάθε έτος ισχύει:

$$\Delta T = \frac{\text{Τιμή τρέχοντος έτους}}{\text{Τιμή έτους βάσης}} \cdot 100 = \frac{P_{\tau.ε}}{P_{ε.β}} \cdot 100$$

Έτσι στον πίνακα έχουμε :

ΕΤΟΣ	Δ.Τ σε τιμές 2 <sup>ου</sup> έτους
1	[5:2] · 100 = 250
2	[2:2] · 100 = 100

Πίνακας 12. Πώς υπολογίζουμε τον δείκτη τιμών

Ο Δ.Τ. στο έτος βάσης θα είναι πάντα ίσος με 100 γιατί:

$$\text{Τιμή τρέχοντος έτους} = \text{Τιμή έτους βάσης}$$

Τώρα μπορούμε να βρούμε το Α.Ε.Π. σε σταθερές τιμές 2<sup>ου</sup> έτους, δηλαδή εκφρασμένο στις τιμές του έτους βάσης.

Χρησιμοποιούμε τον τύπο:

$$\text{Α.Ε.Π. σταθερές τιμές} = \frac{\text{ΑΕΠ τρέχουσες τιμές}}{\text{Δ.Τ σε τιμές έκφρασης}} \cdot 100$$

Έτσι έχουμε στο παράδειγμά μας:

ΕΤΟΣ	Α.Ε.Π τρέχουσες τιμές	Δ.Τ σε τιμές 2 <sup>ου</sup> έτους	Α.Ε.Π. σε σταθερές τιμές 2 <sup>ου</sup> έτους
1	100	250	[100/250] · 100 = 40
2	80	100	[80/100] · 100 = 80

Πίνακας 13. Η εύρεση του πραγματικού ΑΕΠ

Δηλαδή, η οικονομία αύξησε τις παραγωγικές της δυνατότητες.

Βλέπουμε δηλαδή ότι για το 2<sup>ο</sup> έτος το Α.Ε.Π σε σταθερές τιμές είναι διπλάσιο από αυτό του 1<sup>ου</sup> έτους. Αποκαταστάθηκε η αλήθεια! Με τη χρησιμοποίηση του Δ.Τ αφαιρέσαμε την επίδραση της αύξησης των τιμών πάνω στο Α.Ε.Π. και τώρα το τελευταίο εκφράζει αυτό που πραγματικά πρέπει, δηλαδή μόνο τις μεταβολές στην ποσότητα του αγαθού που εκφράζουν και τις πραγματικές δυνατότητες της οικονομίας.

Μ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να δημιουργήσουμε το ΑΕΠ σε σταθερές τιμές ενός έτους βάσης, σαν κι αυτό που χρησιμοποιήσαμε στους προηγούμενους πίνακες.

### 5.3 Το Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ

Ας περάσουμε στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των τελευταίων ετών. Μέσα από την πτωτική του πορεία θα δούμε πιο καθαρά αυτό που συμβαίνει με τον εγχώριο πλούτο μας. Γιατί τούτος ο δείκτης λαμβάνει υπόψη του και το μέγεθος του πληθυσμού.

Το ότι αυτό είναι πολύ σημαντικό μπορεί ο αναγνώστης να το συμπεράνει εύκολα σκεφτόμενος το ΑΕΠ δύο διαφορετικών χωρών όπως η Κίνα κι η Σουηδία. Προφανώς κι η Κίνα έχει πολύ υψηλότερο εγχώριο προϊόν από τη σκανδιναβική χώρα. Μα αυτό δε σημαίνει ότι ο μέσος Κινέζος διαθέτει πιο ικανοποιητικό εισόδημα ή ποιότητα ζωής. Κι επειδή το τελευταίο είναι αρκετά σύνθετο θα μείνουμε στο μέσο ετήσιο εισόδημα και θα δούμε αρχικά πώς υπολογίζεται το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μιας οικονομίας.

Έχουμε και λέμε: Το Κατά Κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ δίνεται από τον τύπο:

$$\text{Κατά Κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ} = \frac{\text{Πραγματικό ΑΕΠ}}{\text{Πληθυσμός}}$$

όπου πραγματικό ΑΕΠ = ΑΕΠ σε σταθερές τιμές ενώ το Κατά Κεφαλήν ονομαστικό ΑΕΠ δίνεται από τον τύπο:

$$\text{Κατά Κεφαλήν ονομαστικό ΑΕΠ} = \frac{\text{Ονομαστικό ΑΕΠ}}{\text{Πληθυσμός}}$$

όπου ονομαστικό ΑΕΠ = ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές.

### Ένα τρίτο παράδειγμα

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν 2 οικονομίες Α και Β στις οποίες ο πληθυσμός είναι 5 άτομα (για την καθεμία) κι έχουν πραγματικό ΑΕΠ ίσο με 100 μονάδες. Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η διανομή του ΑΕΠ στα άτομα:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ Α		ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ Β	
Άτομο	Μερίδιο του ΑΕΠ που λαμβάνουν	Άτομο	Μερίδιο που λαμβάνουν
Γιώργος	20	Νίκος	70
Άννα	20	Καίτη	10
Γιάννης	20	Μαρία	5
Χρύσα	20	Θανάσης	10
Έκτορας	20	Αθηνά	5

Πίνακας 14. Η κατανομή του εισοδήματος στα μέλη των 2 οικονομιών

Το Κατά Κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ και των 2 Οικονομιών είναι ίσο με 20 αφού:

$$\text{Κατά Κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ} = \frac{\text{Πραγματικό ΑΕΠ}}{\text{Πληθυσμός}} = \frac{100}{5} = 20$$

Φαίνεται λοιπόν ότι όσο περισσότερο άνιση είναι η κατανομή του ΑΕΠ στα άτομα τόσο λιγότερο το κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρουσιάζει τα πραγματικά δεδομένα της οικονομίας (Οικονομία Β). Αντίθετα το Κατά Κεφαλήν Πραγματικό ΑΕΠ είναι ένας ακριβής δείκτης ευημερίας όταν υπάρχει ίση κατανομή του ΑΕΠ στα άτομα (Οικονομία Α).

Το παραπάνω παράδειγμα δε δείχνει μονάχα το πώς υπολογίζουμε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αλλά και το βασικό του μειονέκτημα, δηλαδή, η ολοένα και μικρότερη πειστικότητά του ως δείκτη όσο η κατανομή του πλούτου γίνεται πιο άνιση.



Την τελευταία δεκαετία το δικό μας αντίστοιχο κατά κεφαλήν είχε την πορεία που φανταζόμαστε. Ο ακόλουθος πίνακας παρουσιάζει το ύψος του, προφανώς σε ευρώ και σε αγοραίες (δηλαδή, σε τρέχουσες ή ονομαστικές) τιμές κάθε έτους.

Έτος	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε χιλιάδες €
2006	19,769
2007	21,061
2008	21,845
2009	21,386
2010	20,324
2011	18,643
2012	17,311
2013	16,451
2014	16,250

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 15. Το ονομαστικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ετών 2006-2014

Ο μέσος Έλληνας, λοιπόν, έχει απωλέσει, μέσα στην τελευταία εξαετία (2008-2014), το 25,6% του εισοδήματός του. Αν μάλιστα σκεφτούμε ότι τα πιο κοντινά μας έτη έχουμε πληθυσμιακή μείωση (θάνατοι > γεννήσεις) ή ακόμα κι ότι ο μη οικονομικά ενεργός πληθυσμός υπερβαίνει το εργατικό δυναμικό, τι πρέπει άραγε να συμπεράνουμε; Υπάρχει μήπως καμία αμφιβολία ότι μια τόσο σημαντική πτώση θα εμφανίζεται και στο μέσο αγροτικό εισόδημα;

Και κάτι τελευταίο, μιας και μιλάμε για το ΑΕΠ ως δείκτη ευημερίας μιας χώρας. Το μέγεθος αυτό που μας απασχόλησε σε όλες τις προηγούμενες σελίδες, εμφανίζει μερικές πολύ σημαντικές αδυναμίες τις οποίες καλό θα είναι να τις έχουμε υπόψη μας. Ας αναφέρουμε τις τέσσερις πιο σημαντικές.

Πρώτον, το ΑΕΠ ως δείκτης δεν περιλαμβάνει την αξία της παραγωγής που αφορά την ιδιοκατανάλωση. Όταν ένας γεωργός παράγει το αγαθό του π.χ ντομάτα, τότε πουλώντας την στον έμπορο, «δηλώνει» στο ΑΕΠ την ύπαρξή της, τη μετατρέπει σε χρηματικές μονάδες που προσμετρώνται στο εγχώριο προϊόν. Όταν όμως, μια νοικοκυρά παράγει ντομάτες στον μπαξέ της και τις προορίζει για προσωπική κατανάλωση (ιδιοκατανάλωση), τότε η ποσότητα κι η αξία τους δεν καταγράφεται πουθενά.

Δεύτερον, είναι ποσοτικός κι όχι ποιοτικός δείκτης. Σε μια χώρα με μεγάλα εισοδήματα αλλά και με τεράστια οικολογικά προβλήματα, καταγράφεται ένα σημαντικό ΑΕΠ (ποσοτικός δείκτης) αλλά όχι η ποιότητα ζωής των ατόμων που το παράγουν (ποιοτικός δείκτης).

Τρίτον, αγνοεί τη σύνθεση και την κατανομή της παραγωγής. Το ΑΕΠ δε λαμβάνει υπόψη του το είδος των αγαθών και των υπηρεσιών που παράγονται (σύνθεση του ΑΕΠ). Ας υποθέσουμε πως μια χώρα Α έχει μεγαλύτερο ΑΕΠ από μια χώρα Β. Η χώρα Α παράγει κυρίως πολεμικά αγαθά ενώ η χώρα Β κυρίως αγροτικά. Παρόλη τη διαφορά στο μέγεθος του ΑΕΠ ( $ΑΕΠ_A > ΑΕΠ_B$ ), δεν είναι καθόλου σίγουρο πως οι κάτοικοι της χώρας Α έχουν μεγαλύτερη οικονομική ευημερία από αυτούς της χώρας Β. Το ΑΕΠ όμως, αδυνατεί να καταδείξει κάτι τέτοιο. Ας προσθέσουμε ότι το ΑΕΠ δεν λαμβάνει υπόψη του την κατανομή της παραγωγής, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο διανέμεται το προϊόν στα μέλη της οικονομίας. Έτσι μπορεί μια χώρα να έχει μεγαλύτερο ΑΕΠ από μια άλλη, μα δεν γνωρίζουμε (μέσω

του ΑΕΠ) αν έχει μεγαλύτερες ή μικρότερες ανισότητες στη μοιρασιά των αγαθών της. Το ΑΕΠ δεν μπορεί να αποδώσει το χάσμα μεταξύ φτωχών και πλουσίων.

Τέταρτον, δε συμπεριλαμβάνει την αξία των αγαθών και των υπηρεσιών της παραοικονομίας. Το λαθρεμπόριο προϊόντων ή τα ναρκωτικά δεν προσμετρώνται στο ΑΕΠ γιατί πολύ απλά λόγω της παράνομης παραγωγής και διακίνησής τους κανείς δεν τα καταγράφει. Έτσι το ΑΕΠ «αγνοεί» την ύπαρξη της παραοικονομίας.

#### **5.4 Η καταναλωτική δαπάνη & οι αποταμιεύσεις**

Η καταναλωτική δαπάνη, σε σχέση με τις επενδύσεις ή τις δημόσιες δαπάνες, καταλαμβάνει το μεγαλύτερο ποσοστό σε κάθε ΑΕΠ, που φτάνει το 60% ή και το 70%. Μέσα σ' αυτήν, σημαντικότερη είναι η δαπάνη των νοικοκυριών.

Να, ποια ήταν την τελευταία εικοσαετία η δική μας αντίστοιχη δαπάνη σε δισεκατομμύρια ευρώ και σε σταθερές τιμές του προηγούμενου έτους.

<b>Έτος</b>	<b>Τελική Καταναλωτική Δαπάνη Νοικοκυριών σε σταθερές τιμές του προηγούμενου έτους (σε δις ευρώ)</b>
1995	61,120
1996	62,953
1997	70,849
1998	77,547
1999	84,058
2000	88,656
2001	94,932
2002	102,896
2003	110,038
2004	116,835
2005	124,872
2006	131,744
2007	141,880
2008	152,494
2009	155,922
2010	146,735
2011	136,783
2012	128,239
2013	125,532
2014	123,549
2015	120,492

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

*Πίνακας 16. Η καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών*

Ας παρατηρήσουμε τώρα την υψηλή συσχέτιση της καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών με το ύψος του ΑΕΠ. Ο παρακάτω πίνακας δείχνει πως ο συντελεστής Pearson μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών αγγίζει το 1 (για την ακρίβεια είναι ίσος

με 0,993). Τούτο σημαίνει πως υπάρχει ισχυρότατη θετική σχέση μεταξύ τους. Άρα όταν αυξάνεται το ένα από αυτά (για παράδειγμα όταν η δαπάνη των νοικοκυριών αυξάνεται) τείνει να αυξηθεί το ΑΕΠ.

**Correlations**

		ΔΑΠΑΝΗ	ΑΕΠ
ΔΑΠΑΝΗ	Pearson Correlation	1	,993**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	21	21
ΑΕΠ	Pearson Correlation	,993**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	21	21

\*\* . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Πίνακας 17. Ο δείκτης Pearson ανάμεσα στη δαπάνη των νοικοκυριών & το ΑΕΠ

Αυτή η τόσο ισχυρή συσχέτιση εμφανίζεται ξεκάθαρα τα 20 τελευταία χρόνια. Οπότε κι η ερώτηση που ακολουθεί είναι μάλλον αυτονόητη κι απλή. Κρατώντας τόσο χαμηλά την καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών, με το μείγμα της λιτότητας και της υπερφορολόγησης να επικρατεί στην οικονομική μας πολιτικής, πώς μπορεί κανείς να περιμένει βάσιμα την ανάπτυξη; Αυτό το ερώτημα θα μας απασχολήσει και παρακάτω.

Το εισόδημα που δεν καταναλώνεται, αποταμιεύεται. Ποια ήταν λοιπόν η εξέλιξη των αποταμιεύσεων την τελευταία δεκαετία;

Έτος	Καθαρή Αποταμίευση σε δισεκατομμύρια €
2006	-0,981
2007	-6,690
2008	-15,402
2009	-23,843
2010	-25,009
2011	-26,970
2012	-20,643
2013	-17,917
2014	-16,096

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 18. Η καθαρή αποταμίευση για το διάστημα 2006-2014

Ο πίνακας μας σταματάει στο 2014. Την επόμενη χρονιά η μείωση της καθαρής αποταμίευσης ήταν ακόμα μεγαλύτερη μιας και τα γεγονότα (ενδεχόμενο ρήξης με τους δανειστές, capital controls) μεγάλωσαν την καταθετική ανασφάλεια.

## 5.5 Το εμπορικό ισοζύγιο

Πάμε τώρα στις εισαγωγές και τις εξαγωγές μας. Να πούμε, εδώ, πως οι εξαγωγές μας τα προηγούμενα χρόνια ήταν από τα λίγα μακροοικονομικά μεγέθη που εμφάνισαν άνοδο, πιθανόν λόγω της ιδιότυπης φυσικής επιλογής στον χώρο των επιχειρήσεων. Οι εταιρείες μας για να επιβιώσουν έπρεπε να προσαρμοστούν σ' ένα περιβάλλον που –όπως είδαμε- είχε κάθετη πτώση της εγχώριας ζήτησης. Έτσι έγιναν πιο εξωστρεφείς.

Έτος	Εισαγωγές	Εξαγωγές
2010	65,975	47,281
2011	62,890	49,972
2012	60,803	53,486
2013	62,180	56,035
2014	64,896	59,298
2015	58,291	55,835

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 19. Εισαγωγές & εξαγωγές στα έτη 2010-2015

Ο επόμενος πίνακας δείχνει το ισοζύγιο μόνο των αγαθών (δίχως τις υπηρεσίες) που φυσικά περιλαμβάνει και τα γεωργικά προϊόντα.

Έτος	Εισαγωγές υλικών αγαθών	Εξαγωγές υλικών αγαθών
2010	52,827	21,789
2011	51,044	24,654
2012	50,102	28,598
2013	52,662	30,704
2014	54,899	31,167
2015	49,926	31,154

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 20. Το εμπορικό ισοζύγιο των υλικών αγαθών

Τι παρατηρούμε; Παρόλη την πτώση των εισαγωγών (no money, no honey!), η χώρα μας εξακολουθεί να είναι ελλειμματική στο εμπορικό της ισοζύγιο, να εισάγει συνολικά περισσότερα απ' όσα εξάγει. Μάλιστα, στα αγαθά, το διαχρόνικό μας αυτό έλλειμμα είναι πιο έντονο μιας κι από κει λείπει η ναυτιλία κι ο τουρισμός.

## 5.6 Η ανεργία

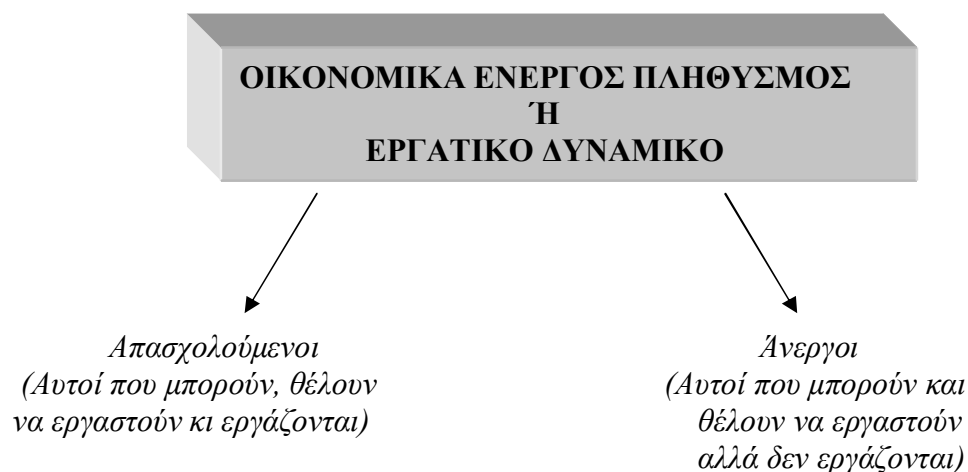
Θα μπορούσες και να μην πεις τίποτε. Απλώς να διαβάσεις τον παρακάτω πίνακα. Μέσα σε μια δεκαετία η ανεργία στην Ελλάδα ξεπέρασε εκείνη της Ισπανίας, υπερδιπλασιάστηκε κι εκτοξεύτηκε στο 28%. Δε χρειάζεται, στ' αλήθεια, να επιχειρηματολογήσουμε για τη σημασία τούτης της κατάστασης που κατατρώει τα θεμέλια τόσων και τόσων πραγμάτων γύρω μας: της οικονομίας, του κοινωνικού ιστού, των ασφαλιστικών ταμείων και πολλών άλλων, σε μία λίστα δίχως τελειωμό. Ας δούμε την πορεία της.

Έτος	ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΙΑΣ επί τοις εκατό
1995	10,0
1996	10,1
1997	9,6
1998	11,4
1999	12,7
2000	11,0
2001	11,2
2002	10,2
2003	9,9
2004	10,4
2005	9,7
2006	8,8
2007	8,1
2008	7,9
2009	10,3
2010	13,9
2011	20,2
2012	26,0
2013	27,7
2014	26,0
2015	24,5

Πίνακας 21. Το ποσοστό ανεργίας

Πιο κάτω θα αξιολογήσουμε το περιβάλλον αυτό και θα αναζητήσουμε αιτίες και λύσεις. Για την ώρα, ας δείξουμε πως υπολογίζεται το ποσοστό της ανεργίας από τους οικονομολόγους.

Ο πληθυσμός μιας χώρας μπορεί –με οικονομικά κριτήρια- να διακριθεί σε οικονομικά ενεργό κι οικονομικά μη ενεργό πληθυσμό. Πώς όμως τοποθετείται κάποιος στη μία ή την άλλη κατηγορία; Κοιτάξτε το ακόλουθο σχήμα.



Σχήμα 15. Το εργατικό δυναμικό

Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός (ή εργατικό δυναμικό) περιλαμβάνει όλα τα άτομα που μπορούν και θέλουν να εργαστούν ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ή όχι και βρίσκεται από τον τύπο: *Εργατικό Δυναμικό = Απασχολούμενοι + Άνεργοι*.

Από την άλλη, ο μη οικονομικά ενεργός πληθυσμός περιλαμβάνει όλα τα υπολοίπα μέλη του πληθυσμού. Δηλαδή, αυτά που δε θέλουν ή δεν μπορούν ή δε θέλουν και δεν μπορούν ταυτόχρονα να εργαστούν. Το επόμενο σχήμα δείχνει τις κοινωνικές κατηγορίες για τις οποίες μιλάμε.



Σχήμα 16. Ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός

**Ένα τέταρτο παράδειγμα**

*Αν σε μια χώρα οι απασχολούμενοι είναι 60 άτομα, οι άνεργοι 40, οι άεργοι 20 και οι ηλικιωμένοι 45 τότε το ποσοστό ανεργίας θα είναι:*

$$\text{Ποσοστό ανεργίας} = [40 / (60 + 40)] \times 100 = 40\%$$

*Δηλαδή, δε λαμβάνουμε υπόψη τον μη οικονομικά ενεργό πληθυσμό.*

### 5.7 Το δημόσιο χρέος

Η δραματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η οικονομία μας αντανακλάται και στην πορεία του δημοσίου χρέους της. Το μεγάλο του μέγεθος δεν είναι φυσικά κάτι πρωτόγνωρο. Από την αρχή της ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους, μα και πιο πριν (μέσα στην καρδιά του εθνικοαπελευθερωτικού μας αγώνα) ο υπερδανεισμός υπήρξε σύμφυτος με την κρατική μας υπόσταση.

Σήμερα, το δημόσιο χρέος ξεπερνάει το 170% του ΑΕΠ. Από πολλούς η Ελλάδα αντιμετωπίζεται ως χώρα πτωχευμένη κι η οικονομική πολιτική λαμβάνει πάντοτε υπόψη (αν δεν καθορίζεται από) τις διαθέσεις των μεγάλων μας δανειστών.

Ο ακόλουθος πίνακας δείχνει την πορεία του χρέους του δημόσιου τομέα της χώρας τα τελευταία 20 σχεδόν χρόνια:

Έτος	Δημόσιο Χρέος σε εκατομμύρια ευρώ
1997	114.570,80

Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

1998	121.942,77
1999	129.168,01
2000	139.184,16
2001	145.737,33
2002	166.117,10
2003	177.812,10
2004	201.244,05
2005	215.415,74
2006	226.217,60
2007	239.658,30
2008	262.070,75
2009	298.524,20
2010	340.277,56
2011	367.978,00
2012	305.537,33
2013	321.477,97
2014	324.127,86
2015	321.300,00

*Πίνακας 22. Το δημόσιο χρέος*

Ποιες είναι οι ρίζες αυτής της απίστευτης νεοελληνικής τραγωδίας; Πριν πούμε γι' αυτές, θ' ασχοληθούμε, για λίγο, με τη φύση του οικονομικού κύκλου ώστε να καταλάβουμε τη θέση της ύφεσης μέσα σ' αυτόν.

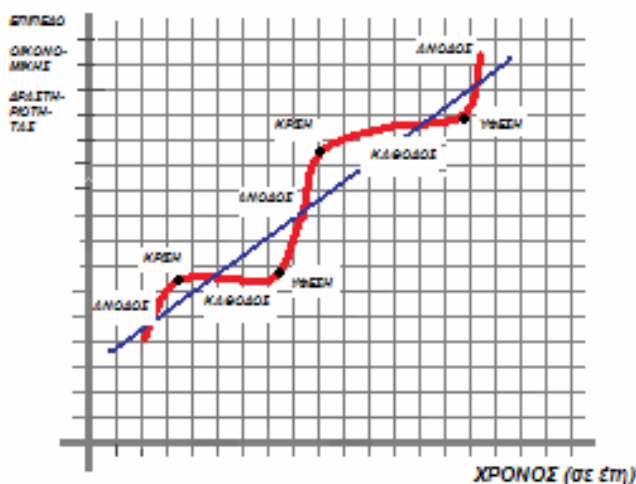
## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

### Η μεγάλη ύφεση του καιρού μας

#### 6.1 Ο οικονομικός κύκλος

«Τα πάντα ρει & ουδέν μένει» έλεγε σχεδόν 2.500 χρόνια πριν ο Ηράκλειτος. Θεωρούσε ότι η κίνηση αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του υλικού μας κόσμου. Η διαλεκτική αυτή αντίληψη του προσωκρατικού φιλόσοφου επαληθεύεται και στην οικονομία. Η οικονομία δε μένει στάσιμη, διέπεται από διακυμάνσεις & και φάσεις που αλλάζουν δραματικά τα μεγέθη της.

Η συστηματική κυκλικότητα που παρουσιάζουν οι μεταβολές της οικονομίας, οδήγησε τους οικονομολόγους στο να την ονομάσουν *οικονομική διακυμάνση* ή *οικονομικό κύκλο*. Κάθε οικονομικός κύκλος έχει 4 στάδια που τα ονομάζουμε *φάσεις* του οικονομικού κύκλου.



Σχήμα 17. Η σχηματική απεικόνιση των οικονομικών διακυμάνσεων

Παρατήρηστε μερικά στοιχεία του παραπάνω διαγράμματος που παρουσιάζει με τρόπο ποιοτικό τον οικονομικό κύκλο. Στον κάθετο άξονα τοποθετούμε το ΑΕΠ (δείχνει το επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας) της χώρας που εξετάζουμε συναρτήσει του χρόνου (οριζόντιος άξονας). Δείτε ότι: Πρώτον, η οικονομία επαναλαμβάνει τις ίδιες 4 φάσεις. Δεύτερον, όχι όμως στο ίδιο επίπεδο αφού κάθε φορά η κάθε φάση εμφανίζεται σε ένα όλο και μεγαλύτερο επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας. Τι σημαίνει αυτό; Ας το εξηγήσουμε μ' ένα απλό παράδειγμα. Η οικονομία των ΗΠΑ ήταν σε ύφεση τόσο το 1930 όσο και το 1974. Όμως στα δύο αυτά έτη παρουσίαζε άλλο επίπεδο παραγωγής κι εισοδήματος γιατί μεσολάβησαν 44 χρόνια οικονομικής εξέλιξης. Το αποτέλεσμα είναι, η ίδια φάση της ύφεσης να μην αντιστοιχεί στο ίδιο σημείο του διαγράμματος αλλά σε υψηλότερο.

Παρομοιάστε τον οικονομικό κύκλο με την διαδρομή ενός ποδηλάτη που στην αρχή «ανεβάζει συνεχώς στροφές», τρέχει γρήγορα (άνοδος ή άνθηση). Κάποια στιγμή φτάνει στο μέγιστο της απόδοσής του (κρίση). Αναπόφευκτα, συνεχίζει σε χαμηλότερους ρυθμούς, μειώνοντας ολοένα και περισσότερο την απόδοσή του (κάθοδος), για να φτάσει κάποια στιγμή να σταματήσει, μην έχοντας δυνάμεις να προχωρήσει παραπέρα (ύφεση). Όταν ανακτήσει τις δυνάμεις του, θα αρχίσει και



πάλι να τρέχει –στην αρχή πιο αργά και στη συνέχεια γρηγορότερα- κι αυτή θα είναι η νέα άνοδός του. Προσέξτε όμως το εξής: η καινούργια άνοδος δεν ξεκινάει από το αρχικό σημείο μα από εκείνο που κάποια στιγμή σταμάτησε ο ποδηλάτης. Και το σημείο αυτό βρίσκεται πιο μακριά από το αρχικό. Ένας τέτοιος ποδηλάτης είναι μια οικονομία, σαν κι αυτή της Ελλάδας.

Τι συμβαίνει σε κάθε φάση του οικονομικού κύκλου; Ας παρουσιάσουμε συνοπτικά σ' έναν πίνακα τις επιπτώσεις κάθε σταδίου πάνω στα βασικά οικονομικά μεγέθη.

	<b>ΑΝΟΔΟΣ</b>	<b>ΚΡΙΣΗ</b>	<b>ΚΑΘΟΔΟΣ</b>	<b>ΥΦΕΣΗ</b>
<b>Παραγωγή</b>	▲	▲ (με δυσκολία)		min
<b>Εισόδημα</b>	▲		▼	min
<b>Απασχόληση</b>	▲	▲	▼	▼ (εκτεταμένη ανεργία)
<b>Συνολική Ζήτηση &amp; Κατανάλωση</b>	▲		▼	▼
<b>Κέρδη</b>	▲			▼ (χαμηλά)
<b>Επενδύσεις</b>	▲		▼ ή —	▼ (έλλειψη)
<b>Τιμές</b>	▲ ή —	▲		▼
<b>Κόστος</b>	▲	▲		▲ (μικρή) ή — ή ▼

Πίνακας 23. Τα χαρακτηριστικά των φάσεων του οικονομικού κύκλου

όπου : ▲ = αύξηση , ▼ = μείωση & — = στασιμότητα

Κοιτάξτε την τελευταία στήλη κι αναγνωρίστε σ' αυτήν τη δική μας καθημερινότητα. Τι δημιουργεί, όμως, έναν οικονομικό κύκλο; Και ποιες είναι οι αιτίες της δικής μας ύφεσης;

## 6.2 Οι αιτίες των οικονομικών κύκλων

Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που έχουν κατά καιρούς στοχοποιηθεί ως γενεσιουργοί των κρίσεων και των κύκλων συνολικά. Κάποιοι απ' αυτούς σχετίζονται με την εσωτερική λειτουργία της οικονομίας κι άλλοι αφορούν εξωτερικά γεγονότα τόσο βίαια ώστε να κατορθώνουν τη δημιουργία των παραπάνω σταδίων.

Στον πίνακα που ακολουθεί θα δείξουμε τούτες τις κατηγορίες συνοπτικά καθώς και κάποιους από τους παράγοντες που ανήκουν στους κόλπους τους. Τους διακρίνουμε σε δύο ομάδες: τους εξωτερικούς και τους οικονομικούς παράγοντες. Η βασική διαφορά τους είναι ότι οι δεύτεροι –σε αντίθεση με τους πρώτους- σχετίζονται με την «φυσιολογική» λειτουργία του οικονομικού συστήματος ενώ οι πρώτοι επιδρούν πάνω του «από τα έξω», χωρίς να παράγονται από αυτό.

1 <sup>η</sup> Κατηγορία Αιτιών	<b>Εξωτερικοί παράγοντες</b>	<b>α.</b> Εφευρέσεις με τεχνολογικές & οικονομικές εφαρμογές <b>β.</b> Πόλεμοι <b>γ.</b> Πολιτικά & τυχαία συμβάντα
2 <sup>η</sup> Κατηγορία Αιτιών	<b>Οικονομικοί παράγοντες</b>	<b>α.</b> Καθαρά νομισματικό φαινόμενο (αποτέλεσμα της κακής διαχείρισης της προσφοράς χρήματος από τις νομισματικές αρχές) <b>β.</b> Υποκατανάλωση <b>γ.</b> Υπερεπένδυση <b>δ.</b> Εξέλιξη του ποσοστού κέρδους

Πίνακας 24. Οι παράγοντες που γεννούν τις κρίσεις

Για να καταλάβετε πως μπορεί ένας εξωτερικός παράγοντας να επηρεάσει τις φάσεις του οικονομικού κύκλου, σκεφτείτε τι σημαίνει για μια οικονομία η ηλεκτροδότηση των πόλεων της (εφευρέσεις – τεχνολογικές εφαρμογές) ή τι επιπτώσεις έχει σήμερα στη Συρία, ο εμφύλιος πόλεμος. Κι ακόμα, τι συνέπειες θα έχει για μια οικονομία η πραγματοποίηση στρατιωτικού πραξικοπήματος (πολιτικό συμβάν) ή τα ακραία καιρικά φαινόμενα («τυχαία» συμβάν).

Από τους οικονομικούς παράγοντες η υποκατανάλωση (από την πλευρά της ζήτησης) έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχουν μεγάλα πλεονάσματα αγαθών στην αγορά (αφού δεν καταναλώνονται), μείωση κερδών, ανεργία κ.τ.λ, ενώ η υπερεπένδυση (από την πλευρά της προσφοράς) έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχουν μεγάλες ποσότητες παραγμένων προϊόντων που υπερβαίνουν τη ζήτηση, που μένουν αδιάθετα στην αγορά και κατ' επέκταση μειώνουν τα κέρδη των επιχειρήσεων κ.τ.λ. Και μόνο από τους δύο παραπάνω παράγοντες, γίνεται φανερό πόσο σημαντική είναι η εξέλιξη του ποσοστού κέρδους των επιχειρήσεων, καθώς μια πτώση μπορεί να οδηγήσει σε κλείσιμο επιχειρήσεων, απολύσεις, ανεργία, κάθοδο & ύφεση.

Και τώρα θα ρωτήσετε: η μεγάλη ύφεση του καιρού μας οφείλεται στην ανάπτυξη ενός τέτοιου αφηρημένου οικονομικού κύκλου; Μήπως είμαστε όλοι μας –άρα κι οι αγρότες- θύματα μιας συνηθισμένης διακύμανσης που σήμερα βρίσκεται στη φάση της ύφεσης μα –αργά ή γρήγορα- θα δώσει τη θέση της στην άνθηση;

Δεν το πιστεύουμε αυτό. Λέγοντας κάτι τέτοιο δεν εννοούμε ότι η οικονομία της Ελλάδας δε θα ματαμφανίσει ανοδικές τάσεις στο προϊόν της. Εννοούμε πως η δική μας ύφεση δε χαρακτηρίζεται από τη βαρετή κανονικότητα άλλων αλλά τροφοδοτείται από ένα περιβάλλον που δε δείχνει πρόθυμο να την αντιμετωπίσει.

### 6.3 Μια προσωπική σκέψη

Το ελληνικό πρόβλημα – το μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζει σήμερα η χώρα μας –δεν είναι μόνο ελληνικό. Οι διαστάσεις του είναι ευρωπαϊκές (ή και πλανητικές αν θέλετε), όχι μονάχα γιατί η πορεία της ελληνικής οικονομίας επηρεάζει ολόκληρη την ευρωπαϊκή μα και γιατί η παραγωγή και κυρίως η αναπαραγωγή του ως τέτοιο (δηλαδή, ως πρόβλημα) είναι αποτέλεσμα οικονομικών πολιτικών που

διαμορφώνονται –όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και- στο Βερολίνο, το Παρίσι και τη Νέα Υόρκη. Αν αυτό που τώρα είπαμε είναι σωστό τότε οι λύσεις δεν πρέπει να αναζητηθούν μόνο στο εσωτερικό περιβάλλον της χώρας αλλά σε μεγάλο βαθμό και στις σχέσεις με τους δανειστές της.

Ας το συζητήσουμε λίγο. Αν η Ελλάδα είναι το πρόβλημα τότε γιατί η Ιρλανδία βρέθηκε στα πρόθυρα της χρεοκοπίας; Αν φταίνει οι Έλληνες επειδή – όπως μας λένε- είναι σκληρά μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης τότε γιατί η Πορτογαλία κινδύνευσε με κατάρρευση; Αν φταίει το δημόσιο χρέος τότε τι συμβαίνει με την Ισπανία που έχει μικρότερο δημόσιο χρέος από την Γερμανία; Κι αν το έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ –δηλαδή του πλούτου που παράγεται στην επικράτεια κάθε χρόνο– είναι εξωφρενικό τότε γιατί η Ιταλία είναι στα πρόθυρα του οικονομικού κατακλυσμού; (Ειδικά σήμερα που το τραπεζικό της σύστημα κλυδωνίζεται). Με όλα αυτά, θέλουμε να πούμε πως η στοχοποίηση της χώρας μας (ως εκείνης που παράγει την κρίση) ήταν κι είναι επιστημονικά λανθασμένη κι ηθικά επιλήψιμη. Αν το πρόβλημα, όμως, δεν είναι μόνο ελληνικό, ποιος ο λόγος να εμφανίζεται ως τέτοιο;

Η μεγάλη οικονομική κρίση των καιρών μας έγινε αισθητή ήδη από το 2007 και τη γνώρισε ο κόσμος για τα καλά μετά την κατάρρευση μεγάλης αμερικανικής τράπεζας (Lehman Brothers) τον Σεπτέμβρη του επόμενου χρόνου. Είχε ξεκάθαρο γεωγραφικό προσδιορισμό. Ήταν πρώτα και κύρια αμερικανική. Εστιαζόταν ιδιαίτερα σ' έναν κλάδο. Ήταν κατά βάση τραπεζική. Σήμερα μοιάζει παγκόσμια και κυρίως δημοσιονομική. Είναι σωστό να την προσεγγίζει κανείς έτσι; Και ναι κι όχι.

Η κρίση είναι πράγματι παγκόσμια. Ξεκίνησε από την άλλη άκρη του Ατλαντικού αλλά οι μεταστάσεις της ταλαιπωρούν όλον τον κόσμο. Ο λόγος είναι απλός. Οι οικονομίες δεν είναι απομονωμένες. Οι αμερικανικές τράπεζες διοχέτευαν τα τοξικά τους προϊόντα –αυτά που παραλίγο να καταστρέψουν τα κορυφαία επενδυτικά ιδρύματα– παντού· στην Ευρώπη, την Ασία, την Ωκεανία. Αρχικά, για να αυξήσουν τα κέρδη τους. Στη συνέχεια, για να μοιράσουν τον κίνδυνο, διαχέοντάς τον και σε άλλους. Οι ευρωπαϊκές τράπεζες άρχισαν κι οι ίδιες να δημιουργούν τέτοια προϊόντα, αναζητώντας ξεχωριστή θέση στο Ελντοράντο αυτό των αποδόσεων. Τα περίφημα ασφάλιστρα κινδύνου δεν τα προμηθευόταν κάποιος μόνο από την Goldman Sachs αλλά κι από την Deutsche Bank (η οποία σήμερα βρίσκεται στη δίνη μιας εσωτερικής κρίσης υπαρξιακών διαστάσεων).

Η κρίση είναι παγκόσμια γιατί παγκόσμια είναι, στις μέρες μας, η αδυναμία των κεφαλαίων να ανακαλύψουν ικανοποιητικές αποδόσεις. Τι συνέβη άραγε;

“Νέα τεχνολογία”, “παράγωγα”, “χρηματοοικονομικά προϊόντα”, να ποιοι ήταν οι νέοι κλάδοι που διασφάλιζαν την πορεία προς τον οικονομικό παράδεισο. Τα ποσοστά κέρδους εκτοξεύτηκαν, τα τραπεζικά ιδρύματα γιγαντώθηκαν. Μπροστά, μηχανοδηγός τούτης της λοκομοτίβας του κέρδους οι ΗΠΑ και μετέπειτα στα ακόλουθα βαγόνια, όλος σχεδόν ο κόσμος.

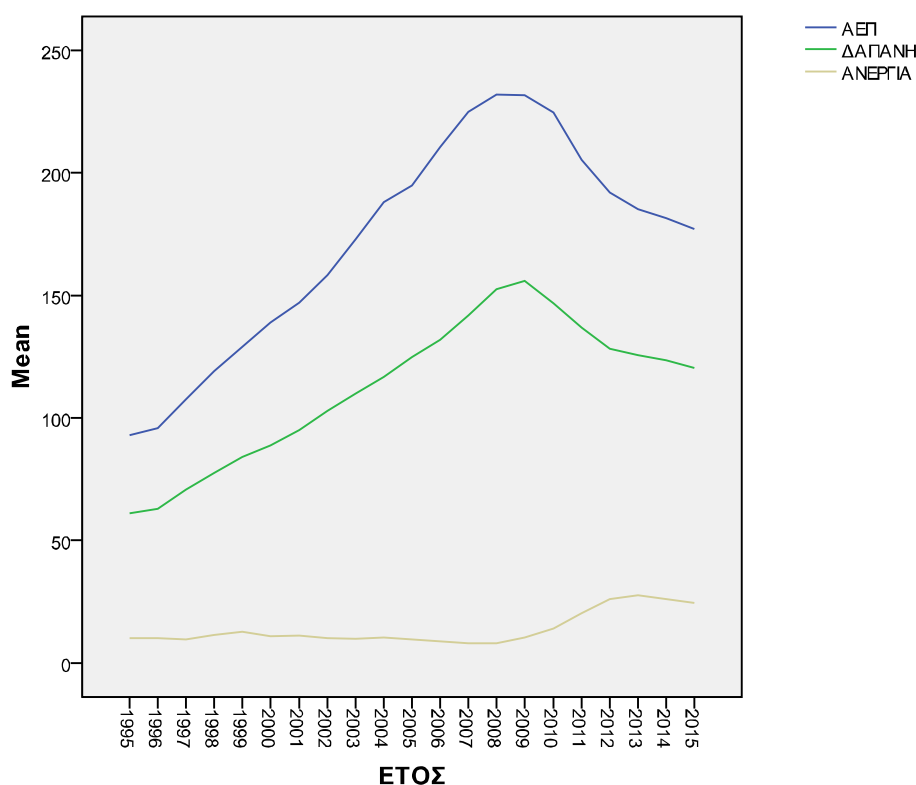
Όταν οι αποδόσεις άρχισαν να καταρкулούν υπήρξε, καταρχάς, ανησυχία. Αργότερα, αγωνία. Και στο τέλος, πανικός. Αν οι παχιές αγελάδες πέθαναν γύρω στο 2000, μια πενταετία μετά τα σύννεφα πύκνωσαν πολύ πάνω από τον μηχανοδηγό της αμαξοστοιχίας μας.

Έπρεπε αμέσως να βρεθούν νέοι τομείς για να επενδυθούν τα συσσωρευμένα κεφάλαια. Τρισεκατομμύρια δολάρια κι ευρώ παρακρατήθηκαν, αποταμιεύτηκαν, βγήκαν από την κυκλοφορία καρτερώντας τη στιγμή που θα εμφανιστούν εκείνες οι αποδόσεις, οι οποίες θα επαναδιασφαλίσουν τα αβγάτισμά τους.

Την ίδια περίοδο έπρεπε να σωθούν οι χρεοκοπημένες τράπεζες. Τρισεκατομμύρια δολάρια κι ευρώ φύγαν από τα κρατικά ταμεία και δόθηκαν σ' αυτές, προκειμένου να επιβιώσουν και να ανασκουμπωθούν. Τα κράτη και οι κυβερνήσεις τους υπήρξαν

πρόθυμοι εθελοντές στο να ρουφήξουν το δηλητήριο από το τοξικό σώμα των πιστωτικών ιδρυμάτων και να το μεταφέρουν στο δικό τους. Το αποτέλεσμα; Έκρηξη του δημοσίου χρέους παγκόσμια. Οι χρεοκοπημένες τράπεζες μετατράπηκαν – δίχως τη συγκατάθεση δισεκατομμυρίων ανθρώπων – σε χρεοκοπημένα κράτη. Δίπλα, στην τραπεζική κρίση (που δε λύθηκε τελείως μιας και το μέγεθός της είναι δυσθεώρητο) εμφανίστηκε μία ακόμα που μας αφορά όλους· η δημοσιονομική. Χρέη, ελλείμματα, καταρρέοντες προϋπολογισμοί, ήταν κάποια από τα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης.

Στη δίνη μιας τέτοιας κατάστασης βρέθηκε η Ελλάδα. Ήταν από όλες τις πλευρές ευάλωτη κι ανέτοιμη να αντιμετωπίσει αυτό που θα ερχόταν. Εδώ, βρίσκεται το μεγάλο μερίδιο της ευθύνης της. Το ήδη μεγάλο χρέος της έγινε μεγαλύτερο. Η ανεργία της εκτοξεύτηκε, το ΑΕΠ καταβαραθρώθηκε. Κοιτάξτε το παρακάτω σχήμα.



Σχήμα 18. Η πορεία του ΑΕΠ, της καταναλωτικής δαπάνης και της ανεργίας

Ας θεωρήσουμε ότι στον κάθετο άξονα, το ΑΕΠ κι η καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών μετράται σε δισεκατομμύρια ευρώ ενώ η ανεργία σε ποσοστό επί τοις εκατό. Κοιτάξτε την αντίθετη πορεία τους μετά το 2008. Τα δύο πρώτα εμφανίζουν τούτο το έτος ολικό (για την εικοσαετία κι όχι μόνο) μέγιστο κι έπειτα μια τρομερή καθίζηση. Τον ίλιγγο αυτής της οικονομικής κατηφόρας βιώνουμε εδώ κι οκτώ χρόνια. Από την άλλη, το ποσοστό ανεργίας υπερδιπλασιάστηκε. Την ίδια στιγμή, λοιπόν, σηκώνουμε τα βάρη της δικής του ανηφόρας.

Γιατί φτάσαμε ως εδώ; Και πώς συνδέεται η παγκόσμια κρίση που γεννήθηκε στους λογαριασμούς των αμερικανικών τραπεζών με την κατάσταση της δικής μας οικονομίας;

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

### Η ρουμελιώτικη γεωργία

#### Παραγωγή & κόστος παραγωγής στη Στερεά Ελλάδα

### 7.1 Η συμμετοχή της γεωργίας στο ΑΕΠ

Σ' αυτά τα είκοσι χρόνια μάς ενδιαφέρει ιδιαίτερα το μέγεθος του αγροτικού τομέα και το μέρος επί του συνολικού προϊόντος που καταλαμβάνει. Κάτι τέτοιο θα μας το δείξει η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενή τομέα στο ΑΕΠ. Ας δούμε όμως πρώτα την έννοια της προστιθέμενης αξίας κι έπειτα θα περάσουμε στο μέγεθος που καταλαμβάνει όλα αυτά τα χρόνια.

Θα ξεκινήσουμε δίνοντας τον ορισμό των τελικών και των ενδιάμεσων αγαθών. Αυτό θα μας βοηθήσει να κάνουμε πιο εύκολη την κατανόηση της έννοιας που πραγματευόμαστε. Τελικά είναι τα αγαθά που αγοράζονται για τελική χρήση, π.χ το ψωμί που θα καταναλωθεί στο μεσημεριανό γεύμα ενώ ενδιάμεσα είναι τα αγαθά που αγοράζονται για περαιτέρω επεξεργασία, π.χ το αλεύρι που θα χρησιμοποιηθεί ώστε να παραχθεί αργότερα το ψωμί.

Στον υπολογισμό του ΑΕΠ υπάρχει συχνά ο κίνδυνος να μετρήσουμε την ποσότητα ενός αγαθού παραπάνω από μια φορά. Για παράδειγμα το αλεύρι που παράγει μια οικονομία να το μετρήσουμε ξεχωριστά αλλά και καθώς υπολογίζουμε την αξία του ψωμιού. Για να αποφύγουμε αυτές τις πολλαπλές μετρήσεις αγαθών που «φουσκώνουν» την αξία του ΑΕΠ, χρησιμοποιούμε τη μέθοδο της προστιθέμενης αξίας.

#### Ένα ακόμα παράδειγμα

Δίνεται ο πίνακας:

ΣΤΑΔΙΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	ΠΡΟΣΤΙΘΕΜΕΝΗ ΑΞΙΑ
ΣΙΤΑΡΙ	100	100
ΑΛΕΥΡΙ	140	40
ΖΥΜΑΡΙ	190	50
ΨΩΜΙ	260	70

Πίνακας 25. Η προστιθέμενη αξία στην παραγωγή του ψωμιού

Ποια αξία υπολογίζεται στο ΑΕΠ; Έχουμε 2 εναλλακτικές επιλογές:

**α.** Η υπολογίζουμε μόνο την αξία του τελικού αγαθού, στο παράδειγμά μας την αξία του ψωμιού (δηλαδή 260 χρηματικές μονάδες)

**β.** ή αθροίζουμε τις προστιθέμενες αξίες όλων των σταδίων, δηλαδή  $100+40+50+70=260$  χρηματικές μονάδες.

Είναι λάθος να κάνουμε το εξής:

$$100+140+190+260=690 \text{ χρηματικές μονάδες}$$

γιατί έτσι:

1. μετράμε 4 φορές την αξία του σιταριού (μόνο του, μέσα στο αλεύρι, μέσα στο ζυμάρι, μέσα στο ψωμί).
2. Μετράμε 3 φορές την αξία του αλευριού (μόνο του, μέσα στο ζυμάρι, μέσα στο ψωμί).
3. Μετράμε 2 φορές την αξία του ζυμαριού (μόνο του και μέσα στο ψωμί).

Δηλαδή κάνοντας αυτό το λάθος εμφανίζουμε το Α.Ε.Π. πολύ μεγαλύτερο από αυτό που πραγματικά είναι.

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

Φανταστείτε αντί για ένα μονάχα τελικό αγαθό να έχεις το σύνολο των τελικών αγαθών του πρωτογενούς τομέα μέσα σ' ένα έτος (μαζί με τα δημιουργήματα της υλοτομίας και της αλιείας). Τούτη η παρομοίωση κάνει μάλλον πιο εύκολη την κατανόηση της έννοιας της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας του τομέα αυτού.

Ποιο, όμως, είναι το μέγεθός του; Κοιτάξτε τον πίνακα:

Έτος	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία σε σταθερές τιμές του προηγούμενου έτους (σε δις ευρώ)
1995	6,864
1996	6,741
1997	6,858
1998	7,217
1999	7,705
2000	7,491
2001	7,634
2002	7,737
2003	8,140
2004	9,092
2005	8,579
2006	7,363
2007	6,080
2008	7,150
2009	7,130
2010	6,974
2011	6,378
2012	6,766
2013	6,006
2014	6,613
2015	5,875

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 26. Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα

Πώς παράγεται όμως αυτό το προϊόν; Για να το δούμε αυτό θα πρέπει να μιλήσουμε για τους παραγωγικούς συντελεστές, τη συνάρτηση παραγωγής και τον χρονικό ορίζοντα της επιχείρησης.

### 7.2 Οι εισροές

Ας φανταστούμε μια γεωργική επιχείρηση. Απασχολεί εργασία, μηχανήματα και γη για να παράγει τα προϊόντα της. Όταν δεν μπορεί μέσα σε μια περίοδο, να αλλάξει την ποσότητα ενός τουλάχιστον παραγωγικού συντελεστή τότε η περίοδος ονομάζεται βραχυχρόνια ενώ από τη μια, οι συντελεστές που δεν αυξομειώνονται ποσοτικά ονομάζονται σταθεροί κι από την άλλη, οι συντελεστές που αυξομειώνονται ποσοτικά ονομάζονται μεταβλητοί.

Η επιχείρηση που μπορεί να αλλάξει την ποσότητα όλων των παραγωγικών συντελεστών της βρίσκεται, αντίθετα, σε μακροχρόνια περίοδο κι έχει μόνο μεταβλητούς συντελεστές.

Η συνάρτηση παραγωγής εκφράζει τη σχέση ανάμεσα στη μέγιστη ποσότητα του προϊόντος που παράγεται και στους συντελεστές (L=εργασία, K=κεφάλαιο, E=γη) που χρησιμοποιούνται, μέσα σ' ένα ορισμένο χρονικό διάστημα και με δεδομένη τεχνολογία, για την παραγωγή του. Έτσι αν η επιχείρηση χρησιμοποιεί και τους 3 παραπάνω συντελεστές η συνάρτηση παραγωγής θα είναι της γενικής μορφής:

$$Q = f(L, K, E)$$

όπου Q = ποσότητα παραγόμενου προϊόντος & f = συνάρτηση (σχέση) παραγωγής.

Μετά από τη σύντομη αυτή εισαγωγή ας περάσουμε πιο αναλυτικά στους παραγωγικούς συντελεστές που απασχολούν οι ρουμελιώτικες γεωργικές επιχειρήσεις.

### 7.2.1 Η εργασία στη γεωργία

Θα προχωρήσουμε την ανάλυσή μας μέσα από την παρουσίαση των τριών σημαντικότερων –σύμφωνα με την Οικονομική Θεωρία- παραγωγικών συντελεστών: την εργασία, το κεφάλαιο και τη γη. Η λογική μας είναι η εξής: η παραγωγή των γεωργικών αγαθών είναι μια συνάρτηση που συνδέει δύο διαφορετικά μεταξύ τους μα τόσο αλληλοεξαρτώμενα μέρη. Από τη μια πλευρά, τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγή, οι συντελεστές παραγωγής δηλαδή, κι από την άλλη, το αποτέλεσμα της επεξεργασίας τους που είναι το τελικό προϊόν.

Χιλιάδες χρόνια τώρα, έτσι γίνεται. Υπάρχει ο γεωργός (εργασία), τα μέσα παραγωγής του, όπως το αλέτρι ή το τρακτέρ (ας τα ονομάσουμε κεφάλαιο) κι η έκταση μέσα στην οποία τοποθετεί τους σπόρους του (γη). Εμείς θα ξεκινήσουμε με την εργασία.

Στους πίνακες του 2000 και του 2009 θα δούμε πόσα οικογενειακά μέλη απασχολούσαν οι αγροτικές επιχειρήσεις αλλά και πόσους εποχικούς εργάτες γης. Πριν από αυτά όμως ας κοιτάξουμε το φύλο και τις ηλικιακές τους κατηγορίες.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ REGION	Διαχειριστές εκμεταλλεύσεων νομικών προσώπων Managers of holdings owned by legal persons	Κάτοχοι εκμεταλλεύσεων Heads of holdings		Απασχολούμενα μέλη του νοικοκυριού Household members employed	
		Σύνολο Total	Από αυτούς, άρρενες Thereof males	Σύνολο Total	Από αυτούς, άρρενες Thereof males
<b>Σύνολο - Total</b>	525	816.534	611.394	617.970	224.980
<b>10 - 14 ετών-years</b>	0	0	0	13.716	7.958
<b>15 - 39</b>	125	128.213	94.668	222.957	111.247
<b>40 - 64</b>	338	434.862	329.078	287.839	75.492
<b>65 και άνω-and</b>	62				

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

<b>over</b>		253.459	187.648	93.458	30.283
<b>ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ</b>	47	79.715	58.518	57.498	19.180
<b>10 - 14 ετών-years</b>	0	0	0	622	388
<b>15 - 39</b>	10	10.160	7.124	18.537	9.482
<b>40 - 64</b>	34	39.956	29.735	28.150	6.709
<b>65 και άνω-and over</b>	3	29.599	21.659	10.189	2.601

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ<sup>41</sup>

Πίνακας 27. Αριθμός Εργαζομένων σε Γεωργία-Κτηνοτροφία (ανά ηλικιακή ομάδα) το 2000. Σύνολο & περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας

Τι παρατηρούμε στα παραπάνω; Πρώτον, οι άντρες ήταν το 2000 –σε εθνικό επίπεδο- η συντριπτική πλειοψηφία των κατόχων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Το ποσοστό ξεπερνάει το 75%. Όμως, τα πράγματα αλλάζουν στα απασχολούμενα συγγενικά μέλη. Εκεί, λογικό είναι να αυξάνεται η γυναικεία παρουσία σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Τα πράγματα –όπως μόλις τα σχολιάσαμε- δεν αλλάζουν στην περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας.

Πάμε τώρα στα απασχολούμενα οικογενειακά μέλη και τους εποχικούς εργάτες. Σε εθνικό επίπεδο το σύνολο των απασχολούμενων σε γεωργία και κτηνοτροφία το 2000 αγγίζει τα 2,8 εκατομμύρια άτομα. Τι συμβαίνει 9 χρόνια αργότερα; Ο αριθμός μειώνεται περίπου κατά 600.000. Η πτώση αυτή που ξεπερνάει το 20% του δυναμικού ούτε ασήμαντη είναι ούτε ανεξήγητη. Και πρέπει να απασχολήσει όχι μονάχα την εργασία μας αλλά και τη χώρα, μιας και σχετίζεται απόλυτα με τους υπαρξιακούς της προσανατολισμούς. Το τι Ελλάδα θέλουμε παραγωγικά έχει άμεση σχέση με την ανθρώπινη αποστράγγιση της υπαίθρου και της γεωργίας. Που πήγαν άραγε όλοι αυτοί οι άνθρωποι; Κι αν μέχρι το 2009 μπορούσαν να φωλιάσουν σε τριτογενείς δραστηριότητες, τι γίνεται σήμερα;

Οι πίνακές μας φυσικά δείχνουν και μια σειρά από άλλα χρήσιμα στοιχεία. Στους νομούς που μας ενδιαφέρουν, οι απασχολούμενοι αγγίζουν το 17% του συνόλου των οικογενειακών μελών και το 22% των εποχικών. Το ποσοστά αυτά δεν είναι μικρά. Και συνεχίζουν να παραμένουν έτσι και μετά το πέρας τούτης της δεκαετίας (2000-2009). Έχει ενδιαφέρον και το εξής. Σ' αυτό το διάστημα η μείωση της εποχικής απασχόλησης ήταν πολύ μεγαλύτερη από την οικογενειακή. Σε τέτοιο βαθμό ώστε σχεδόν να εξισωθούν.

<b>ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ &amp; ΝΟΜΟΣ</b>	<b>ΑΡΙΘΜΟΣ</b> απασχολούμενων οικογενειακών μελών	<b>ΑΡΙΘΜΟΣ</b> εποχικών εργατών
<b>Σύνολο Ελλάδος</b>	1.434.504	1.355.084
<b>Στερεά Ελλάδα</b>	137.213	173.774
<b>Βοιωτία</b>	32.339	68.898
<b>Εύβοια</b>	44.710	20.757
<b>Ευρυτανία</b>	5.238	1.190

<sup>41</sup> Πηγή όλων των υπολοίπων πινάκων του 2<sup>ου</sup> μέρους αποτελεί η Ελληνική Στατιστική Αρχή.



## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

<b>Φθιώτιδα</b>	42.809	77.108
<b>Φωκίδα</b>	12.117	5.821
<b>Αιτωλοακαρνανία</b>	71.635	57.642
<b>Αττική</b>	38.802	54.262

Πίνακας 28. Αριθμός Εργαζομένων σε Γεωργία-Κτηνοτροφία το 2000 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας

Τι να σημαίνει άραγε αυτό; Μήπως, ότι τα αγροτικά νοικοκυριά αναγκάστηκαν να στραφούν στη φθηνότερη ενδοοικογενειακή απασχόληση από το να μισθώνουν εργασία γης;

Πρωταθλήτρια στην πρωτογενή απασχόληση της περιοχής μας είναι η Αιτωλοακαρνανία και τελευταία, όπως περιμέναμε, η Ευρυτανία όπου οι καλλιέργειες είναι έτσι κι αλλιώς λιγιστές.

Ας παρατηρήσουμε κι άλλα δύο στοιχεία. Στην Αττική η απασχόληση οικογενειακών μελών –σε αντίθεση με το ρεύμα- αυξήθηκε (μειώθηκε βέβαια σημαντικά η εποχική). Ενώ στο μοναδικό νησί, την Εύβοια η μείωση, μέσα στην πρώτη δεκαετία της χιλιετίας ήταν συγκριτικά μικρή.

<b>ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ &amp; ΝΟΜΟΣ</b>	<b>ΑΡΙΘΜΟΣ</b> απασχολούμενων οικογενειακών μελών	<b>ΑΡΙΘΜΟΣ</b> εποχικών εργατών
<b>Σύνολο Ελλάδος</b>	1.191.006	1.036.524
<b>Στερεά Ελλάδα</b>	114.414	116.364
<b>Βοιωτία</b>	27.010	47.359
<b>Εύβοια</b>	41.976	19.202
<b>Ευρυτανία</b>	3.709	763
<b>Φθιώτιδα</b>	31.561	44.195
<b>Φωκίδα</b>	10.158	4.845
<b>Αιτωλοακαρνανία</b>	52.641	44.589
<b>Αττική</b>	44.212	39.333

Πίνακας 29. Αριθμός Εργαζομένων σε Γεωργία-Κτηνοτροφία το 2009 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας

### 7.2.2 Το κεφάλαιο στη γεωργία

Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες εξέλιξης κι εκσυγχρονισμού της γεωργίας ήταν η εισαγωγή τεχνολογικών επιτευγμάτων στο χώρο της από τον δευτερογενή τομέα. Ας θυμηθούμε πως για χιλιάδες χρόνια η καλλιέργεια στηριζόταν σε πρωτόγονα μέσα παραγωγής. Το αλέτρι, τα δρεπάνια, το ζευγάρι ζώων με το οποίο ο αγρότης όργωνε τη γη του, άρχισαν μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου να αντικαθιστούνται από το τρακτέρ και τις φρέζες. Το μάζεμα των ελιών να γίνεται σε πολλές περιπτώσεις από μηχανήματα δονήσεων, το ανθρώπινο χέρι να βοηθάται από κείνο της μηχανής.

Στο πρώτο μέρος είδαμε πως από την ησιόδεια περίοδο έως κι έναν αιώνα πριν (σε άλλες περιοχές μέχρι και πρόσφατα) οι αγρότες κρατούσαν σχεδόν το ίδιο υνί για να οργώσουν, τις ίδιες λεπίδες για να θερίσουν. Η αλλαγή αυτή λοιπόν κι η είσοδος της μηχανής στη γεωργική καλλιέργεια ήταν αληθινά επαναστατική. Μπόρεσε να

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

ανακουφίσει τον ανθρώπινο μόχθο και να αυξήσει την παραγωγή και την παραγωγικότητα εργασίας. Παράλληλα, όμως, ενίσχυσε την αντικατάσταση ανθρώπινων χεριών από μηχανικά κι οδήγησε στην πτώση της γεωργικής απασχόλησης.

Το 2000 οι στερεοελλαδίτικοι νομοί χρησιμοποιούσαν το 15% του συνόλου των τρακτέρ και το 7,2% των μονοαξονικών σκαπτικών μηχανημάτων. Η Φθιώτιδα έχει την τιμητική της καθώς εκεί υπάρχει το 4,7% των συνολικών τρακτέρ ενώ η Αττική διαθέτει το 2,4% των φρέζων. Αξιοσημείωτη είναι η κατάσταση στην Ευρυτανία. Λόγω μορφολογίας του εδάφους τα τρακτέρ είναι ελάχιστα ενώ οι φρέζες υπερδιπλάσιές τους.

Τα στοιχεία που αναφέραμε παρουσιάζονται στον ακόλουθο πίνακα.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ & ΝΟΜΟΣ	ΤΡΑΚΤΕΡ	ΣΚΑΠΤΙΚΑ ΜΟΝΟΑΞΟΝΙΚΑ (ΦΡΕΖΕΣ)
<b>Σύνολο Ελλάδος</b>	218.989	75.422
<b>Στερεά Ελλάδα</b>	22.592	2.903
<b>Βοιωτία</b>	8.015	849
<b>Εύβοια</b>	3.748	1.412
<b>Ευρυτανία</b>	84	205
<b>Φθιώτιδα</b>	10.195	183
<b>Φωκίδα</b>	550	254
<b>Αιτωλοακαρνανία</b>	6.595	737
<b>Αττική</b>	3.565	1.781

Πίνακας 30. Αριθμός Μηχανημάτων (Τρακτέρ & Φρέζες) το 2000 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας

### 7.2.3 Ο συντελεστής έδαφος

Περνάμε τώρα στις εκμεταλλεύσεις. Το 2009 το σύνολό τους στην ελληνική επικράτεια έφτανε τις 723.000. Οι επτά νομοί της εργασίας μας φιλοξενούσαν τις 129.078 από αυτές, δηλαδή, το 17,9%. Ο νομός με τις περισσότερες εκμεταλλεύσεις είναι η Αιτωλοακαρνανία κι ακολουθεί η Αττική κι η Εύβοια. Πάνω σ' αυτές τις γαίες ποια αγαθά καρποφορούν; Στο ερώτημα αυτό θα αρχίσουμε να απαντάμε από την αμέσως επόμενη παράγραφο.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ & ΝΟΜΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΜ/ΣΕΩΝ (Σύνολο)	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΜ/ΣΕΩΝ (Με γεωργική έκταση)
<b>Σύνολο Ελλάδος</b>	723.007	716.823
<b>Στερεά Ελλάδα</b>	69.660	69.214
<b>Βοιωτία</b>	16.474	16.310
<b>Εύβοια</b>	23.828	23.606
<b>Ευρυτανία</b>	2.266	2.262
<b>Φθιώτιδα</b>	20.518	20.487
<b>Φωκίδα</b>	6.574	6.549
<b>Αιτωλοακαρνανία</b>	32.581	32.212

<b>Αττική</b>	<b>26.837</b>	<b>26.614</b>
---------------	---------------	---------------

Πίνακας 31. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων (σύνολο & με γεωργική έκταση) το 2009 στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας

## 7.3 Οι καρποί της ρουμελιώτικης γης – οι εκροές

### 7.3.1 Τα δημητριακά

Ήδη από το πρώτο μέρος τούτης της εργασίας είδαμε το ιστορικό βάθος που κατέχουν τα σιτηρά στην ανθρώπινη παραγωγή. Εδώ και χιλιάδες χρόνια – σ' όλα τα μήκη και πλάτη της Γης- καλλιεργούνται κι αποτελούν το βασικό διατροφικό μας είδος. Το σάρι για μας, το ρύζι για εκατομμύρια ασιάτες ή το καλαμπόκι για αμέτρητους κατοίκους της αμερικανικής ηπείρου ήταν, είναι και θα είναι η κυριότερη τροφή.

Τι γίνεται όμως με την παραγωγή τους στα μέρη που μας ενδιαφέρουν; Παρατηρείστε τον παρακάτω πίνακα. Είμαστε χρονικά στο 2000 και χωρικά στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας. Ας συγκρίνουμε την καλλιέργεια δημητριακών κι οσπρίων. Τι παρατηρούμε; Οι εκτάσεις σποράς και καλλιέργειας σιτηρών ξεπερνούν το 1 εκατομμύριο στρέμματα ενώ εκείνες των οσπρίων δεν υπερβαίνουν τις 15.000. Δίπλα σ' αυτό και το γεγονός ότι στα όσπρια κυριαρχεί η μικρή ιδιοκτησία. Οι καλλιεργητές τους με ιδιοκτησία μικρότερη των 20 στρεμμάτων κατέχουν πάνω από το 50% της συνολικής έκτασης. Από την άλλη, σχεδόν το 50% της καλλιεργούμενης έκτασης δημητριακών ανήκει σε αγρότες με ιδιοκτησία από 50 έως 200 στρέμματα.

Η παραπάνω σύγκριση οδηγεί μάλλον σε αυτονόητα συμπεράσματα. Τα σιτηρά απαιτούν μεγαλύτερες –κατά βάση- γαίες προκειμένου ν' αποδώσουν σημαντικά οφέλη. Ενώ ένα στα δύο φυτά που καλλιεργούσαν οι Στερεοελλαδίτες στην αυγή της νέας χιλιετίας ήταν δημητριακό. (Στον παρακάτω πίνακα, όπως και στους επόμενους, οι εκτάσεις μετρούνται σε στρέμματα).

	ΣΥΝΟΛΟ		ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ		ΟΣΠΡΙΑ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Σύνολο</b>	43.535	2.029.760,4	28.275	1.002.994,7	3.687	13.824,0
<b>Μέχρι 4,9 στρέμματα</b>	6.675	15.360,4	3.271	8.269,0	2.858	4.002,2
<b>5 - 9,9</b>	5.423	36.134,5	4.042	26.890,4	443	2.670,5
<b>10 - 19,9</b>	7.850	105.672,1	6.399	84.813,8	271	3.378,0
<b>20 - 29,9</b>	4.934	115.606,9	4.030	93.155,5	66	1.480,3
<b>30 - 39,9</b>	3.572	119.317,2	2.691	88.509,0	27	872,0
<b>40 - 49,9</b>	2.524	109.716,2	1.782	76.295,0	6	262,0
<b>50 - 99,9</b>	6.790	468.985,0	3.907	260.758,2	13	774,0
<b>100 - 199,9</b>	4.160	567.529,3	1.653	217.233,3	3	385,0
<b>200 - 299,9</b>	1.044	246.065,4	340	79.168,8	0	0,0
<b>300 - 399,9</b>	331	111.842,6	90	29.440,2	0	0,0
<b>400 - 499,9</b>	119	51.972,5	39	16.763,3	0	0,0
<b>άνω 500</b>	113	81.558,3	31	21.698,2	0	0,0

Πίνακας 32. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Σύνολο-Δημητριακά-Όσπρια

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

Πιο συγκεκριμένα για τα δημητριακά. Στη συντριπτική πλειοψηφία της γης (σχεδόν το 82%) φυτρώνει σιτάρι. Και σ' αυτήν, το σκληρό σιτάρι κυριαρχεί, με 80% επί των καλλιεργούμενων –με σιτηρά- εκτάσεων. Η ελληνική γη δε φάνηκε ιδιαίτερα φιλόξενη με το μαλακό σιτάρι (σε αντίθεση με πολλές βορειοευρωπαϊκές χώρες). Δίπλα σ' αυτό και το γεγονός ότι το σκληρό σιτάρι είναι πιο ακριβό (Τον Νοέμβριο του 2015 η μέση τιμή του έφτανε τα 280 ευρώ ανά τόνο σε αντίθεση με το μαλακό που δεν ξεπερνούσε τα 190).

	ΣΥΝΟΛΟ		ΣΙΤΑΡΙ ΜΑΛΑΚΟ		ΣΙΤΑΡΙ ΣΚΛΗΡΟ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Σύνολο</b>	28.275	1.002.994,7	1.459	25.184,5	21.697	793.826,3
<b>Μέχρι 4,9 στρέμματα</b>	3.271	8.269,0	326	846,7	1.795	5.173,0
<b>5 - 9,9</b>	4.042	26.890,4	340	2.062,0	3.184	21.119,9
<b>10 - 19,9</b>	6.399	84.813,8	425	5.146,1	5.080	66.687,5
<b>20 - 29,9</b>	4.030	93.155,5	161	3.576,3	3.166	72.720,5
<b>30 - 39,9</b>	2.691	88.509,0	68	2.164,2	2.118	69.275,4
<b>40 - 49,9</b>	1.782	76.295,0	38	1.594,5	1.408	60.013,1
<b>50 - 99,9</b>	3.907	260.758,2	66	4.056,5	3.221	213.755,2
<b>100 - 199,9</b>	1.653	217.233,3	26	3.402,7	1.339	174.270,8
<b>200 - 299,9</b>	340	79.168,8	6	1.374,5	267	60.980,3
<b>300 - 399,9</b>	90	29.440,2	3	961,0	67	21.950,6
<b>400 - 499,9</b>	39	16.763,3	0	0,0	30	12.774,8
<b>άνω 500</b>	31	21.698,2	0	0,0	22	15.105,2

Πίνακας 33. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Σύνολο-Σιτάρι

Στο 7% της παραγωγής φτάνει το κριθάρι (η μέση τιμή του οποίου ξεπερνούσε το φθινόπωρο του 2015 τα 210 ευρώ ο τόνος) και στο 4,4% η βρώμη, η οποία προορίζεται και για κτηνοτροφικές ανάγκες. Η σίκαλη, από την άλλη μεριά, παρουσιάζει μικρή παραγωγή. Ας σημειώσουμε εδώ, ότι στο κριθάρι η μικρή ιδιοκτησία (έως και 40 στρέμματα) κυριαρχεί.

	ΣΙΚΑΛΗ		ΚΡΙΘΑΡΙ		ΒΡΩΜΗ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Σύνολο</b>	169	3.081,1	6.305	75.142,4	3.845	44.294,6
<b>Μέχρι 4,9 στρέμματα</b>	56	153,6	1.918	5.175,7	1.429	3.549,2
<b>5 - 9,9</b>	36	214,0	1.629	10.129,4	1.003	6.148,8
<b>10 - 19,9</b>	39	472,5	1.622	19.940,7	836	10.146,1
<b>20 - 29,9</b>	11	230,0	545	11.851,2	273	6.017,0
<b>30 - 39,9</b>	8	253,0	292	9.228,5	130	4.116,0
<b>40 - 49,9</b>	5	207,0	119	4.951,1	62	2.640,5
<b>50 - 99,9</b>	9	631,0	142	8.540,3	79	4.786,0
<b>100 - 199,9</b>	3	420,0	33	3.902,5	21	2.707,0
<b>200 - 299,9</b>	1	200,0	3	689,0	6	1.359,0

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

300 - 399,9	1	300,0	1	300,0	4	1.396,0
400 - 499,9	0	0,0	1	434,0	0	0,0
άνω 500	0	0,0	0	0,0	2	1.429,0

Πίνακας 34. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Σίκαλη-Κριθάρι-Βρώμη

Ακολουθεί το καλαμπόκι και το ρύζι. Στην καλλιέργεια του πρώτου είναι μάλλον αξιοσημείωτη η κυριαρχία των μικρών εκτάσεων γης κάτι που δεν αντιστοιχεί στην παραγωγή του δεύτερου. Γιατί στο ρύζι οι μεγαλύτερες ιδιοκτησίες (από 50 έως 300 στρέμματα) παράγουν το 55,2% των ρουμελιώτικων ποσοτήτων.

	ΚΑΛΑΜΠΟΚΙ		ΛΟΙΠΑ		ΡΥΖΙ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Σύνολο</b>	4.919	51.329,7	141	1.048,9	263	9.087,2
<b>Μέχρι 4,9 στρέμματα</b>	2.111	4.513,9	74	161,8	6	19,5
<b>5 - 9,9</b>	1.043	6.639,0	30	182,1	37	274,5
<b>10 - 19,9</b>	1.022	12.851,4	23	281,0	69	945,0
<b>20 - 29,9</b>	348	7.803,0	8	191,0	49	1.152,5
<b>30 - 39,9</b>	181	5.772,8	3	99,0	30	993,6
<b>40 - 49,9</b>	66	2.796,7	2	83,0	16	685,4
<b>50 - 99,9</b>	126	8.094,4	1	51,0	38	2.508,8
<b>100 - 199,9</b>	20	2.377,0	0	0,0	14	1.675,9
<b>200 - 299,9</b>	2	481,5	0	0,0	4	832,0
<b>300 - 399,9</b>	0	0,0	0	0,0	0	0,0
<b>400 - 499,9</b>	0	0,0	0	0,0	0	0,0
<b>άνω 500</b>	0	0,0	0	0,0	0	0,0

Πίνακας 35. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Καλαμπόκι-Λοιπά Σιτηρά-Ρύζι

### 7.3.2 Η ελιά

Δεν υπάρχει καρπός πιο δεμένος με την ελληνική φύση κι ιστορία από την ελιά. Η παράδοση, ο συμβολισμός που κουβαλάει, το σημαντικότερό της παράγωγο που είναι το λάδι, της δίνουν μια περίοπτη θέση μέσα στα αγαθά της χώρας μας.

Όπως περίοπτη είναι κι η θέση της στη ρουμελιώτικη παραγωγή. Οι συνολικές εκμεταλλεύσεις ελιάς το 2009 έφταναν τις 218.989. Από αυτές το 47% περίπου κατοικοεδρεύει στους επτά νομούς μας. Το μεγάλο αυτό ποσοστό φανερώνει την αξία της ελιάς για τις τοπικές οικονομίες και την ιδιαίτερη σημασία μιας αγροτικής παραγωγής που θα την έχει στο κέντρο της.

Η ελιά για την οποία συζητάμε είναι βρώσιμη όπως η καλαμών μα και λαδολιά. Βρίσκεται στο τραπέζι μας αλλά προορίζεται και για το λιοτρίβι. Την ανταγωνίζονται οι αδελφές της στην ιταλική κι ιβηρική χερσόνησο, όμως, καμιά τους δεν μπορεί να τη φτάσει σε κάλλος και νοστιμιά.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ & ΝΟΜΟΣ	ΕΚΜΕΤ/ΣΕΙΣ	ΕΚΤΑΣΕΙΣ
<b>Σύνολο Ελλάδος</b>	218.989	75.422
<b>Στερεά Ελλάδα</b>	54.509	746
<b>Βοιωτία</b>	13.302	150
<b>Εύβοια</b>	21.650	260
<b>Ευρυτανία</b>	566	4
<b>Φθιώτιδα</b>	13.769	275
<b>Φωκίδα</b>	5.222	57
<b>Αιτωλοακαρνανία</b>	24.933	306
<b>Αττική</b>	22.950	251

Πίνακας 36. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2009  
Ελιές

Ας δούμε τώρα πιο συγκεκριμένα τους νομούς. Τρεις από αυτούς (Αιτωλοακαρνανία, Αττική, Εύβοια) διατηρούν το 32% των συνολικών εκμεταλλεύσεων.

### 7.3.3 Το σταφύλι & οι δεντρούδεις καλλιέργειες

Δίπλα στην ελιά στέκεται το αμπέλι. Συνυφασμένο κι αυτό με την ιστορία και την παραγωγή τούτου του τόπου μάς προσφέρει χιλιάδες χρόνια τώρα, πέρα από τον επιτραπέζιο καρπό του και το κρασί. Κι αυτό το τελευταίο ξέρουμε καλά πως ευφραίνει τις καρδιές των ανθρώπων.

Οι κλιματαριές δεν καταλαμβάνουν μεγάλες εκτάσεις. Από πολύ παλιά, λοιπόν, μπορούσε ο αγρότης να κατέχει μια μικρή έκταση μα να έχει καλές αποδόσεις, σε αντίθεση με άλλες καλλιέργειες όπου η μικρή ιδιοκτησία ήταν συνυφασμένη με τα μικρά εισοδήματα.

Από τη συνολική έκταση αμπελου στην εφτάδα των νομών (το 2009) το 34% βρίσκεται στη Φθιώτιδα, το 29,4% στη Βοιωτία ενώ το 23,1% στην Αιτωλοακαρνανία.

Τα τελευταία χρόνια η εντατική γεωργία που περιλαμβάνει τις δεντρούδεις καλλιέργειες, τα κηπευτικά και τα θερμοκήπια εμφανίζει αξιοσημείωτη άνοδο παρόλο που τα δέντρα απαιτούν κι υψηλά κεφάλαια και μπόλικο χρόνο.

	ΣΥΝΟΛΟ		ΑΜΠΕΛΙΑ		ΔΕΝΤΡ. ΚΑΛ.	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Στερεά Ελλάδα</b>	25.899	1.494	11.373	57	56.966	811
<b>Βοιωτία</b>	8.322	609	3.221	33	13.369	154
<b>Εύβοια</b>	5.435	157	4.977	14	22.057	289
<b>Ευρυτανία</b>	1.092	5	158	0	1.201	8
<b>Φθιώτιδα</b>	10.054	702	2.184	7	14.732	298
<b>Φωκίδα</b>	996	21	833	2	5.607	61
<b>Αιτωλοακαρνανία</b>	13.838	478	2.467	4	26.221	350
<b>Αττική</b>	3.073	100	6.275	51	24.410	283

Πίνακας 37. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2009  
Σύνολο-Αμπέλια-Δεντρούδεις Καλλιέργειες

### 7.3.4 Τα εσπεριδοειδή

Από τα εσπεριδοειδή θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στα πιο σημαντικά: την πορτοκαλιά, τη λεμονιά, τη μανταρινιά, το γκρέιπφρουτ και την κιτριά. Θα δούμε ξεχωριστά (μέσα στο 2000) τις εκμεταλλεύσεις στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, την Αιτωλοακαρνανία και την Αττική.

#### 7.3.4.1 Τα εσπεριδοειδή στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας

Φυσικά κι οι πορτοκαλιές με τις λεμονιές καταλαμβάνουν τη μεγαλύτερη έκταση. Αντίθετα, γκρέιπφρουτ και κιτριές απαντιούνται σε ελάχιστες περιπτώσεις. Οι μεγάλες ιδιοκτησίες εδώ είναι μηδενικές και μόλις στην κλίμακα 40 έως 50 στρέμματα συναντάς τις μεγαλύτερές τους.

	ΣΥΝΟΛΟ		ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΕΣ		ΛΕΜΟΝΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ</b>	2370	5724,2	1795	3224,3	1481	1867,4
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	1374	1199,6	1252	926,1	1215	866,7
<b>2 - 4,9</b>	696	1852,5	381	1016,3	208	542,7
<b>5 - 9,9</b>	197	1218,8	120	726,4	41	241
<b>10 - 19,9</b>	88	1062,3	37	434	16	197
<b>20 - 29,9</b>	11	250,3	4	91,5	1	20
<b>30 - 39,9</b>	3	95,7	1	30	0	0
<b>40 - 49,9</b>	1	45	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 38. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Σύνολο Εσπεριδοειδών-Πορτοκαλιές-Λεμονιές

Χαρακτηριστικά να αναφέρουμε ότι στην περιφέρεια αυτή οι ιδιοκτησίες μέχρι τα 20 στρέμματα αποτελούν το 96,2% της συνολικής έκτασης πορτοκαλεώνων και το 98,9% των λεμονιών της.

	ΜΑΝΤΑΡΙΝΙΕΣ		ΓΚΡΕΪΠΦΡΟΥΤ		ΚΙΤΡΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ</b>	451	567,5	9	5,8	6	3,5
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	342	219,2	8	2,8	6	3,5
<b>2 - 4,9</b>	92	234,3	1	3	0	0
<b>5 - 9,9</b>	15	88,5	0	0	0	0
<b>10 - 19,9</b>	2	25,5	0	0	0	0

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

20 - 29,9	0	0	0	0	0	0
30 - 39,9	0	0	0	0	0	0
40 - 49,9	0	0	0	0	0	0
50 - 69,9	0	0	0	0	0	0
70 - 99,9	0	0	0	0	0	0
100 - 199,9	0	0	0	0	0	0
200 και άνω	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 39. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Μανταρινιές-Γκρέϊπφρουτ-Κιτριές

### 7.3.4.2 Τα εσπεριδοειδή στην Αιτωλοακαρνανία

Στην Αιτωλοακαρνανία οι εκτάσεις είναι πολύ μεγαλύτερες στο πορτοκάλι, σχεδόν 7πλάσιες αυτών της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας. Εδώ, οι μεγάλες ιδιοκτησίες υπάρχουν. Έτσι, οι ιδιοκτησίες με περισσότερα από 50 στρέμματα καταλαμβάνουν το 8% των εκτάσεων καλλιέργειας πορτοκαλιών στον νομό.

	ΣΥΝΟΛΟ		ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΕΣ		ΛΕΜΟΝΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛ/ΝΙΑΣ</b>	3922	27349,2	3701	22411,5	1027	1992,5
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	1171	1066,4	1388	1129,1	668	447,3
<b>2 - 4,9</b>	1053	3050,5	896	2568,2	270	737
<b>5 - 9,9</b>	786	5099	647	4158,1	71	445,5
<b>10 - 19,9</b>	599	7801,8	519	6649,4	12	143,7
<b>20 - 29,9</b>	164	3683,7	135	3027,7	4	84
<b>30 - 39,9</b>	78	2555	63	2041	1	30
<b>40 - 49,9</b>	30	1284	24	1025	0	0
<b>50 - 69,9</b>	29	1625	21	1147	0	0
<b>70 - 99,9</b>	8	620,8	7	536	0	0
<b>100 - 199,9</b>	4	563	1	130	1	105
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 40. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000  
Σύνολο Εσπεριδοειδών-Πορτοκαλιές-Λεμονιές

Έχουμε 1000 περισσότερα στρέμματα μανταρινιών από λεμονιές ενώ και πάλι γκρέϊπφρουτ και κιτριά υποπαράγονται. Καμία εκμετάλλευση που καλλιεργεί τα δύο τελευταία δεν ξεπερνάει τα 5 στρέμματα.



	ΜΑΝΤΑΡΙΝΙΕΣ		ΓΚΡΕΪΠΦΡΟΥΤ		ΚΙΤΡΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛ/ΝΙΑΣ</b>	768	2912,9	10	15,7	2	0,4
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	332	213,9	7	3,2	2	0,4
<b>2 - 4,9</b>	228	645,2	3	12,5	0	0
<b>5 - 9,9</b>	118	727,2	0	0	0	0
<b>10 - 19,9</b>	74	916,8	0	0	0	0
<b>20 - 29,9</b>	11	225	0	0	0	0
<b>30 - 39,9</b>	4	134,8	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	1	50	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 41. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000  
Μανταρινιές-Γκρέϊπφρουτ-Κιτριές

### 7.3.4.3 Τα εσπεριδοειδή στην Αττική

Η Αττική δε φιλοξενεί μονάχα τις κρατικές υπηρεσίες ή τις μεγάλες επιχειρήσεις. Διαθέτει παράλληλα κι έναν –άγνωστο σε πολλούς- πρωτογενή τομέα. Το περισσότερο καλλιεργούμενο εσπεριδοειδές είναι το λεμόνι κι ακολουθεί το πορτοκάλι και το μανταρίνι.

	ΣΥΝΟΛΟ		ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΕΣ		ΛΕΜΟΝΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ</b>	1724	10445,7	899	3374,1	1273	5104,1
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	581	533,4	452	351,2	593	482,6
<b>2 - 4,9</b>	519	1477,3	251	678,5	366	1036,1
<b>5 - 9,9</b>	310	2019,6	123	786,1	180	1134,3
<b>10 - 19,9</b>	222	2788,1	57	716,3	91	1127,1
<b>20 - 29,9</b>	56	1298,8	8	181,5	29	643,5
<b>30 - 39,9</b>	16	504	0	0	6	194
<b>40 - 49,9</b>	8	353	2	86	5	201
<b>50 - 69,9</b>	4	224	2	117,5	0	0
<b>70 - 99,9</b>	3	234,5	3	231	2	175
<b>100 - 199,9</b>	3	419,5	0	0	1	110,5
<b>200 και άνω</b>	2	593,5	1	226	0	0

Πίνακας 42. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000  
Σύνολο Εσπεριδοειδών-Πορτοκαλιές-Λεμονιές

	ΜΑΝΤΑΡΙΝΙΕΣ		ΓΚΡΕΪΦΡΟΥΤ		ΚΙΤΡΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ</b>	462	1834,6	19	99	7	4,3
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	215	155,6	10	5	7	4,3
<b>2 - 4,9</b>	135	392,5	2	6	0	0
<b>5 - 9,9</b>	71	450	4	27	0	0
<b>10 - 19,9</b>	31	384	2	21	0	0
<b>20 - 29,9</b>	5	116,5	0	0	0	0
<b>30 - 39,9</b>	2	65	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	1	40	0	0
<b>50 - 69,9</b>	1	56,5	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	1	70	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	1	144,5	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 43. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000  
Μανταρινιές-Γκρέϊφφρουτ-Κιτριές

### 7.3.5 Τα οπωροφόρα

Ακολουθούν οι πίνακες με τις οπωροφόρες καλλιέργειες στο διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας. Στους σημαντικότερους καρπούς συμπεριλάβαμε το ροδάκινο, το βερούκοκο, το κεράσι, το δαμάσκηνο, το βύσσινο, το μήλο και το αχλάδι.

#### 7.3.5.1 Τα οπωροφόρα στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας

Το κεράσι κυριαρχεί στη στερεοελλαδίτικη οπωροφόρα παραγωγή. Οι συνολικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις του ξεπερνούν το άθροισμα των επόμενων απ' αυτό σημαντικών καρπών.

	ΡΟΔΑΚΙΝΙΕΣ		ΒΕΡΥΚΟΚΙΕΣ		ΚΕΡΑΣΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ</b>	444	1120,9	204	213,6	1139	5062,5
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	264	180	168	96,1	384	306,8
<b>2 - 4,9</b>	109	297,9	29	71	354	980,6
<b>5 - 9,9</b>	45	279	6	31,5	249	1603,1
<b>10 - 19,9</b>	22	269	1	15	125	1518
<b>20 - 29,9</b>	3	65	0	0	24	560
<b>30 - 39,9</b>	1	30	0	0	3	94
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

50 - 69,9	0	0	0	0	0	0
70 - 99,9	0	0	0	0	0	0
100 - 199,9	0	0	0	0	0	0
200 και άνω	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 44. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Ροδακινιές-Βερυκοκιές-Κερασιές

Παρατηρούμε, με πολύ λίγες εξαιρέσεις, πως από τις καλλιέργειες αυτές λείπουν οι εκμεταλλεύσεις με πολλά στρέμματα, κάνοντας έτσι την μικρή παραγωγή να κυριαρχεί.

	ΔΑΜΑΣΚΗΝΙΕΣ		ΒΥΣΣΙΝΙΕΣ		ΛΟΙΠΑ ΠΥΡΗΝ.	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ</b>	61	282,9	58	38,7	29	110,6
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	39	21,1	54	29,7	21	14,6
2 - 4,9	10	24,8	4	9	4	11
5 - 9,9	4	26	0	0	1	5
10 - 19,9	6	84	0	0	1	10
20 - 29,9	1	27	0	0	1	20
30 - 39,9	0	0	0	0	0	0
40 - 49,9	0	0	0	0	0	0
50 - 69,9	0	0	0	0	1	50
70 - 99,9	0	0	0	0	0	0
100 - 199,9	1	100	0	0	0	0
200 και άνω	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 45. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Δαμασκηνιές-Βυσσινιές-Λοιπά Πυρηνόκαρπα

Το 2015 η ελληνική παραγωγή μήλου μειώθηκε κατά 1% σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Η απώλεια της ρωσικής αγοράς έστρεψε τις εξαγωγές προς τη βόρεια Ευρώπη, την Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή.

	ΜΗΛΙΕΣ		ΑΧΛΑΔΙΕΣ		ΛΟΙΠΑ ΔΕΝΤΡΑ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ</b>	834	1788,1	570	1003	1482	9019,4
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	499	390,6	407	301,2	650	550,5
2 - 4,9	242	644	114	281,5	335	919,3
5 - 9,9	63	361,5	35	211,8	183	1170,8
10 - 19,9	26	298	11	132,5	185	2389,3

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

20 - 29,9	3	64	2	46	74	1688
30 - 39,9	1	30	1	30	28	924,5
40 - 49,9	0	0	0	0	19	814
50 - 69,9	0	0	0	0	6	330
70 - 99,9	0	0	0	0	0	0
100 - 199,9	0	0	0	0	2	233
200 και άνω	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 46. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Μηλιές-Αχλαδιές-Λοιπά Δέντρα & Θάμνοι Νωπών Φρούτων

Μπανανιές και αβοκάντο έχουν σχεδόν (το 2000) μηδενική παραγωγή. Η ακτινιδιακή παραγωγή ήταν, αντίθετα, πολύ μεγαλύτερη.

	ΜΠΑΝΑΝΙΕΣ		ΑΒΟΚΑΝΤΟ		ΑΚΤΙΝΙΔΙΑ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ</b>	1	0,5	3	4,5	94	747,1
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	1	0,5	2	2,5	10	11,3
2 - 4,9	0	0	1	2	32	100
5 - 9,9	0	0	0	0	28	190,8
10 - 19,9	0	0	0	0	17	221
20 - 29,9	0	0	0	0	5	104
30 - 39,9	0	0	0	0	0	0
40 - 49,9	0	0	0	0	0	0
50 - 69,9	0	0	0	0	2	120
70 - 99,9	0	0	0	0	0	0
100 - 199,9	0	0	0	0	0	0
200 και άνω	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 47. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Μπανανιές Υπαίθριες-Αβοκάντο-Ακτινίδια

### 7.3.5.2 Τα οπωροφόρα στην Αιτωλοακαρνανία

Ακολουθούν οι οπωροφόρες καλλιέργειες στην Αιτωλοακαρνανία. Στο ροδάκινο, το βερούκο και το κεράσι δεσπόζει η μικρή ιδιοκτησία (έως 30 στρέμματα).

	ΡΟΔΑΚΙΝΙΕΣ		ΒΕΡΥΚΟΚΙΕΣ		ΚΕΡΑΣΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛ/ΝΙΑΣ</b>	56	133	44	74,9	87	129,7
<b>Μέχρι 1,9</b>	35	22,5	31	17,9	65	50,7

Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

<b>στρέμματα</b>						
<b>2 - 4,9</b>	15	42,7	10	26	17	47
<b>5 - 9,9</b>	3	19	1	6	4	22
<b>10 - 19,9</b>	2	24,3	2	25	1	10
<b>20 - 29,9</b>	1	24,5	0	0	0	0
<b>30 - 39,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 48. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000  
Ροδακινιές-Βερυκοκιές-Κερασιές

Το ίδιο (σχετικά με τη μικρή ιδιοκτησία) συμβαίνει στην καλλιέργεια του δαμάσκηνου και της βυσσινιάς.

	<b>ΔΑΜΑΣΚΗΝΙΕΣ</b>		<b>ΒΥΣΣΙΝΙΕΣ</b>		<b>ΛΟΙΠΑ ΠΥΡΗΝ.</b>	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛ/ΝΙΑΣ</b>	9	11,2	7	8,2	1	0,5
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	8	5,2	6	3,2	1	0,5
<b>2 - 4,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>5 - 9,9</b>	1	6	1	5	0	0
<b>10 - 19,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>20 - 29,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>30 - 39,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 49. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000  
Δαμασκηνιές-Βυσσινιές-Λοιπά Πυρηνόκαρπα

Προσέξτε στον ακόλουθο πίνακα ότι οι εκμεταλλεύσεις μέχρι τα 10 στρέμματα αποτελούν το 99% των μηλιών και το 71% των αχλαδιών

	<b>ΜΗΛΙΕΣ</b>		<b>ΑΧΛΑΔΙΕΣ</b>		<b>ΛΟΙΠΑ ΔΕΝΤΡΑ</b>	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ</b>	116	181,9	190	444,6	64	54,8

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

ΑΙΤΩΛ/ΝΙΑΣ						
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	88	68,4	123	90,1	57	37,3
<b>2 - 4,9</b>	20	47	43	110	7	17,5
<b>5 - 9,9</b>	7	38,5	18	114,5	0	0
<b>10 - 19,9</b>	0	0	3	35	0	0
<b>20 - 29,9</b>	1	28	1	25	0	0
<b>30 - 39,9</b>	0	0	1	30	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	1	40	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 50. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000  
Μηλιές-Αχλαδιές-Λοιπά Δέντρα & Θάμνοι Νωπών Φρούτων

Το 2000 στην Αιτωλία και την Ακαρνανία δεν παραγόταν η μπανάνα και το αβοκάντο ενώ στο ακτινίδιο χρησιμοποιήθηκαν οι περισσότερες εκτάσεις από κάθε οπωροφόρο.

	ΜΠΑΝΑΝΙΕΣ		ΑΒΟΚΑΝΤΟ		ΑΚΤΙΝΙΔΙΑ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛ/ΝΙΑΣ</b>	0	0	0	0	47	452,4
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	0	0	0	0	0	0
<b>2 - 4,9</b>	0	0	0	0	14	44,6
<b>5 - 9,9</b>	0	0	0	0	16	113,8
<b>10 - 19,9</b>	0	0	0	0	13	170
<b>20 - 29,9</b>	0	0	0	0	3	64
<b>30 - 39,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	1	60
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 51. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αιτωλοακαρνανία το 2000  
Μπανανιές Υπαίθριες-Αβοκάντο-Ακτινίδια

### 7.3.5.3 Τα οπωροφόρα στην Αττική

Στην Αττική (το 2000) η καλλιέργεια ροδάκινου, βερύκοκου και κερασιού παρουσίασε μια αξιοσημείωτη ισορροπία τόσο στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων όσο και στη συνολική τους έκταση.

Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

	ΡΟΔΑΚΙΝΙΕΣ		ΒΕΡΥΚΟΚΙΕΣ		ΚΕΡΑΣΙΕΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ</b>	84	274,5	90	226,6	81	284,3
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	52	32,6	58	31,6	31	27,6
<b>2 - 4,9</b>	15	45,4	19	54	26	84,2
<b>5 - 9,9</b>	5	28,5	5	29	19	104,5
<b>10 - 19,9</b>	10	116	7	87	4	48
<b>20 - 29,9</b>	1	22	1	25	1	20
<b>30 - 39,9</b>	1	30	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 52. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000  
Ροδακινιές-Βερυκοκιές-Κερασιές

Η μεγαλύτερη ιδιοκτησία δαμασκηνιών δεν υπερέβη τα 20 στρέμματα.

	ΔΑΜΑΣΚΗΝΙΕΣ		ΒΥΣΣΙΝΙΕΣ		ΛΟΙΠΑ ΠΥΡΗΝ.	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ</b>	23	44,2	9	9,3	11	28,9
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	18	10,2	6	2,8	7	3,9
<b>2 - 4,9</b>	2	5	3	6,5	2	5
<b>5 - 9,9</b>	2	14	0	0	1	9
<b>10 - 19,9</b>	1	15	0	0	1	11
<b>20 - 29,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>30 - 39,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

Πίνακας 53. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000  
Δαμασκηνιές-Βυσσινιές-Λοιπά Πυρηνόκαρπα

Οι αχλαδιές ήταν διπλάσιες από τις μηλιές τόσο στις εκμεταλλεύσεις όσο και στα στρέμματα.

**Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές**

	ΜΗΛΙΕΣ		ΑΧΛΑΔΙΕΣ		ΛΟΙΠΑ ΔΕΝΤΡΑ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ</b>	64	113,5	125	256,5	419	1117,6
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	46	30,1	81	51,8	227	180
<b>2 - 4,9</b>	11	30,5	31	90,7	132	370,5
<b>5 - 9,9</b>	6	37,9	10	64	37	211,1
<b>10 - 19,9</b>	1	15	2	26	21	257
<b>20 - 29,9</b>	0	0	1	24	1	20
<b>30 - 39,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	1	79
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

*Πίνακας 54. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000  
Μηλιές-Αχλαδιές-Λοιπά Δέντρα & Θάμνοι Νωπών Φρούτων*

Τα τελευταία χρόνια η ζήτηση για αβοκάντο έχει αυξηθεί καθώς έχει τονωθεί το αγοραστικό ενδιαφέρον τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Το αποτέλεσμα είναι διάφοροι παραγωγοί να εκριζώνουν ποικιλίες πορτοκαλιών (όπως τα Μέρλιν) ή ακόμα κι ελαιόδεντρα για να τα αντικαταστήσουν με τον συγκεκριμένο καρπό.

	ΜΠΑΝΑΝΙΕΣ		ΑΒΟΚΑΝΤΟ		ΑΚΤΙΝΙΔΙΑ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ</b>	4	7,1	4	30,5	4	19
<b>Μέχρι 1,9 στρέμματα</b>	3	2,1	1	1,3	1	1
<b>2 - 4,9</b>	0	0	2	4,2	2	6
<b>5 - 9,9</b>	1	5	0	0	0	0
<b>10 - 19,9</b>	0	0	0	0	1	12
<b>20 - 29,9</b>	0	0	1	25	0	0
<b>30 - 39,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>40 - 49,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>50 - 69,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>70 - 99,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>100 - 199,9</b>	0	0	0	0	0	0
<b>200 και άνω</b>	0	0	0	0	0	0

*Πίνακας 55. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων & έκτασης στην Αττική το 2000  
Μπανανιές Υπαίθριες-Αβοκάντο-Ακτινίδια*



### 7.3.6 Άλλες καλλιέργειες στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας

Τούτη η παράγραφος δίνει και τα τελευταία στοιχεία γύρω από την γεωργική παραγωγή στις περιοχές που μας ενδιαφέρουν.

	ΠΑΤΑΤΕΣ		ΖΑΧΑΡΟΤΕΥΤΛΑ		ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΑ ΦΥΤΑ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Σύνολο</b>	3.442	18.536,8	579	17.115,8	9.398	122.975,3
<b>Μέχρι 4,9 στρέμματα</b>	2.794	2.635,8	10	28,4	3.408	8.252,7
<b>5 - 9,9</b>	144	832,5	51	370,5	2.244	14.336,4
<b>10 - 19,9</b>	246	2.949,5	188	2.499,3	2.022	25.669,4
<b>20 - 29,9</b>	122	2.634,0	109	2.413,2	778	17.388,4
<b>30 - 39,9</b>	55	1.707,0	90	2.889,8	357	11.560,3
<b>40 - 49,9</b>	22	897,0	41	1.727,5	177	7.446,0
<b>50 - 99,9</b>	42	2.481,0	70	4.385,1	300	18.912,6
<b>100 - 199,9</b>	10	1.020,0	19	2.552,0	82	9.958,0
<b>200 - 299,9</b>	3	600,0	1	250,0	16	3.544,0
<b>300 - 399,9</b>	1	300,0	0	0,0	5	1.550,0
<b>400 - 499,9</b>	1	400,0	0	0,0	5	2.115,0
<b>άνω 500</b>	2	2.080,0	0	0,0	4	2.242,5

Πίνακας 56. Αριθμός εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Πατάτες -Ζαχαρότευτλα-Κτηνοτροφικά Φυτά

Ας δούμε τώρα τα νωπά λαχανικά και τα πεπονοειδή.

	ΝΩΠΑ ΛΑΧ.		ΠΕΠΟΝΟΕΙΔΗ		ΑΝΘΗ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Σύνολο</b>	11.617	605.998,1	7.207	109.084,1	48	485,7
<b>Μέχρι 4,9 στρέμματα</b>	274	903,8	2.144	3.764,0	29	57,2
<b>5 - 9,9</b>	1.023	7.053,2	1.077	7.007,2	10	59,0
<b>10 - 19,9</b>	2.396	32.798,8	1.921	24.394,3	7	95,0
<b>20 - 29,9</b>	1.752	40.709,1	980	21.644,4	0	0,0
<b>30 - 39,9</b>	1.131	37.475,5	467	15.028,4	0	0,0
<b>40 - 49,9</b>	881	38.034,8	260	10.951,1	0	0,0
<b>50 - 99,9</b>	2.386	164.532,6	308	19.242,2	1	74,5
<b>100 - 199,9</b>	1.403	185.617,1	43	4.913,5	0	0,0
<b>200 - 299,9</b>	289	66.985,5	3	750,0	1	200,0
<b>300 - 399,9</b>	52	17.251,3	3	989,0	0	0,0
<b>400 - 499,9</b>	20	8.689,4	1	400,0	0	0,0
<b>άνω 500</b>	10	5.947,0	0	0,0	0	0,0

Πίνακας 57. Αριθμός εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Νωπά Λαχανικά -Πεπονοειδή -Άνη

### 7.3.7 Αγρανάπαυση στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας

Ας δούμε τώρα τις αγραναπαυμένες καλλιέργειες μέσα στο 2000.

	ΑΛΛΕΣ ΑΡΟΤΡΑΙΕΣ		ΑΓΡΑΝΑΠΑΥΣΕΙΣ	
	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.	ΕΚΜΕΤ.	ΕΚΤ.
<b>Σύνολο</b>	1.647	17.811,4	8.664	119.300,4
<b>Μέχρι 4,9 στρέμματα</b>	742	947,4	2.467	6.427,5
<b>5 - 9,9</b>	222	1.339,5	2.219	14.212,3
<b>10 - 19,9</b>	349	4.117,0	2.198	27.856,9
<b>20 - 29,9</b>	186	3.964,5	845	19.030,4
<b>30 - 39,9</b>	66	2.075,0	420	13.534,8
<b>40 - 49,9</b>	25	1.020,0	172	7.274,0
<b>50 - 99,9</b>	46	2.663,0	267	16.569,0
<b>100 - 199,9</b>	9	1.075,0	56	6.980,5
<b>200 - 299,9</b>	1	250,0	13	2.823,5
<b>300 - 399,9</b>	1	360,0	3	986,5
<b>400 - 499,9</b>	0	0,0	1	400,0
<b>άνω 500</b>	0	0,0	3	3.205,0

Πίνακας 58. Αριθμός εκμεταλλεύσεων & έκτασης στη Στερεά Ελλάδα το 2000  
Άλλες αροτραίες – Αγραναπαύσεις

### 7.4 Το κόστος παραγωγής γενικά

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα ότι μια γεωργική επιχείρηση προκειμένου να παράγει, αποκτά παραγωγικούς συντελεστές. Το χρηματικό ποσό (έξοδα) που πληρώνει για την απόκτηση των συντελεστών αυτών αποτελεί το κόστος παραγωγής.

#### Παράδειγμα

Δίνεται ο πίνακας παραγωγής της γεωργικής επιχείρησης

L	E	Q
0	2	0
1	2	5
2	2	10
3	2	15

Πίνακας 59. Ο πίνακας παραγωγής μιας υποθετικής γεωργικής επιχείρησης

όπου  $L$  είναι ο αριθμός των εργατών γης και  $E$  ο αριθμός των στρεμμάτων γης που χρησιμοποιούνται.

Αν η αμοιβή (τιμή) της μιας μονάδας σταθερού συντελεστή (ενοίκιο ενός στρέμματος) είναι 20 χρηματικές μονάδες τότε:

$$\text{Σταθερό Κόστος} = FC = \text{ποσότητα σταθερού συντελεστή} \times \text{τιμή σταθερού συντελεστή} = 2 \times 20 = 40 \text{ χρηματικές μονάδες.}$$

Επειδή η ποσότητα του σταθερού συντελεστή δεν αλλάζει, το  $FC$  παραμένει κι αυτό αμετάβλητο.

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

Στη βραχυχρόνια περίοδο, το κόστος των σταθερών συντελεστών ονομάζεται σταθερό κόστος. Σ' αυτό πιθανά να εντάσσεται το ενοίκιο της γης που πληρώνει ο αγρότης ή τα ασφάλιστρά του.

Στον ίδιο χρονικό ορίζοντα, η επιχείρηση απασχολεί και μεταβλητούς συντελεστές. Το κόστος για τη δική τους αμοιβή ονομάζεται μεταβλητό κόστος. Τέτοιες δαπάνες είναι οι δαπάνες για α' ύλες, ημερομίσθια, δαπάνες για καύσιμα ή νερό.

Από τον πίνακα του προηγούμενου παραδείγματος βλέπουμε πως μεταβλητός συντελεστής είναι το  $L$ . Έτσι, αν η αμοιβή της εργασίας ( $W$ =ημερομίσθιο) είναι 5 χρηματικές μονάδες τότε :

L	VC (μεταβλητό κόστος)
0	0
1	$1 \times 5 = 5$
2	$2 \times 5 = 10$
3	$3 \times 5 = 15$

Πίνακας 60. Το μεταβλητό κόστος της επιχείρησης

Είναι φανερό πως το μεταβλητό κόστος αλλάζει συνεχώς μέγεθος και δεν παραμένει σταθερό. Έτσι αν ο μοναδικός μεταβλητός συντελεστής είναι η εργασία τότε το VC δίνεται από τη σχέση:

$$VC = \text{μισθός} \times \text{ποσότητα εργασίας} = W \times L$$

Αν όμως μεταβλητό συντελεστή αποτελούν κι οι πρώτες ύλες (π.χ σπόροι, λίπασμα, φάρμακα) τότε πρέπει να προσθέσουμε τα έξοδά τους στο μεταβλητό κόστος ως εξής:

α. Ονομάζουμε  $c$  τη δαπάνη για πρώτες ύλες για κάθε μονάδα προϊόντος.

β. Έτσι οι δαπάνες για πρώτες ύλες θα είναι κάθε φορά ίσες με  $c \times Q$ .

γ. Άρα το VC θα δίνεται από τον τύπο :  $VC = W \times L + c \times Q$ .

Η λογική λοιπόν είναι πως το VC αποτελεί το άθροισμα των δαπανών για όλους τους μεταβλητούς συντελεστές σε κάθε επίπεδο παραγωγής.

Για να βρούμε το Συνολικό Κόστος της γεωργικής μας επιχείρησης (TC) πρέπει να προσθέτουμε κάθε φορά το FC με το VC. Άρα ο πίνακας διαμορφώνεται ως εξής (υποθέτουμε πως οι πρώτες ύλες είναι μεταβλητός συντελεστής κι η αμοιβή τους είναι ίση με 3 χρηματικές μονάδες):

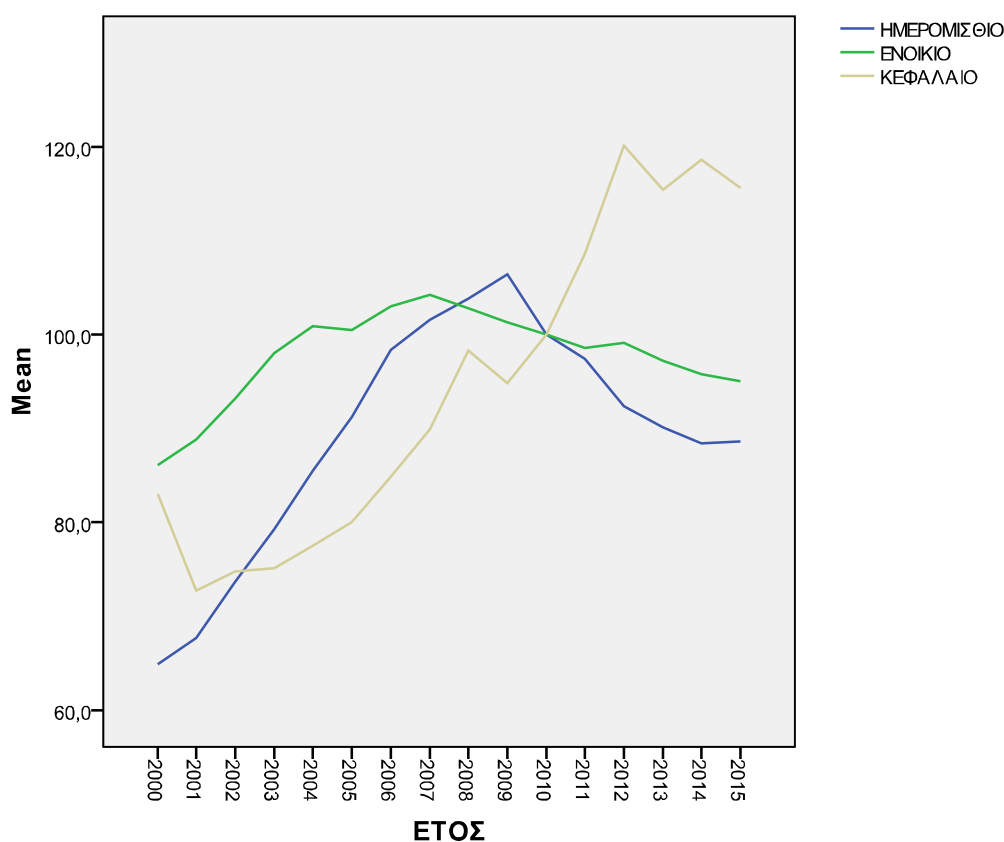
L	Q	FC	VC ( $w \times L + c \times Q$ )	TC
0	0	40	$5 \times 0 + 3 \times 0 = 0$	40
1	5	40	$5 \times 1 + 3 \times 5 = 20$	60
2	10	40	$5 \times 2 + 3 \times 10 = 40$	80
3	15	40	$5 \times 3 + 3 \times 15 = 60$	100

Πίνακας 61. Το συνολικό κόστος της επιχείρησης

### 7.4.1 Το κόστος παραγωγής σε γεωργία & κτηνοτροφία

Ας περάσουμε τώρα στο κόστος παραγωγής μιας γεωργικής μονάδας. Για να παράγει το προϊόν της χρειάζεται ηλεκτρικό ρεύμα και νερό. Η μέση τιμή της κιλοβατώρας σ' ένα αγροτικό τιμολόγιο φτάνει τα 0,64 ευρώ. Το κόστος άρδευσης διαφέρει προφανώς από καλλιέργεια σε καλλιέργεια. Για παράδειγμα, είναι σχεδόν 50% ακριβότερο (ανά στρέμμα) στο καλαμπόκι από το βαμβάκι.

Το παρακάτω σχήμα παρουσιάζει την πορεία του κόστους απόκτησης των παραγωγικών συντελεστών στο διάστημα 2000 – 2015, σε εθνικό επίπεδο. Βλέπουμε ότι μετά το 2009 εμφανίζεται μια ξεκάθαρη πτώση στο κόστος της γης και της εργασίας. Στο κεφάλαιο όμως τα πράγματα ήταν (κι είναι) διαφορετικά. Τη δική του άνοδο συντηρεί το υψηλό κόστος δανεισμού για τους αγρότες.



Σχήμα 19. Το κόστος των παραγωγικών συντελεστών σε γεωργία & κτηνοτροφία (2000-2015) σε σταθερές τιμές του 2006

Φυσικά και δεν είναι μονάχα το κόστος παραγωγής. Ο αγρότης επιβαρύνεται πια με υψηλότερη φορολογία, με ΦΠΑ στις συναλλαγές του κι υψηλότερες εισφορές στον ΟΓΑ. Και δίπλα σ' αυτά το άγχος για τις τιμές, η εξάρτηση από τον μεσάζοντα και το δίκτυο πώλησης του.

### 7.5 Συνοψίζοντας

Στο δεύτερο μέρος μιλήσαμε για τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη της ελληνικής οικονομίας ώστε να αντιληφθούμε καλύτερα το περιβάλλον μέσα στο οποίο

παράγουν οι δεκάδες χιλιάδες γεωργοί της Στερεάς Ελλάδας. Έπειτα, προχωρήσαμε στην ίδια αυτή τη γεωργική παραγωγή. Είδαμε τη συμβολή της στο ΑΕΠ, για να προχωρήσουμε πιο συγκεκριμένα στη ρουμελιώτικη καλλιέργεια.

Ο γεωργός στον τόπο μας –όπως και σε όλα τα μέρη του κόσμου- προκειμένου να παράγει χρησιμοποιεί παραγωγούς συντελεστές. Αναφερθήκαμε λοιπόν στην εργασία, το κεφάλαιο και τη γη. Οικοδομήσαμε –τουλάχιστον θεωρητικά- τη γεωργική συνάρτηση παραγωγής, από την οποία δε θα μπορούσε να λείπει το τελικό προϊόν, η εκροή, δηλαδή οι καρποί που παράγονται στις ρουμελιώτικες εκτάσεις

Και κλείσαμε με την έννοια του κόστους παραγωγής, με το γεγονός ότι η απόκτηση των παραπάνω συντελεστών παραγωγής συνεπάγεται μια δαπάνη. Το κόστος αυτό τα τελευταία χρόνια δείχνει να μειώνεται, αν εξαιρέσει κανείς βέβαια το κόστος για απόκτηση κεφαλαίου.



## μέρος τρίτο

αιτίες, συμπεράσματα, προοπτικές

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Η κατάσταση της γεωργίας & οι αιτίες της

#### 8.1 Μια παράξενη ιδέα

Στο δεύτερο μέρος ασχοληθήκαμε με τη σημερινή ύφεση. Είδαμε τις επιπτώσεις της κι αναζητήσαμε τις αιτίες της. Παράλληλα, περάσαμε στη σημερινή γεωργία και κάποια από τα δικά της χαρακτηριστικά. Το ερώτημα μάλλον είναι αυτονόητο. Πόσο έχει επηρεάσει το ένα (η ύφεση) το άλλο (τη γεωργία);

Σε τούτο το ερώτημα θα δώσουμε μία απάντηση που ίσως να φανεί σε πολλούς απρόσμενη. Η απάντηση είναι: «Λίγο». Ή καλύτερα «Λιγότερο απ' όσο νομίζουμε». Ίσως η ύφεση να επιδρά πάνω στο σώμα της ελληνικής γεωργίας λιγότερο βίαια απ' ό,τι σ' αυτό της βιομηχανίας ή των υπηρεσιών. Για να το δούμε καλύτερα αυτό αρχικά θα βρούμε τον συντελεστή συσχέτισης pearson μεταξύ του ΑΕΠ και της πρωτογενούς προστιθέμενης αξίας.

		ΑΕΠ	ΑΞΙΑ
ΑΕΠ	Pearson Correlation	1	-,056
	Sig. (2-tailed)		,810
	N	21	21
ΑΞΙΑ	Pearson Correlation	-,056	1
	Sig. (2-tailed)	,810	
	N	21	21

Πίνακας 62. Ο συντελεστής συσχέτισης ανάμεσα στο ΑΕΠ και την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα (ΑΞΙΑ)

Ο συντελεστής pearson δείχνει τόσο πιο ισχυρή συσχέτιση (αρνητική ή θετική) όσο πλησιάζει στο -1 ή το 1 αντίστοιχα. Και τι βλέπουμε εδώ; Ότι, αντίθετα, πλησιάζει το μηδέν. (Για την ακρίβεια είναι ίσως με -0,056). Ας σταθούμε στο διαφαινόμενο συμπέρασμα. Μήπως τελικά η κατακόρυφη πτώση του ελληνικού ΑΕΠ δεν επηρεάζει το μέγεθος του γεωργικού προϊόντος όσο νομίζαμε; Και τι να φανερώνει το αρνητικό πρόσημο; Μήπως ότι, πιθανά, μια μείωση του ΑΕΠ να οδηγεί σε αύξηση της ακαθάριστης προστιθέμενης γεωργικής αξίας;

Να προσεγγίσουμε τώρα μέσα από ένα πολυμεταβλητό γραμμικό υπόδειγμα τη σχέση των δύο μεγεθών. Ως εξαρτημένη μεταβλητή θα έχουμε την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενούς τομέα ( $Y_1$ ) ενώ ως ανεξάρτητες μεταβλητές το μέγεθος του πραγματικού ΑΕΠ ( $X_{1t}$ ), την καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών

## Η γεωργική παραγωγή στη Στερεά Ελλάδα κατάσταση, προβλήματα & προοπτικές

( $X_{2t}$ ) και το ποσοστό ανεργίας ( $X_{3t}$ ). Έτσι, για μας, το γραμμικό υπόδειγμα παίρνει την παρακάτω μορφή:

$$Y_t = a + b_1X_{1t} + b_2X_{2t} + b_3X_{3t} + u_t$$

όπου  $u_t$  ο στοχαστικός όρος.

**Variables Entered/Removed**

Model	Variables Entered	Variables Removed	Method
1	ΑΕΠ, ΑΝΕΡΓΙΑ, ΔΑΠΑΝΗ <sup>a</sup>	.	Enter

a. All requested variables entered.

**Model Summary**

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,628 <sup>a</sup>	,395	,288	,688741

a. Predictors: (Constant), ΑΕΠ, ΑΝΕΡΓΙΑ, ΔΑΠΑΝΗ

**ANOVA<sup>b</sup>**

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	5,256	3	1,752	3,694	,033 <sup>a</sup>
	Residual	8,064	17	,474		
	Total	13,320	20			

a. Predictors: (Constant), ΑΕΠ, ΑΝΕΡΓΙΑ, ΔΑΠΑΝΗ

b. Dependent Variable: ΓΕΩΡΓΙΑ

**Coefficients<sup>a</sup>**

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	7,599	,703		10,805	,000
	ΑΝΕΡΓΙΑ	-,026	,034	-,213	-,782	,445
	ΔΑΠΑΝΗ	-,112	,066	-4,018	-1,702	,107
	ΑΕΠ	,073	,043	3,966	1,706	,106

a. Dependent Variable: ΓΕΩΡΓΙΑ

Πίνακες 63,64,65 & 66. Η ανάλυση παλινδρόμησης



Οι παραπάνω 4 πίνακες παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης στο πολυμεταβλητό γραμμικό μας υπόδειγμα. Πώς διαμορώνεται πια η γραμμική σχέση; Για να το καταλάβουμε πρέπει στον πίνακα 65 να δούμε τις τιμές των παραμέτρων των ανεξάρτητων μεταβλητών αλλά κι αυτή της σταθεράς  $a$ . Έχουμε λοιπόν:

$$Y_t = 7,599 + 0,073X_{1t} - 0,112X_{2t} - 0,026X_{3t} + u_t$$

Ας ξεκινήσουμε με τα πρόσημα των παραμέτρων των ανεξάρτητων μεταβλητών. Επιβεβαιώνουν την οικονομική θεωρία; Βλέπουμε ότι το ΑΕΠ συνδέεται θετικά με το αγροτικό προϊόν. Αυτό είναι λογικό, μιας και μια αύξηση του ενός θα οδηγήσει μάλλον σε αύξηση και του άλλου. Από την άλλη συνδέεται αρνητικά με την ανεργία. Επίσης, λογικό. Όσο μεγαλώνει το ποσοστό ανεργίας, το πρωτογενές προϊόν τείνει να μειώνεται.

Τι όμως να δηλώνει το αρνητικό πρόσημο της παραμέτρου της καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών; Καταρχάς, είναι φανερό τι μας λέει. Μια μείωση της καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών για αγαθά οδηγεί σε αύξηση του αγροτικού προϊόντος στη χώρα. Πώς μπορεί να εξηγείται κάτι τέτοιο;

Αν κάτι τέτοιο ισχύει τότε συμβαίνει το εξής. Σε καταστάσεις όπου τα νοικοκυριά μειώνουν τις δαπάνες τους (π.χ λόγω πτώσης των εισοδημάτων τους), η μείωση αυτή δεν είναι συμμετρική για όλα τα αγαθά. Είναι πολύ πιο πιθανό να ρίξουν (τα νοικοκυριά) αναλογικά περισσότερο τη ζήτησή τους για αγαθά πολυτελείας, όχι όμως και για γεωργικά προϊόντα που αποτελούν κύριο στοιχείο της διατροφής τους.

Παράλληλα, ας προσέξουμε και τα εξής. Οι τρεις ανεξάρτητες μεταβλητές μας φαίνεται να μη συνδέονται στενά με την εξαρτημένη. Αυτό το διακρίνει κανείς όχι στο πρόσημο αλλά στο μέγεθος των παραμέτρων. Έτσι, για κάθε μια μονάδα που μεταβάλλεται το ΑΕΠ, το γεωργικό προϊόν μεταβάλλεται (προς την ίδια κατεύθυνση) κατά 0,076 μονάδες. Το βλέπει επίσης κάποιος στη μικρή ερμηνευτική ικανότητα του μοντέλου μας.

Τι συμπέρασμα μπορούμε να βγάλουμε; Ο χαμηλός δείκτης συσχέτισης του ΑΕΠ με την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενή τομέα, τι να σημαίνει;

Ξέρουμε ότι μέσα στον 20<sup>ο</sup> αιώνα συντελέστηκε μια τεράστια μετακίνηση ανθρώπινου δυναμικού και κεφαλαίων από τους δύο πρώτους τομείς παραγωγής στον τριτογενή. Αποτέλεσμα αυτού του φαινομένου –που ανέλυσε τόσο διεξοδικά και τόσο όμορφα ο Φουραστιέ- ήταν τα ποσοστά απασχόλησης στη γεωργία αλλά κι η συμμετοχή της στο ΑΕΠ να συρρικνωθεί.

Η μεγάλη ύφεση του καιρού μας, τι δείχνει; Μήπως ότι η ύφεση των τελευταίων 8 χρόνων ήταν ανίκανη να πλήξει τον αγροτικό τομέα; Όχι, ακριβώς. Είναι φανερό ότι η εφαρμογή μιας οικονομικής πολιτικής που μειώνει τα εισοδήματα (μέσω της υπερφορολόγησης κι όχι μόνο) θα επιδράσει πάνω στους αγρότες είτε άμεσα (το εισόδημα κι οι συναλλαγές τους φορολογούνται, επίσης), είτε έμμεσα ((οι καταναλωτές θα έχουν ολοένα και λιγότερα χρήματα για να αγοράσουν γεωργικά αγαθά).

Ας διατυπώσουμε τη σκέψη. Εδώ και δεκαετίες το πρωτογενές προϊόν μειώνεται (ως ποσοστό του ΑΕΠ), γαίες συχνά εγκαταλείπονται και γεωργοί μετοικούν στον δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα για να εργαστούν. Προσπαθήσαμε να αναπτύξουμε κάποιες από τις αιτίες αυτού του φαινομένου. Ο τομέας, λοιπόν, που είχε περισσότερο από κάθε άλλον πληγεί όταν η οικονομία παρουσίαζε ανάπτυξη, ήταν ο πρωτογενής. Ο ερχομός της κρίσης και της πολυετούς ύφεσης φαίνεται να χτύπησε πιο ισχυρά τις κατασκευές, τα εργοστάσια και τις υπηρεσίες.

Παρατηρείται, μέσα σ' ένα τέτοιο κρισιακό περιβάλλον όπου οι άνθρωποι ξανασκέφτονται τις επιλογές τους κι αμφισβητούν ευκολότερα τους επαγγελματικούς και προσωπικούς δρόμους που διάλεξαν να βαδίσουν, ένα ανέβασμα στη συνείδησή τους της επιστροφής στην ελληνική ύπαιθρο, της σχέσης με τη φύση (με ότι αυτό σημαίνει) και της γεωργικής απασχόλησης. Όλο και συχνότερα ακούμε για άτομα που εγκαταλείπουν τις μεγάλες πόλεις (κυρίως λόγω ανεργίας) για να επιστρέψουν στο χωριό. Μήπως αυτό να σημαίνει ότι ο πρωτογενής τομέας θα εφοδιάζεται, μέσα σε δύσκολους καιρούς, μ' ένα ανθρώπινο δυναμικό νέο (σε ηλικία) και δημιουργικό (σε ιδέες και δεξιότητες);

Η γεωργία, ακόμα και χωρίς ύφεση, αν δεν άλλαζε κάτι σοβαρά, θα συνέχιζε να κατακυβιά βουτηγμένη στην εγκατάλειψη, την ολοένα και πιο προβληματική χρηματοδότηση και την έλλειψη προσανατολισμού. Η ύφεση λοιπόν ίσως να όξυνε κάποια από τα ήδη υπαρκτά προβλήματα που η πρωτογένεια μας –ας μας επιτραπεί αυτός ο αδόκιμος όρος- αντιμετωπίζει.

Μπορούμε να βγάλουμε άραγε από την κατάσταση αυτή κι από τούτο τον τρόπο να την διαβάζει κανείς, κάποιο γενικό συμπέρασμα; Στις χώρες (κυρίως του αναπτυγμένου οικονομικού κόσμου) που ο πρωτογενής τομέας καταλαμβάνει ένα μικρό (μονοψήφιο) ποσοστό επί της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, ο οικονομικός κύκλος και κυρίως οι φάσεις της καθόδου και της ύφεσης πλήττουν αναλογικά λιγότερο τη γεωργία από τους άλλους κλάδους.

## 8.2 Μιλώντας με τους αγρότες

Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι η ύφεση; Όχι, δεν είπαμε ακριβώς κάτι τέτοιο. Φυσικά, κι η πτώση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη χώρα μας θα επηρεάσει τη ζήτηση γεωργικών αγαθών. Απλώς πιστεύουμε πως τα προβλήματα στην ελληνική γεωργία είναι πολύ πιο βαθιά στο χρόνο και σε ένταση.

Για να καταλάβεις δε χρειάζεται παρά να μιλήσεις με κάποιον αγρότη. Να επισκεφτείς τον συνεταιρισμό της περιοχής σου και να συζητήσεις μαζί τους. Αυτό κάναμε κι εμείς. Μιλώντας με γεωργούς από τους νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Βοιωτίας ήρθαμε σε επαφή με ανθρώπους και προβλήματα που ως τα τότε αντικρίζαμε μονάχα στην τηλεόραση. Τους απευθύναμε ορισμένες πολύ απλές ερωτήσεις. Ας δούμε τι μας απαντήσαν.

1. *Τι καλλιεργούν οι αγρότες της περιοχής σου;* Ο Βαγγέλης μιλώντας για το Μεσολόγγι ανέφερε διάφορα προϊόντα: βαμβάκι, καλαμπόκι, πορτοκάλια, ρύζι, βρώσιμη ελιά, λαδολιά, τριφύλλι, μανταρίνια, καρπούζια, σιτηρά. Μας μίλησε για περισσότερες από είκοσι διαφορετικές καλλιέργειες. Ο Δημήτρης από την άλλη, μιλώντας για την περιοχή του Αιτωλικού τόνισε ιδιαίτερα την παραγωγή της ελιάς καλαμών.

Μια μικρή παρένθεση. Δεν είναι εύκολο για έναν αγρότη, σήμερα, -αλλά, θα μου πείτε, και τότε ήταν;- να τα βγάλει πέρα. Θυμάμαι σαν τώρα τον Δημήτρη, δραστήριο αγρότη και συνδικαλιστή από το Αιτωλικό, να προσπαθεί να μου εξηγήσει τη δεινή κατάσταση ενός γεωργού. Μετά από κάποιες θεωρητικές κουβέντες, παίρνει ένα κίτρινο ποστ-ιτ και μου γράφει τα παρακάτω στοιχεία για τον μέσο αγρότη του τόπου του:

$$\begin{aligned}\text{Έσοδα} &= 50.000 \text{ €} \\ \text{Έξοδα (χωρίς φόρους κι εισφορές)} &= 20.000 \text{ €} \\ \text{Φόροι κι εισφορές} &= 23.700 \text{ €} \\ \text{Καθαρά κέρδη} &= 6.300 \text{ €}\end{aligned}$$

Και μετά θα μου απευθύνει το ερώτημα: “Πες μου, με 6.000 € πώς θα συντηρήσει ένας αγρότης τη φαμίλια του;”. “Δηλαδή, τον ρωτάω, θα εγκαταλείψει τα χωράφια του;”. “Αντε και το κάνει. Πού θα πάει μετά;”.

Γιατί τα αναφέρουμε όλα αυτά; Μα, γιατί απλούστατα θα συναντάμε ολοένα και περισσότερους ανθρώπους που θα φοβούνται να στηρίζουν το ετήσιο εισόδημά τους αποκλειστικά στη γη.

2. Ποια είναι τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζεις; Είναι, πράγματι, το κόστος παραγωγής ένα από αυτά; Τι συμβαίνει με τη μεσιτεία και τους μεσάζοντες;

Είναι, αλήθεια, εντυπωσιακό το πόσο πολύ συμφώνησαν οι αγρότες, είτε καλλιεργούν στο Μεσολόγγι είτε στη Θήβα σε μερικά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Όπως εντυπωσιακός αλλά αναμενόμενος είναι ο βαθμός κατανόησης τούτων των προβλημάτων από κάθε απλό καταναλωτή που τα βιώνει από τη δική του μεριά. Πάρτε, για παράδειγμα, τον Κώστα, γεωπόνο κι αγρότη από τη Θήβα: “Παράγω κρεμμύδια”, μου είπε. “Ξέρεις τι είναι να τα πουλάω στον έμπορο στα 0,30 ή το 0,40 ευρώ και να τα βλέπω στο 1,20 ή ακόμα και το 1,50 στην αγορά;”. “Και ποια είναι η λύση;” τον ρώτησα.

3. Η οικονομική σου κατάσταση έχει χειροτερεύσει ή βελτιωθεί σε σχέση με πέρυσι; Κάποιοι μας είπαν ότι έμεινε στάσιμη άλλη ότι χειροτέρευσε. Πουθενά όμως δεν άκουγες για καλύτερευση.

4. Πιστεύεις πως θα είναι καλύτερα του χρόνου; Πόσο αισιόδοξος είναι ο ρουμελιώτης γεωργός;

Ας πούμε μερικά πράγματα εδώ. Απαισιοδοξία, να τι συναντάς στους περισσότερους. Όχι ότι βρίσκεις, τούτο το διαβρωτικό συναίσθημα, μονάχα στα χωράφια της Στερεάς. Δυστυχώς, το ανταμώνεις σχεδόν παντού, σε κάθε χώρο δουλειάς. Φώλιασε, λοιπόν, και στον καρπό σαν τον δάκο στην ελιά και δύσκολα ξεριζώνεται. Θα δούμε ότι ο γεωργικός πεσιμισμός δεν είναι αστήριχτος αλλά τροφοδοτείται από την αύξηση των αγροτικών ασφαλιστικών εισφορών, από την εκτόξευση του ΦΠΑ στο 24% και την ανααφάλεια γύρω από το καθεστώς των επιδοτήσεων. “Και τι κάνουμε;”, ρώτησα επίμονα τον Δημήτρη, σ’ ένα τραπέζι στον γεωργικό συνεταιρισμό της αιτωλοακαρνανικής πρωτεύουσας. “Υπάρχουν λύσεις”, μου είπε με σιγουριά. “Πρέπει να μειωθεί άμεσα ο συντελεστής του ΦΠΑ στο 13%”. Για να δούμε.

5. Σκέφτεσαι ν’ αφήσεις τη γη σου; Υπάρχει ρεύμα εγκατάλειψης σε κάποιους από τους νομούς που μας ενδιαφέρουν; Θα αντιμετωπίσουμε ως χώρα μια νέα δραματική πτώση της συμμετοχής του πρωτογενή τομέα στο ΑΕΠ, όπως εκείνες των προηγούμενων δεκαετιών; (Μέργος, 1994)

Θέλουμε, άραγε, έναν ισχυρό γεωργικό κλάδο ή όχι; Υφίσταται μια προαποφασισμένη επιλογή για μείωση του αγροτικού πληθυσμού της χώρας; Κι αν ναι, αυτή η επιλογή υπηρετεί τις πραγματικές ανάγκες του πληθυσμού της;

Τούτο το δίλημμα για μεγάλο ή μικρό πρωτογενή τομέα, τίθεται ανοιχτά ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Από τη μια μεριά, ο Βαρβαρέσος κι από την άλλη, ο Ζολώτας. Ο ένας να ζητάει την προστασία της γεωργίας και την υπεράσπιση του αγροτικού προσανατολισμού της οικονομίας. Ο άλλος να υποστηρίζει φανατικά το αντίθετο. (Μαραβέγιας, 1992)

Τελικά, η άποψη του Ζολώτα κυριάρχησε. Μήπως, όμως, στις μέρες μας ζούμε κάτι διαφορετικό; Μήπως η εγκατάλειψη της γης, ειδικά αν επαναληφθεί με τους ίδιους ή και περισσότερο θλιβερούς όρους, δε συνοδεύεται με την τόνωση των άλλων τομέων αλλά οξύνει την αποδόμηση του ελληνικού σχηματισμού;

6. Πώς κρίνεις τα νέα μέτρα της κυβέρνησης; Πώς θα επηρεάσουν το εισόδημα των γεωργών; Κάποιοι είπαν φοροληστικά. Άλλοι ανταγροτικά. Κανείς δεν τα χαρακτήρισε ως απαραίτητα.

7. Ποια είναι η γνώμη σου για την αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Θα σας πω εδώ, τι μου έκανε εντύπωση. Πολλοί από τους ερωτηθέντες έθιξαν το ζήτημα των ανεξέλεγκτων επιδοτήσεων και του παρασιτικού τους ρόλου στην αγροτική ζωή. Πού πήγε, μετά από τόσα και τόσα χρόνια εφαρμογής της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής στην ελληνική ύπαιθρο, ο παραγωγός, εκείνος που κατοχύρωνε στο χόμα το ιστορικό και κοινωνικό του πεπρωμένο; Και γιατί σφετερίστηκε τη θέση του αυτός που δήλωνε στρέμματα και δίχως πραγματικό έλεγχο, έπαιρνε ευρωπαϊκές επιδοτήσεις;

### **8.3 Γιατί οι αγρότες μας επέλεξαν τις επιδοτήσεις**

Να σας παρουσιάσουμε το πρόβλημα. Τουλάχιστον, όπως το έχουμε στο μυαλό μας. Για πολλά χρόνια οι επιδοτήσεις στον αγροτικό κόσμο αποτελούσαν (και για κάποιους συνεχίζουν να αποτελούν) ένα πολύ σημαντικό ποσοστό του γεωργικού εισοδήματος. Υπολογίζεται ότι στον θεσσαλικό κάμπο το ποσοστό αυτό, μια εποχή, έφτασε και το 50%. Δηλαδή, με απλά λόγια, ένας αγρότης κέρδιζε τον επιούσιο, με τον μόχθο του να συνεισφέρει κατά το ήμισυ ενώ το άλλο μισό ήταν η χρηματοδότηση που του παρείχε το κράτος κι η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Πού είναι το κακό, θα μας ρωτήσετε; Ας το δούμε καλύτερα. Φανταστείτε την καπνοκαλλιέργεια στην Αιτωλοακαρνανία. Να έχετε στο μυαλό σας εκατοντάδες οικογένειες που από τα καπνά βγάζουν το ψωμί τους. Οργώνουν, σπέρνουν, μαζεύουν τα καπνά, τα αποξηραίνουν, τα δεματοποιούν, τα πουλούν στον έμπορο.

Σκεφτείτε, τώρα, να ανακοινωθεί πως κάθε καλλιεργητής θα επιδοτηθεί μ' ένα σημαντικό ποσό, όχι σε σχέση με την παραγωγή που είχε αλλά με τα στρέμματα που έχει στην κυριότητά του. Που σημαίνει ότι ακόμα κι αν δεν παράγει, θα επιδοτηθείς. Ποιο μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας τέτοιας κατάστασης;

Το γεγονός αυτό συνέβη στα μέσα της δεκαετίας του 2000 στον μεγαλύτερο νομό –σε έκταση– της χώρας μας. Το αποτέλεσμα ήταν, δυστυχώς, να μειωθεί σε ποσοστό σχεδόν 90% μέσα σε λίγα χρόνια η καπνοπαραγωγή. Οι αγρότες ξεκίνησαν να εισπράτουν σημαντικά ποσά δηλώνοντας γη. Πολύ γρήγορα, ατόνισαν την παραγωγική τους δραστηριότητα που ήταν επίπονη κι όχι πάντοτε προσοδοφόρα. Ο γεωργός, μέσα σε μικρό διάστημα, απώλεσε ένα σημαντικό μέρος της θέσης του στην παραγωγή. Μετατράπηκε σε εισοδηματία (όχι πάντοτε με μεγάλες απολαβές) κι αποδέκτη επιδοτήσεων.

Η δύναμή του, όμως, βρίσκεται σ' αυτό που έχασε. Η κοινωνική επιρροή, η ιστορική του παρουσία δεν ήταν ποτέ αποτέλεσμα κάποιων γαλαντόμων ευρωπαϊκών επιδοτήσεων αλλά της σκληρής καθημερινής του όσμωσης με τη γη.

Τι ήταν αυτό που τον έκανε τόσο απλά να εγκαταλείψει το κοινωνικό του μετερίζι; Και γιατί το κράτος επέλεξε να δημιουργήσει ένα αντιπαραγωγικό περιβάλλον μέσα στο οποίο η καλλιέργεια (όχι μόνο του καπνού) άρχισε να φαίνεται ασύμφορη; Αυτό θα προσπαθήσουμε να το απαντήσουμε με τη βοήθεια της θεωρίας παιγνίων. Οι ορθολογικοί παίκτες στο δικό μας παίγνιο θα είναι δύο: ένας αγρότης και το κράτος. Παρ' όλ' αυτά, μάλλον είναι απαραίτητο να πούμε μερικά βασικά στοιχεία τούτης της θεωρίας.

### 8.3.1 Λίγα λόγια για τη θεωρία παιγνίων

Η θεωρία παιγνίων (Game Theory) αποτελεί έναν τρόπο να ερμηνεύσεις την πραγματικότητα. Η εφαρμογή της δεν περιορίζεται σε μία μόνο επιστημονική σφαίρα, έστω κι αν παραδεχτούμε ότι βοήθησε ιδιαίτερα στην εξήγηση της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων στο ολιγοπώλιο.

Η χρήση της, λοιπόν, μπορεί να επεκταθεί στην κατανόηση οποιασδήποτε περίπτωσης είναι ικανή να χαρακτηριστεί ως παίγνιο. Παίγνιο είναι οποιαδήποτε κατάσταση στην οποία παίρνουν μέρος δύο ή περισσότεροι παίκτες που αναπτύσσουν διάφορες συμπεριφορές (στρατηγικές), από τις οποίες εξαρτάται το τελικό αποτέλεσμα, προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους.

Παίκτης θα μπορούσε να είναι ένα άτομο (ένας άνθρωπος), μια ομάδα ανθρώπων (π.χ. μια ποδοσφαιρική ομάδα), μία επιχείρηση ή ακόμα κι ένα έθνος. Σε διάφορα παίγνια ο παίκτης μπορεί να είναι πιο περίεργος, όπως για παράδειγμα ένα ρομπότ (π.χ. ο Deep Blue στις σκακιστικές μονομαχίες του με τον Γιούρι Κασπάροφ) ή η φύση (π.χ. σε ένα παίγνιο όπου οι καιρικές συνθήκες παίζουν ρόλο)<sup>42</sup>. Στην περίπτωση μας είναι ένας άνθρωπος κι ένα κράτος.

Κάθε παίκτης έχει στη διάθεσή του ένα σύνολο από «εργαλεία» με τα οποία προσπαθεί να πετύχει τον ή τους στόχους του. Τα εργαλεία αυτά ονομάζονται μεταβλητές πολιτικής (policy variables). Τέτοια παραδείγματα μεταβλητών είναι μια επένδυση ή η τιμή του αγαθού (για τις επιχειρήσεις), ο γάμος (για ένα άτομο), η ειρήνη ή ο πόλεμος (για ένα έθνος). Σ' ένα παίγνιο, ο παίκτης ουσιαστικά υιοθετεί κάποια ή κάποιες από τις μεταβλητές πολιτικής που έχει στα χέρια του, δίνοντας σ' αυτές συγκεκριμένες τιμές. Έτσι, η εταιρεία μπορεί να κάνει ή όχι την επένδυση, μπορεί να πουλήσει το προϊόν της στα 5 ή στα 10 ευρώ. Το κράτος να χρησιμοποιήσει ή όχι τις επιδοτήσεις.

Ένας παίκτης αναπτύσσει μια δεδομένη συμπεριφορά, δηλαδή, μια αλληλουχία από ενέργειες προκειμένου να φτάσει στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Τούτος ο καθορισμένος τρόπος αντίδρασής του ονομάζεται στρατηγική (strategy). Η στρατηγική που προσφέρει στον παίκτη το καλύτερο αποτέλεσμα, ανεξάρτητα από τις επιλογές του ή των ανταγωνιστών του, ονομάζεται επικρατούσα στρατηγική (dominant strategy).

Κάθε παίγνιο μπορεί να παρουσιαστεί συμβολικά ως εξής:

$$G[S_A, S_B, U_A(a,b), U_B(a,b)]$$

όπου: G: παίγνιο (game), S<sub>i</sub>: σύνολο στρατηγικών του παίκτη i, U<sub>i</sub>: ωφελιμότητα του παίκτη i, a,b: η συγκεκριμένη στρατηγική που θα υιοθετήσουν αντίστοιχα οι δύο παίκτες. Ο παραπάνω συμβολισμός αναφέρεται σε παίγνιο δύο παικτών (two-person game). Φυσικά, ένα παίγνιο μπορεί να έχει περισσότερους παίκτες.

### 8.3.2 Η δική μας μήτρα αποδόσεων

Η πιο συνηθισμένη μορφή παρουσίασης ενός παιγνίου είναι μέσω της μήτρας αποδόσεων ή πληρωμών (matrix of payoffs). Πρόκειται για έναν πίνακα που παρουσιάζει τις αποδόσεις (τις πληρωμές με την ευρεία έννοια) που συνεπάγεται για κάθε παίκτη η υιοθέτηση μιας στρατηγικής, έχοντας πάντοτε υπόψη τη συμπεριφορά του άλλου. Ας δώσουμε ένα παράδειγμα.

<sup>42</sup> Βέβαια, η φύση δεν κάνει συνειδητές επιλογές γι' αυτό κι η συμπεριφορά της θα υπολογίζεται μέσα από τις πιθανότητες.

Σε μας παίκτες είναι το κράτος (έστω παίκτης Α) κι ένας αγρότης (έστω παίκτης Β). Ο Α μπορεί να επιδοτήσει ή όχι τον Β. Ο Β μπορεί να παράγει ή όχι το αγαθό του. Καταλαβαίνουμε ότι ανάλογα με τη συμπεριφορά του, κάθε παίκτης θα ωφεληθεί (περισσότερο ή λιγότερο) ή θα ζημιωθεί (περισσότερο ή λιγότερο). Αυτονόητο είναι ότι τα κέρδη ή οι ζημιές θα εξαρτηθούν κι από τη στρατηγική που θ' αναπτύξουν.

Πάμε τώρα στις αποδόσεις. Ξέρουμε ότι ο Α βρίσκεται μπροστά στο δίλημμα να επιδοτήσει ή όχι τον Β. Αν κάνει το πρώτο θα δώσει χρήματα που θα μπορούσε να αξιοποιήσει σε άλλες επιλογές. Θα βοηθήσει επίσης στη διαμόρφωση μιας σχέσης εξάρτησης του Β από τις επιδοτήσεις, κάτι που μελλοντικά μπορεί να κοστίσει. Από την άλλη, βαρχυπρόθεσμα θα κρατήσει ευχαριστημένο τον Β. Ο Β αν παράγει, κοπιάζει και μοχθεί αλλά διατηρεί τον κοινωνικό κι οικονομικό του ρόλο. Προσδοκά επίσης ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο γεωργικό εισόδημα. Αν δεν παράγει, κοπιάζει λιγότερο αλλά θα χάσει όλα τα παραπάνω.

Είναι φανερό ότι η κίνηση του Α θα ενεργοποιήσει την αντίδραση του Β. Σε τι αποδόσεις (για τους δύο παίκτες) οδηγούν οι παραπάνω αποφάσεις; Ας υποθέσουμε ότι θα είναι οι ακόλουθες:

- Αν ο Α επιδοτήσει κι ο Β επιλέξει να παράγει τότε οι αποδόσεις θα είναι 2.000 και 4.000, για τον Α και τον Β αντίστοιχα.
- Αν ο Α επιδοτήσει κι ο Β επιλέξει να μην παράγει τότε οι αποδόσεις θα είναι 2.000 κι 6000. Να εξηγήσουμε εδώ δύο πράγματα. Γιατί το κράτος έχει θετικές αποδόσεις ενώ επιδοτεί; Ο λόγος είναι πως κρατάει ευχαριστημένο τον Β, με ότι αυτό συνεπάγεται. Από την άλλη, γιατί ενώ δεν παράγει, ο Β αυξάνει τα εισοδήματά του; (Ας υποθέσουμε ότι οι αποδόσεις είναι εισοδήματα σε ευρώ). Η απάντηση είναι ότι ο Β εισπράττει την επιδότηση και μπορεί παράλληλα –αφού έχει εγκαταλείψει την καλλιέργειά του- να απασχοληθεί σε άλλη εργασία, π.χ. τις ασφάλειες.
- Αν ο Α δεν επιδοτήσει κι ο Β επιλέξει να παράγει τότε οι αποδόσεις θα είναι 5.000 και 2000 ενώ
- αν ο Α δεν επιδοτήσει κι ο Β επιλέξει να μην παράγει τότε οι αποδόσεις θα είναι 1.000 και 0 αντίστοιχα.

Από τις παραπάνω αποδόσεις δημιουργούμε την ακόλουθη μήτρα αποδόσεων:

		αγρότης	
		παράγει	δεν παράγει
κράτος	επιδοτεί	(2.000 , 4.000 )	(2.000 , 6.000)
	δεν επιδοτεί	(5.000 , 2.000)	(1.000 , 0)

Σχήμα 20. Η μήτρα αποδόσεων για το παίγνιό μας

Κάθε διάνυσμα του πίνακα αναφέρει την απόδοση του παίκτη A (στο αριστερό μέρος μιας κι οι στρατηγικές του κράτους αναγράφονται αριστερά) όπως και την απόδοση του αγρότη A (στα δεξιά του διανύσματος).

Καθένα από τα παραπάνω τέσσερα διανύσματα αποδόσεων περιέχεται σ'ένα φάτνωμα. Η μήτρα αποδόσεων μάς δίνει τη δυνατότητα πολύ απλά και γρήγορα να παρουσιάσουμε τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν το παίγνιο μας (παίκτες, στρατηγικές, αποδόσεις).

### **8.3.3 Η ισορροπία κατά Nash**

Είναι πολύ σημαντικό να μπορούμε να βρούμε που ισορροπεί (κατά Nash) ένα παίγνιο όπως αυτό. Τι σημαίνει, όμως, μια τέτοια ισορροπία; Ισορροπία κατά Nash (Nash equilibrium) έχουμε όταν υπάρχει ένα ζεύγος στρατηγικών στο οποίο η επιλογή του κάθε παίκτη είναι η άριστη, με δεδομένη την επιλογή του άλλου. Παρακάτω, θα δείξουμε πώς βρίσκουμε στην πράξη την ισορροπία κατά Nash, χρησιμοποιώντας το παίγνιο που ήδη έχουμε αναφέρει.

Έχουμε στο σημείο (2.000,4.000) ισορροπία κατά Nash; Στο φαντίο αυτό το κράτος επιδοτεί ενώ ο αγρότης παράγει. Ισορροπία θα είχαμε στην περίπτωση που κι οι δύο παίκτες δε θα είχαν κανένα όφελος να αλλάξουν τη στρατηγική τους. Ας κρατήσουμε σταθερή τη συμπεριφορά του κράτους κι ας θεωρήσουμε πως αυτό συνεχίζει να επιδοτεί. Συμφέρει τον αγρότη ν'αλλάξει τη στρατηγική του και να μην παράγει; Ναι, γιατί έτσι θα αύξανε την απόδοσή του από 4.000 σε 6.000. Τούτο σημαίνει πως στο συγκεκριμένο διάνυσμα δεν έχουμε ισορροπία μιας κι ο ένας παίκτης ήδη έχει συμφέρον ν' αλλάξει τη στρατηγική του.

Αν κινηθούμε με τον ίδιο τρόπο στα εναπομείναντα τρία φαντίνα θα καταλήξουμε στο εξής. Ισορροπία κατά Nash έχουμε σε δύο διανύσματα: στο (5.000, 2000) όπου το κράτος δεν επιδοτεί κι ο αγρότης δεν παράγει και στο (2.000,6.000) όπου το κράτος επιδοτεί κι ο γεωργός δεν παράγει. Στις δύο αυτές περιπτώσεις οποιαδήποτε αλλαγή της στρατηγικής (με δεδομένη τη συμπεριφορά του έτερου παίκτη) θα είναι επιζήμια. Τι σημαίνουν όμως όλα τα παραπάνω για μας;

### **8.3.4 Ένα μάλλον επώδυνο συμπέρασμα**

Στο παίγνιο μας λοιπόν (που είναι τόσο ρεαλιστικό όσο κι ένας αιτωλοακαρνάνας καπνοπαραγωγός που περιμένει πιθανώς επιδότηση φέτος) μπορεί το κράτος να επιδοτήσει κι ο αγρότης να μην παράγει ή να μην επιδοτήσει κι ο αγρότης να παράγει. Και τα δύο μπορούν να αποτελούν δυνητικά θέση ισορροπίας.

Σήμερα πολλοί αγρότες (αφού επιδοτηθούν) επιλέγουν το δρόμο της γεωργικής απραγίας. Τούτη τη συμπεριφορά το παίγνιο μας δεν τη θεωρεί ανορθολογική. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως δεν είναι κι επιζήμια. Από την άλλη, όσο το κράτος επιλέγει να χρηματοδοτεί μ' αυτόν τον τρόπο τους ξωμάχους, θα πρέπει να περιμένει μείωση στην παραγωγή. Η θετική πλευρά είναι πως αν τελικά επιλέξει να μην επιδοτήσει (αλλά να συγκροτήσει αληθινά την πρωτογενή μας παραγωγή) τότε ο αγρότης (προφανώς) θα στραφεί ξανά στην παραγωγή και τη γη του.

## Επίλογος

Τώρα που κλείνουμε τούτη την εργασία, ας κάνουμε έναν απολογισμό. Πόσο καθαρά άραγε αρθρώσαμε τον λόγο μας και πόσο διάφανες κάναμε τις απόψεις μας; Μήπως στην προσπάθειά μας να πούμε πολλά, δημιουργήσαμε περισσότερη σύγχυση στον αναγνώστη; Δεν μπορούμε να το αποκλείσουμε αυτό. Αλλά αφού κάνουμε απολογισμό, ας απολογηθούμε.

Τι, δηλαδή, να κόβαμε; Να πηγαίναμε να σας μιλήσουμε ξερά, με νούμερα για τη ρουμελιώτικη γεωργία, δίχως να ψελλίσουμε λέξη για την καταγωγή της ή την πορεία του ανθρώπου πάνω σ' αυτόν τον πανέμορφο βράχο. Ουρανοκατέβατο θα μας φαινότανε.

Ίσως να μην περιοδολογούσαμε τούτη την πορεία σε στάδια κι οικονομικά συστήματα. Να μη λέγαμε κουβέντα για πρωτόγονες φυλές, δουλοκτησίες και φέουδα. Θα μπορούσαμε, είναι αλήθεια. Όμως, σκεφτήκαμε το εξής. Όλη αυτή η εξέλιξη της οικονομίας και της αγροτικής της πλευράς είναι τυχαία; Αν, λοιπόν, δεν είναι τυχαία, τότε ας το τονίσουμε κι ας το δείξουμε.

Επειτα, οι θεωρητικοί. Εκεί, μήπως να σιωπούσαμε και να ξεχνούσαμε τις ιδέες του Κενέ ή του Ρικάρντο; Δεν το θεωρήσαμε σωστό. Γιατί ό,τι αντιλήψεις έχουμε σήμερα, δεν παρθενογεννήθηκαν αλλά –να!- από ανθρώπους όπως ο Τυρκό κι ο Σμιθ επηρεάστηκαν. Κάπως έτσι συναντήσατε ένα πρώτο μέρος ιστορικό, ίσως και κουραστικό, αλλά –κρίναμε- αναγκαίο.

Τι άραγε να συμπεράνει κανείς από αυτό το πρώτο μέρος της εργασίας; Νομίζουμε, το πιο σημαντικό είναι πως τα παράγωγα, τα δομημένα ομόλογα κι οι επενδυτικές τράπεζες είναι χθεσινές η γεωργία δεν είναι. Θα μας πείτε: και τι μ' αυτό; Έτσι είναι η εξέλιξη. Επαγγέλματα έρχονται κι επαγγέλματα φεύγουν. Μήπως, λοιπόν, η καλλιέργεια είναι αυτό που φεύγει και τα CDS είναι εκείνα που έρχονται;

Ας το σκεφτούμε καλά αυτό για να πάρουμε μια απόφαση. Έχει θέση η γεωργία στην οικονομική μας ζωή και ποια είναι αυτή; Οραματιζόμαστε το μέλλον μας μ' αυτή δίπλα μας ή δίχως την ύπαρξή της;. Κι αν της έχουμε δώσει θέση στο μελλοντικό μας σπιτικό, τι θέση είναι αυτή;

Ξέρουμε καλά ότι οι κυρίαρχες τοποθετήσεις (από την εποχή του Φουραστιέ, κιάλας) θεωρούν ότι ο σύγχρονος δυτικός κόσμος θα πρέπει να μειώνει τη συμβολή της γεωργίας στο ΑΕΠ κι αντίθετα να αυξάνει εκείνη του τριτογενή τομέα. Δεν είναι μονάχα άποψη. Οι αναπτυγμένες χώρες αυτό δεν κάνουν; Δεν απασχολούν τη συντριπτική πλειοψηφία ανθρώπων κι υποδομών στους 2 τελευταίους τομείς, αφήνοντας καταϊδρωμένο τον πρώτο;

Δεν είναι πως δεν έχουν ανάγκη τα μήλα, τα πορτοκάλια, τις ελιές, τις ντομάτες, το σιτάρι, το καλαμπόκι ή το κριθάρι. Τα έχουν τόση ανάγκη οι σημερινοί Αμερικανοί όσο κι οι πρόγονοί τους τον καιρό του Βενιαμίν Φραγκλίνου και του Τόμας Τζέφερσον. Είναι το ίδιο σημαντικό για τον Άγγλο του σύγχρονου Λονδίνου όσο και για κείνον της εποχής του Κρόμγουελ και της Ένδοξης Επανάστασης. Τότε; Πολύ απλά η αμερικανική ή η βρετανική οικονομία αναπτύσσοντας υπέρμετρα την τεχνολογία κατάφεραν να αυξήσουν την παραγωγικότητα εργασίας και με τόσο μικρή γεωργική απασχόληση να παράγουν σημαντικές ποσότητες αγροτικών προϊόντων. Από την άλλη, αξιοποιούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που έχουν στους άλλους παραγωγικούς κλάδους, για ν' αγοράζουν απ' όλο τον υπόλοιπο κόσμο τα αγαθά του.

Η Ελλάδα ποιο συγκριτικό πλεονέκτημα έχει, ώστε να επενδύσει σε μια δραματική μείωση του αγροτικού πληθυσμού και του προϊόντος του; Ποιο είναι το δικό της παραγωγικό μοντέλο; Μπορούμε για παράδειγμα να πουλάμε -ας μας επιτραπεί η



έκφραση- τουρισμό ή ναυτιλία και να αγοράζουμε εσπεριδοειδή ή δημητριακά; Ή να προωθούμε αποτελεσματικά τον κλασικό μας πολιτισμό, τα αρχαιοελληνικά μας κατορθώματα στα γράμματα και τις τέχνες<sup>43</sup>, παράγοντας ένα είδος πολιτισμικής οικονομίας;

Φυσικά και πρέπει να κάνουμε κάτι τέτοιο. Όμως, γνώμη μας είναι πως η αληθινή ανάπτυξη ενός υγιούς παραγωγικού γεωργικού μοντέλου δεν είναι ανταγωνιστική με όλα τα παραπάνω. Μπορούμε να χαρίζουμε στον υπόλοιπο κόσμο –μα και σε μας- τον ήλιο ή τα ιστορικά μνημεία αλλά μπορούμε παράλληλα να προσφέρουμε σε τούτο τον κόσμο κάτι που έχει ανάγκη ένα ξεχωριστό είδος διατροφής, αυτής που ονομάζουμε μεσογειακής κι ελληνικής, όπου στο πιάτο της να δεσπόζει η ελιά, το κρασί, το λάδι. Όλα εκείνα, δηλαδή, που παράγει ο ρουμελιώτης γεωργός.

---

<sup>43</sup> Φέτος συμπληρώνονται 2400 χρόνια από τη γέννηση του Αριστοτέλη ενώ το έτος 2016 ανακηρύχθηκε από την ΟΥΝΕΣΚΟ «έτος Αριστοτέλη»)

## Βιβλιογραφία πρώτου μέρους

- Βυζάντιο – Τουρκοκρατία – Επανάσταση '21, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, 2006  
Δαρβίνου Κ., *Η καταγωγή του ανθρώπου & η σεξουαλική επιλογή*, εκδ. Γκοβόστη  
*Ιστορία των Ελλήνων*, Εγκυκλοπαίδεια Δομή, εκδ. ΔΟΜΗ ΑΕ  
Ελευθεροτυπία, *1893-1912 Από τη χρεωκοπία στην ανάκαμψη*, 2011  
Ένγκελς Φ., *Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου* (Η διαλεκτική της φύσης), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997  
Cauvin J., *Γέννηση των θεοτήτων-Γέννηση της γεωργίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1994  
Keynes J., *Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου & του χρήματος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001  
Κορδάτου Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα  
Κορδάτου Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας τόμος II*, εκδ. 20<sup>ος</sup> αιώνας  
Κοτίδη Κ., *Σκέψεις σε πρόχειρο χαρτί από τον Παρμενίδη στον Μπέργκμαν*, εκδ. Πολύτροπη Αρμονία, Χαϊδάρι 2015  
Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο τόμος III*, Εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1978  
Μαρωνίτης Δ., *Εκλογές από τον Ησίοδο*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2009  
Νόβικωφ Α., *Η καταγωγή του ανθρώπου*, εκδ. Δίφρος  
Παυλόπουλος Κ. & Καρύμπαλης Ε., *Σημειώσεις Φυσικής Γεωγραφίας*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2003  
Ράνζι Κ., *Ο άνθρωπος 70 εκατομμύρια χρόνια*, εκδ. Γνώση, 1993  
Ράντιν Π., *Πρωτόγονη θρησκεία Ο ρόλος του Μάγου-γιατρού στις πρωτόγονες κοινωνίες*, εκδ. Ιάμβλιχος, 2006  
Ρικάρτο Ντ., *Αρχαία Πολιτικής Οικονομίας & Φορολογίας*, εκδ. Γκοβόστη  
Σαμψών Α., *Η παλαιολιθική-Μεσολιθική & Νεολιθική περίοδος Αιγαίο-Κύπρος*, Εγκυκλοπαίδεια Δομή  
Smith Ad., *Έρευνα πάνω στη φύση & τις αιτίες του πλούτου των εθνών*, ΤΟ ΒΗΜΑ, 2010  
*Τα Συντάγματα του Αγώνα*, Αυγή, 2014  
Τσουλφίδη Λ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1999

## Βιβλιογραφία δεύτερου μέρους

- Attali J., *Παγκόσμια κατάρρευση σε 10 χρόνια; Δημόσιο χρέος: η τελευταία ευκαιρία*, εκδ. Παπαδόπουλος, 2010  
Γκρίσπαν Αλ., *Η εποχή των ανακατατάξεων Περιπέτειες σε ένα νέο κόσμο*, εκδ. Ωκεανίδα, 2007  
Θεοφανίδη Σταύρου, *Αγροτική Οικονομική*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1986  
Καδίτη Σ. & Νίτση Ελ., *Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα, ΚΕΠΕ*, Αθήνα 2010  
Λιοδάκη Γ., *Γαιοπρόσδοος, επιτόκια & αγροτικές τιμές*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1994  
Λιανού, Δαμιανού, Μέργου, Ντεμούση, Κατρανίδη, *Αγροτική Οικονομική Θεωρία & Πολιτική*, εκδ. Μπένου, Αθήνα 2003  
Λιοδάκη Γ., *Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής γεωργίας*, ΑΤΕ, Αθήνα 1987

Μπαλτά Ν., *Ο ρόλος του κρατικού παρεμβατισμού στην οπωροκαλλιέργεια*, Αθήνα 1977

Παρασκευαΐδη Π., *Περιφερειακή τυπολογία αγροτικών εκμεταλλεύσεων*, 1993

Υπουργείο Γεωργίας, *Η γεωργία μας (Εξελίξεις-Ανάπτυξη)*, 1992

& φυσικά η ιστοσελίδα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής: [www.statistics.gr](http://www.statistics.gr)

### **Βιβλιογραφία τρίτου μέρους**

Αγιακλόγλου Χ. & Μπένου Θ., *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση τόμος Α*, εκδ. Μπένου, Αθήνα 2007

Αποστολόπουλου Κ., Μαραβέγια Ν. κ.ά., *Στρατηγική για την αγροτική ανάπτυξη της Ελλάδας*, Εθνικό Ίδρυμα Αγροτικής Έρευνας, εκδ. Παπαζήση (;

Ζήση Ι., *Πράσινο επιχειρείν*, ΥΠΕΧΩΔΕ, 2003

Κιντή Αν., *Στατιστικές & Οικονομικές Μέθοδοι*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1998

Μαραβέγια Ν., *Αγροτική πολιτική & οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Εκδ.Λιβάνη, Αθήνα 1991

Μαραβέγια Ν. κ.ά., *Η μεσογειακή γεωργία στη δίνη της παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008

Μέργου Γ. & Παπαγεωργίου Κ., *Εξελίξεις και προοπτικές του αγροτικού τομέα*, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα 1977

Nicholson W., *Μικροοικονομική Θεωρία Βασικές αρχές & προεκτάσεις τόμος Α*, εκδ. Κριτική, 2008

Πανιτσίδα Γ., *Η συμφωνία για την ένταξη στην ΕΟΚ & η αγροτική μας οικονομία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980

Παλαιολόγου Γ., *Σύγχρονη Μικροοικονομική Θεωρία*, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα 2009

Χαραλαμπίδη Μ., *Αγροφιλία αγροτική αναγέννηση-νέα αγροτικότητα*, εκδ. Στράβων, 2007

Χαραλαμπίδη Μ., *Ελληνική Ποιότητα & Ανάπτυξη Η νέα συμμαχία*, εκδ. Στράβων, 2007